

OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE

Nr 4, 2017

**40 lat Światowego Dziedzictwa
UNESCO w Polsce –
dokonania i perspektywy
40 Years of the World Heritage in Poland
– Achievements and Prospects**

**Polski Komitet Narodowy ICOMOS
Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie
Politechnika Lubelska**

Warszawa 2017

OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO
CULTURAL HERITAGE PROTECTION

Nr 4, 2017

40 lat Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce – dokonania i perspektywy

40 Years of the World Heritage in Poland – Achievements and Prospects

Polski Komitet Narodowy ICOMOS

Warszawa 2017

REDAKTOR NACZELNY – EDITOR-IN-CHIEF

Prof. dr hab. inż. Bogusław Szmygin

KOLEGIUM REDAKCYJNE – EDITORIAL BOARD

dr inż. Katarzyna Pałubska – sekretarz
mgr inż. Karolina Kołb-Sielecka – biuro i prenumerata

TŁUMACZENIE – TRANSLATION

Agata Osińska, Anna Maciejewska, Arkadiusz Mikrut, Joanna Bednarczyk,
Karolina Tanikowska, Maciej Ślęczka, Michał Szewczyk, Patrycjusz Piechowski

RADA NAUKOWA – ADVISORY BOARD

dr hab. inż. arch. Grzegorz Bukal
dr hab. inż. arch. Marcin Gawlicki, prof. KUL
prof. dr hab. Jadwiga Łukaszewicz
prof. dr hab. inż. arch. Ewa Łużyńska
prof. nzw. dr hab. inż. arch. Piotr Molski
dr hab. inż. arch. Robert Hirsch, prof. nzw. PG
Prof. Ádám Arnóth (Budapeszt/Węgry)
Prof. Calogero Bellanca (Rzym/Włochy)
Prof. Mykoła Bevz (Lwów/Ukraina)
Prof. Sigrid Brandt (Salzburg/Austria)
Prof. Alberto de Capua (Reggio Calabria/Włochy)
Prof. Jorg Haspel (Berlin/Niemcy)
Prof. Susana Mora Alonso-Munoyerro (Madryt/Hiszpania)
Prof. Marko Špikić (Zagrzeb/Chorwacja)
Prof. Dalius Vrubliauskas (Wilno/Litwa)

WYDAWCA GŁÓWNY – PUBLISHER

Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS
Plac Zamkowy 4, 00-277 Warszawa

WSPÓŁWYDAWCA – CO-PUBLISHERS

Politechnika Lubelska, ul. Nadbystrzycka 38D, 20-618 Lublin
Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, ul. Agrykola 1, 00-460 Warszawa

ADRES REDAKCJI – EDITOR AND PUBLISHING OFFICE

Łazienki Królewskie w Warszawie – Oberża
ul. Agrykoli 1, 00-460 Warszawa
czasopismo@icomos-poland.org

PROJEKT GRAFICZNY – GRAFICAL DESIGN

Aleksandra Laskowska, Drukarnia ALF-GRAF
ul. Abramowicka 6, 20-442 Lublin

DRUK – PRINT

Drukarnia ALF-GRAF
ul. Abramowicka 6, 20-442 Lublin

Pierwotną wersją czasopisma jest wersja on-line/The electronic version of the publication prevails:
ph.pollub.pl/index.php/odk/issue/archive

e-ISSN 2543-6422

WPROWADZENIE REDAKCYJNE.....	5
<i>Bogusław Krasnowolski</i> Spoleczny komitet Odnowy Zabytków Krakowa: geneza, doświadczenia, program	7
<i>Civic Committee for the Restoration of Cracow Heritage: origin, experience, programme</i>	
<i>Magdalena Meller, Karolina Kowalska</i> Pomnik Historii – Katedra Gnieźnieńska – dominantą krajobrazu miasta obecnie i w przeszłości	15
<i>Historic monument – the Gniezno Cathedral – the dominant monument of the city landscape now and in the past</i>	
<i>Andrzej Michałowski</i> Krajobraz kulturowy na Liście Światowego Dziedzictwa – polskie doświadczenia	21
<i>Cultural landscape on the World Heritage List - Polish experiences</i>	
<i>Karolina Szczepanowska</i> Adaptacja zabytków architektury w Gdańsku. Zarys problematyki w świetle obowiązków organów ochrony zabytków	31
<i>Adaptation of buildings of historical significance in Gdańsk. The key issues of Regional Heritage Protection Officers' perspective</i>	
<i>Zbigniew Władysław Paszkowski, Jakub Ignacy Gołębiewski, Izabela Kozłowska</i> Perspektywy wpisu elementów krajobrazu kulturowego Szczecina na Listę pomników Historii	47
<i>Prospects for inscribing certain elements of the cultural landscape of Szczecin as a Polish listed monument</i>	
<i>Marcin Gawlicki</i> Gdańska na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO – 20 lat starań i niewykorzystanych szans ..	63
<i>Gdańsk on the UNESCO World Heritage List - 20 years of attempts and missed opportunities</i>	
<i>Ewelina Kowalska</i> Konsekwencje wpisu dóbr na Listę UNESCO – prestiż i co dalej? Postulaty de lege ferenda w zakresie prawnych konsekwencji wpisania obiektu na Listę UNESCO ..	73
<i>Consequences of entering assets into the UNESCO List – prestige and what next?</i>	

<i>Małgorzata Korpała</i>	
Kościół Pokoju w Jaworze i Świdnicy – prace konserwatorskie wnętrza i wyposażenia, jako przykład ochrony budowli wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa	83
<i>Churches of Peace in Jawor and Świdnica – conservation work of the interior and furnishings, as an example of protecting buildings inscribed on the World Heritage List</i>	
<i>Anna Jagiellak</i>	
Autentyzm dekoracji malarskich Starego Miasta w Warszawie	93
<i>The authenticity of painted decorations of the Old Town in Warsaw</i>	
<i>Waldemar J. Affelt</i>	
Problemy zarządzania miejscem światowego dziedzictwa UNESCO na przykładzie Planu Zarządzania dla Kościołów Pokoju w Jaworze i Świdnicy	105
<i>Management Plans for the Churches of Peace in Jawor and Świdnica as an Example of Management Problems with UNESCO World Heritage Site</i>	
<i>Sławomir Ratajski</i>	
Idee i założenia Konwencji o ochronie dziedzictwa kulturalnego i naturalnego i ich realizacja w Polsce z perspektywy Polskiego Komitetu do spraw UNESCO	121
<i>Ideas and assumptions of The Convention concerning the Protection of World Cultural and Natural Heritage and their implementation in Poland from the perspective of the Polish UNESCO Committee</i>	
<i>Krzysztof K. Pawłowski</i>	
Udział Polski w początkowych działaniach na rzecz realizacji postanowień Konwencji	127
<i>Poland's participation in initial efforts to implement resolutions of the Convention</i>	
<i>Jakub Lewicki</i>	
Perspektywy ochrony światowego dziedzictwa w Polsce – czyli Tentative List i propozycje możliwych do zgłoszenia kandydatur na Listę Światowego Dziedzictwa	135
<i>The perspectives of protection of the world heritage in Poland - the tentative list and proposals of nominations to the world heritage list</i>	
<i>Wojciech Kowalski</i>	
Miejsca pamięci na tle UNESCO 1972 World Heritage Convention oraz kryterium VI Wytocznych Operacyjnych jej stosowania	149
<i>Places of memory under UNESCO 1972 World Heritage Convention and criterion VI of the Operational Guidelines of its implementation</i>	
<i>Zbigniew Fiderewicz</i>	
Rola „Ligi Polskich Miast i Miejsc UNESCO” w ochronie dziedzictwa kulturowego	163
<i>The role of the “League of Polish Cities and UNESCO Sites” in the preservation of Cultural Heritage</i>	
NOTKI BIOGRAFICZNE	167

SŁOWO WSTĘPNE

Każdego roku Polski Komitet Narodowy ICOMOS z okazji Międzynarodowego Dnia Ochrony Zabytków organizuje debaty dotyczące problemów ważnych i aktualnych dla ochrony dziedzictwa i środowiska konserwatorskiego. W tym roku nie było wątpliwości, że trzeba podjąć temat Światowego Dziedzictwa UNESCO. W 2016 roku przypadła bowiem 40 rocznica ratyfikowania przez Polskę Konwencji UNESCO o ochronie światowego dziedzictwa natury i kultury, a w lipcu 2017 roku Polska po raz pierwszy był gospodarzem sesji Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO. Te ważne wydarzenia były dla środowiska konserwatorskiego okazją do podsumowania dokonań oraz dyskusji o przyszłości ruchu Światowego Dziedzictwa w Polsce.

Dyskusja na temat Światowego Dziedzictwa powinna ocenić dorobek i doświadczenia związane ze wdrażaniem konwencji w Polsce, sformułować aktualne problemy i przedstawić wizję przyszłości. W szczególności warto z perspektywy 40 lat podsumować skutki wpisania najcenniejszych polskich zabytków na listę Światowego Dziedzictwa, ocenić czy wpłynęło to na krajowy system ochrony zabytków oraz zaplanować politykę w tym zakresie na przyszłość.

Debata o Światowym Dziedzictwie w polskich realiach powinna objąć również Pomniki Historii. Zasady wybierania tej niewielkiej grupy najcenniejszych dóbr są bowiem bezpośrednio wzorowane na metodach przyjętych dla Światowego Dziedzictwa. Zgodnie z zapisami ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami to właśnie spośród tych zabytków powinny być wybierane nominacje na Listę UNESCO. Dlatego standard ochrony tej grupy dóbr powinien być najwyższy, podobnie jak w przypadku dóbr Światowego Dziedzictwa. I również dlatego debata o problemach Światowego Dziedzictwa powinna obejmować Pomniki Historii. Łączne postrzeganie tych dwóch grup dziedzictwa jest zresztą jednym z postulatów, który został potwierdzony w trakcie debat.

ICOMOS będący oficjalną organizacją doradczą Komitetu Światowego Dziedzictwa w zakresie dóbr kultury jest w pełni uprawniony do zorganizowania ogólnopolskiej dyskusji na ten temat. Nie oznacza to oczywiście, że do zabrania głosu zaproszono jedynie stronę konserwatorską. Aby uzyskać rzeczywisty przegląd problemów do przedstawienia opinii zaproszono wszystkie środowiska związane ze Światowym Dziedzictwem, przede wszystkim jednak zarządców bezpośrednio odpowiedzialnych za ochronę i utrzymanie dóbr wpisanych na Listę UNESCO.

Aby ukierunkować prezentację problemów związanych ze Światowym Dziedzictwem autorzy artykułów zostali poproszeni o podjęcie jednego z trzech zagadnień.

Pierwszy zaproponowany temat dotyczył przyjęcia konwencji w Polsce i jej konsekwencji organizacyjnych, systemowych, strategicznych. W ramach tego tematu mieści się całościowe spojrzenie na historię i dorobek konwencji postrzegany z polskiej perspektywy.

Drugą grupę tematyczną miały stanowić artykuły prezentujące doświadczenia w zarządzaniu poszczególnymi dobrami, które zostały wpisane w Polsce na Listę UNESCO. Duża różnorodność typologiczna tych dóbr stwarza odmienne problemy w ich ochronie i zarządzaniu, co warte jest przedstawienia.

Trzeci blok tematyczny miały stanowić artykuły dotyczące przyszłości ruchu Światowego Dziedzictwa w Polsce. Artykuły miały określić potencjał, potrzeby i możliwości Światowego Dziedzictwa, szczególnie w relacji do krajowego systemu ochrony zabytków.

W założeniu te trzy bloki zagadnień miały stworzyć całościowy obraz. Wszyscy autorzy zostali też poproszeni o sformułowanie wniosków, które miały podsumować dorobek Konwencji i ruchu Światowego Dziedzictwa w Polsce i sformułować wizję na przyszłość.

Oczywistą inspiracją dla całościowego spojrzenia na Światowe Dziedzictwo UNESCO była bliskość lipcowej sesji Komitetu, która odbyła się w Krakowie. Z jednej strony była to bowiem niepowtarzalna okazja dla wielu polskich konserwatorów i zarządców by bezpośrednio obserwować przebieg obrad Komitetu Światowego Dziedzictwa, posłuchać dyskusji delegatów i zobaczyć jak zapadają decyzje. Była to również możliwość wysłuchania głosów na temat problemów – m.in. rozwoju ilościowego Listy, zapewnienia właściwej ochrony dóbr już wpisanych czy narastającego upolitycznienia decyzji Komitetu. Ta perspektywa niewątpliwie również poszerzyła nasze spojrzenie na Światowe Dziedzictwo.

Z drugiej strony sukces jaki odniosła Polska w organizacji sesji sprawił, że nasze doświadczenia i opinie mogą być bardziej interesujące dla międzynarodowej społeczności – głos z Polski po sesji w Krakowie w sprawach Listy UNESCO będzie bez wątpienia uznany za uprawniony. Dlatego też publikacja ta ukazuje się również w języku angielskim.

Na koniec warto podkreślić, że prezentowana publikacja jest pierwszym całościowym przeglądem problemów związanym z funkcjonowaniem Światowego Dziedzictwa w Polsce. W minionych dekadach ukazało się wiele publikacji w różny sposób związanych ze Światowym Dziedzictwem, ale były to przede wszystkim materiały prezentujące poszczególne dobra wpisane na Listę. Tylko nieliczne publikacje podejmowały problemy związane ze specyfiką formuły jaką jest Światowe Dziedzictwo, i to raczej w kontekście wybranych problemów. Dlatego uzasadnione jest szerokie spojrzenie, które ma przedstawić wszystkie grupy problemów. Mamy nadzieję, że publikacja „40 lat Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce – dokonania i perspektywy” chociaż w części założenia te spełnia.

Bogusław Szmygin

SPOŁECZNY KOMITET ODNOWY ZABYTKÓW KRAKOWA: GENEZA, DOŚWIADCZENIA, PROGRAM

*Civic Committee for the Restoration of Cracow Heritage:
origin, experience, programme*

*Bogusław Krasnowolski**

Pamięci Dr Hanny Pieńkowskiej (1917–1976)
w stulecie urodzin

SUMMARY: The Committee (acronym: SKOZK) was established in 1978, following listing Krakow as a world heritage site. It fulfilled expectations from the past, when heritage assets were damaged by industrial pollution and state ideology curtailed financing of works on sacred and private grounds.

An undoubted strength of the early time was the recognition of Krakow heritage protection as a matter of state importance, while the domination of political circumstances remained a weakness.

The political transformation of 1989/90 changed the environment: SKOZK was now dominated by heritage preservation milieus, and members were appointed by the President of the Republic of Poland, and his Chancellery provided a major part of financial means. As grants generally cover up

to 50% of the cost, the fund has a stimulating role as beneficiaries need to find sources for matching funds. Since 1990, the Committee's activity has concentrated on the most valuable complexes: Wawel, the historical centre of the city, former town of Kazimierz with Jewish quarter, and the most treasurable enclaves situated on the outskirts of the city.

Achievements of SKOZK include development of a model for cooperation between private (NGO) and public (central and territorial authorities) sectors, definition of strategic goals, and a priority of the ensuing tasks.

KEYWORDS: Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa, SKOZK, Civic Committee for the Restoration of Cracow Heritage, heritage protection, heritage management.

Gdy 9 września roku 1978 historyczne centrum Krakowa z Wawelem i Kazimierzem znalazło się na pierwszej Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO, jako pierwszy zespół zabytkowy w Polsce i jeden z pierwszych na świecie, miasto znajdowało się w stanie zagrożonym. Złożył się na to wieloletnie zaniedbania, uwarunkowania ideologiczne państwa ograniczającego wspomaganie własności kościelnych i prywatnych, stan środowiska niszczonego przez zakłady przemysłowe. Sytuacja ta jednoczyła gremia konserwatorskie, naukowe i twórcze. Rezultatem było kształtowanie się „opozycji konserwatorskiej”; jednym z pierwszych przejawów był Memoriał w sprawie ochrony i rewitalizacji zabytków Krakowa, wystosowany do władz miasta w 1974¹. Za odpowiedź można uznać powołanie Zarządu Rewitalizacji Zespołów Zabytkowych Krakowa, inwestora w działaniach konserwatorskich.

Powstanie Komitetu było ściśle związane z Listą Światowego Dziedzictwa. Pierwszym krokiem była narada z 28 września, z udziałem nie tylko oficjeli, lecz i gremiów fachowych. Jerzy Szablowski mówił wtedy: Ochrona urbanistycznego układu Krakowa i zabytków jego architektury to już nie tylko nasza wewnętrzna sprawa (...). Ambicje lokalne muszą ustąpić miejsca przed wielką wagą zadania, które (...) należy do zadań w naszym państwie priorytetowych. Na tę wielką inwestycję muszą

* Prof. Bogusław Krasnowolski, Pontifical University of John Paul II in Cracow

¹ Tekst publikowany: Krasnowolski Bogusław, *Działalność krakowskich stowarzyszeń naukowych i twórczych w dziedzinie ochrony konserwatorskiej Krakowa*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury PAN” XVII, 1983, s. 263–265.

znaleźć się fundusze!² Kolejny krok – to formalne powołanie Komitetu³ 12 grudnia i jego pierwsze posiedzenie 18 grudnia 1978 r. Na czele stanął wówczas Henryk Jabłoński; jakkolwiek widzielibyśmy tę kontrowersyjną postać, nie ulega wątpliwości: jako przewodniczący Rady Państwa nadawał Komitetowi już od chwili powstania rangę ogólnopolską. Od 1985 r. podstawą finansową jest Ustawa o Narodowym Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa⁴.

Powstanie Komitetu – to zwieńczenie starań środowisk konserwatorskich o nadanie Krakowowi rangi krajowej w polityce kulturalnej państwa. Warto przypomnieć, że już w 1950 r. w ramach ASP utworzono – na bazie starszych jednostek – Wydział Konserwacji Dzieł Sztuki⁵. Przełom październikowy roku 1956 przyniósł poszerzenie zakresu prac konserwatorskich, nadal niewystarczające. W następnym roku utworzono Społeczny Fundusz Ochrony Zabytków, zasilany dopłatami do biletów tramwajowych i subwencjami gry liczbowej. Wybitnymi indywidualnościami byli powojenni konserwatorzy wojewódzcy i miejscy: Józef Edward Dutkiewicz, Józef Lepiarczyk, Hanna Pieńkowska, Marian Kornecki⁶. Na przełomie lat 60. i 70. rozpoczął się wieloletni cykl interdyscyplinarnych prac badawczych i opartych na nich projektowych w zespole rezydencji kapitulnych przy ul. Kanoniczej. Była to szkoła wiązania w całość różnorodnych badań, ich łącznego interpretowania oraz projektowania konserwatorskiego⁷. Teoretycznym podsumowaniem interdyscyplinarnej działalności, obejmowanej częścią pojęciem „rewaloryzacji”, było seminarium, zorganizowane staraniem wojewódzkiego konserwatora zabytków i Wydziału Konserwacji Dzieł Sztuki ASP⁸. Niemniejsze znaczenie metodologiczne miała wystawa Dzieło sztuki w konserwacji⁹.

Czy doświadczenia te wykorzystano w należyty sposób w pierwszym okresie działalności

² Cyt. za: *Problemy odnowy Krakowa. Materiały z narady konsultacyjnej w sprawie odnowy zespołów zabytkowych Krakowa* 28 września 1978, Kraków 1978.

³ Niniejszy artykuł wykorzystuje wcześniejsze publikacje autora: Krasnowolski Bogusław, *Odnowa zabytków Krakowa. Geneza, cele, osiągnięcia, zamierzenia*, wyd. „Renowacje i Zabytki” [cyt. dalej: RiZ], Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa, Kraków 2004; tenże, *Doktryny konserwatorskie a doświadczenia Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa*, [w:] *Doktryny i realizacje konserwatorskie w świetle doświadczeń krakowskich ostatnich 30 lat*, red. Krasnowolski, WAM, Kraków 2011, s. 13–45.

⁴ „Dziennik Ustaw” nr 21/1985, poz. 90.

⁵ Dayczak Domanasiewicz Maria, *Krótki zarys dziejów Wydziału Konserwacji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie (1950–1990)*, „Ochrona Zabytków” [cyt. dalej: OZ] XLIII, nr 4, s. 174–189.

⁶ *Drogi współczesnej konserwacji: aranżacja – ekspozycja – rekonstrukcja. Profesorowi Józefowi E. Dutkiewiczowi w 30 rocznicę śmierci*, red. Ostaszewska Maria, „*Studia i Materiały Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP*” IX, 1999, cz. 1; Kalinowski Lech, *Przemówienie wygłoszone podczas pogrzebu Profesora Józefa Lepiarczyka*, „*Folia Historiae Atrium*” XXIII, 1987, s. 155–156; Chrzanowski Tadeusz, Hanna Pieńkowska 1917–1976, „*Biuletyn Historii Sztuki*” XXX, 1977, nr 4, s. 391–393; Krasnowolski Bogusław, *Poglądy konserwatorskie Mariana Korneckiego*, „*Biuletyn Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa*” [cyt. dalej: BSKOZK] XVIII, 2002, s. 50–63.

⁷ Zagadnienia badawcze i projektowe zespołu ulicy Kanoniczej w Krakowie. Sympozjum Konserwatorskie, dnia 20–21 maja 1971, Kraków 1971.

⁸ *Materiały z ogólnopolskiego seminarium metodologicznego poświęconego zagadnieniom metodyki i form kompleksowej dokumentacji prac badawczych i konserwatorskich odbytego w dniach 19–20.II.1973 r.*, red. Pieńkowska Hanna, Kornecki Marian, „*Materiały i Sprawozdania Konserwatorskie Województwa Krakowskiego*”, Kraków 1973.

⁹ *Dzieło sztuki w konserwacji, katalog wystawy*, red. Dayczak Domanasiewicz Maria, Kraków 1976.

Komitetu (1978–89)? Zaslugą tych lat było nadanie sprawie rangi ogólnopolskiej. Ale typowe dla owych czasów upolitycznienie procesu, pomimo uczestnictwa kilku wybitnych przedstawicieli środowisk konserwatorskich w znacznym stopniu zmniejszało ostatecznie realizacje. Głosy krytyczne ze strony „opozycji konserwatorskiej”, nasilające się od lat 1980–81, to m.in. kolejne, wspólne wystąpienie stowarzyszeń¹⁰ oraz elaboraty nowych organizacji: Polskiego Klubu Ekologicznego¹¹ i Obywatelskiego Komitetu Ratowania Krakowa¹². Artykuł pod znamienym tytułem – *Czy Kraków jest rewaloryzowany? Nie!* – opublikował Tadeusz Chrzanowski¹³.

Uzdrowienie sytuacji, z oparciem procesu wyłącznie na podstawach merytorycznych, przyniósł przełom lat 1989/90. Po powołaniu rządu Mazowieckiego, trzech krakowscy historycy sztuki, Tadeusz Chrzanowski, Marian Kornecki i niżej podpisany, skierowali do Ministra Kultury i Sztuki memoriał: *Ochrona zabytków Krakowa: stan i potrzeby*. Sformułowano tu ogólną hierarchię działań konserwatorskich, opartych o kompleksowy program, znajdującą odzwierciedlenie w aktualnej praktyce i dokumentach Komitetu. Szczególnie silnie akcentowano takie wartości, jak zespół Wawelu oraz układy urbanistyczne trzech średniowiecznych miast z ich dawnymi przedmieściami: Krakowa, Kazimierza, Kleparza; układ urbanistyczny Podgórze jako miasta z końca XVIII wieku; układy dawnych, średniowiecznych wsi, adaptowane w ramach rozrastającego się w XIX i XX wieku miasta (...)¹⁴.

14 lutego 1990 r., na wniosek Obywatelskiego Klubu Parlamentarnego, powołany został Społeczny Komitet w nowym składzie. Wśród ponad 100 członków dominowali przedstawiciele środowisk konserwatorskich. Przewodniczącym w 1991 r. został historyk sztuki, prof. Chrzanowski. Funkcję tę pełnił niemal do końca życia¹⁵; od 2005 r. na czele Komitetu stoi prof. Franciszek Ziejka. Zasady funkcjonowania określił przyjęty przez Komitet Regulamin, w ciągu ponad ćwierćwiecza kilkakrotnie modyfikowany. Najwyższą władzą jest posiedzenie plenarne, bieżącą działalność prowadzi Prezydium, wspomagane przez kilkusobowe Biuro, finansowane przez Kancelarię Prezydenta RP. Członkowie Komitetu – powoływani i odwoływani przez Prezydenta RP – pracują społecznie: uczestniczą w komisjach konserwatorskich związanych z prowadzonymi pracami, należą do stałych komisji problemowych: Programowania i Oceny Realizacji, Finansowej, Prawno-Organizacyjnej, Ochrony Krajobrazu.

Gros środków finansowych pozyskiwanych przez Komitet (ostatnio ok. 30 mln złp rocznie) pochodzi z dotacji Kancelarii Prezydenta RP. Polityka finansowa Komitetu prowadzi do multiplikowania środków. Poza wyjątkami, dotacje z Narodowego Funduszu przyznawane są w wysokości do 50% kosztów zadania, co wymaga od beneficjentów uruchomienia środków własnych lub pozyskiwania

¹⁰ Aktualny pogląd stowarzyszeń twórczych na sprawy ochrony zabytków Krakowa (w nawiązaniu do „Memoriału” pięciu stowarzyszeń z dnia 14 marca 1980 r.), publikowany: OZ 1980, nr 4, s. 327–328.

¹¹ „Quo vadis, Cracovia?” *Jaki jest Kraków, a czym i jaki ma być w przyszłości?* Wybór materiałów V Forum Dyskusyjnego z cyklu „Problemy ekologiczne Krakowa”, Kraków 1981, wyd. II, Kraków 1985.

¹² Obywatelski Komitet Ratowania Krakowa, dokumenty i materiały za rok 1981, Kraków 1982; Obywatelski Komitet Ratowania Krakowa, dokumenty i materiały za rok 1982, Kraków 1983.

¹³ Chrzanowski Tadeusz, *Czy Kraków jest rewaloryzowany? Nie!*, „Tygodnik Powszechny” 1981, nr 11, s. 1, 6.

¹⁴ Cyt. za: Krasnowolski, *Odnova zabytków*, s. 38–39.

¹⁵ Krasnowolski Bogusław, *Profesor Tadeusz Bonifacy Chrzanowski (1926–2006)*, „Folia Historiae Atrium”, seria nowa, 12, 2009, s. 153–159.

funduszy z innych źródeł. Dzięki takiemu stymulującemu działaniu, faktyczne środki przeznaczone na konserwację krakowskich zabytków przekraczają co najmniej dwukrotnie wysokość Narodowego Funduszu, zaś uwzględniając finansowanie działań towarzyszących pracom konserwatorskim – nie finansowanym przez Komitet – proporcje między dotacją a wkładem beneficjenta wynoszą obecnie ok. 1:1,7.

Zasadnicze kierunki działania Komitetu – niezmiennie od 1990 r., modyfikowane w szczegółach – określane są w programach wieloletnich i rocznych, przyjmowanych przez posiedzenia plenarne¹⁶.

Poszczególne zadania tworzą cykl postępowania konserwatorskiego: od różnorodnych badań podyktowanych specyfiką obiektu, poprzez wstępne wnioski konserwatorskie, projekt (program) i realizację (z ewent. poszerzeniem badań i korygowaniem wniosków), po dokumentację powykonawczą. Wszystkie etapy kontrolują przedstawiciele Komitetu i zatwierdzają władze konserwatorskie. Badania – często poszerzające wiedzę o obiekcie – nie są celem samym w sobie, lecz niezbędnym elementem procesu konserwatorskiego.

Przywracanie zabytkowych i estetycznych walorów wnętrza, zwłaszcza sakralnych, związane z konserwacją wystroju, przeciwstawiając się kategorycznie przenoszeniu jego elementów w inne miejsca¹⁷.

Dotychczasowe rezultaty działań Komitetu można ująć syntetycznie w ramach poszczególnych zespołów urbanistycznych.

Na Wawelu realizowano kompleksowy program autorstwa Andrzeja Fischingera¹⁸ (aktualizowany i rozwijany przez następców), obejmujący całość zabudowy Wzgórza.

Na Zamku Królewskim prace, powiązane z badaniami terenowymi¹⁹, objęły dachy, elewacje²⁰,

¹⁶ M.in. Program i kierunki działania Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa; publikowany: *Odnowa zabytków Krakowa. Materiały i dokumenty*, Kraków 2003, s. 125.

¹⁷ Problem ten poruszał Krasnowolski Bogusław, *Wnętrze starego kościoła: sacrum, dokument, zabytek*, [w:] *Sacrum i sztuka – życie i sztuka*, red. Major Barbara, Matyja Joanna, Miejska Galeria Sztuki, Częstochowa 2004, s. 17–29.

¹⁸ Pierwszą wersję Komitet przyjął w 1992 r.; Fischinger Andrzej, *Lata 1990–2005*, [w:] Dettloff Paweł, Fabiański Marcin, Fischinger Andrzej, *Zamek królewski na Wawelu. Sto lat odnowy (1905–2005)*, Kraków 2005, s. 111–125; Fischinger Andrzej, *Zarys programu całościowego odnowienia i konserwacji zabytków wzgórza wawelskiego do r. 2000*, BSKOZK 1992, nr 3–4, s. 52–58; tenże, *Prace konserwatorskie na Wawelu w latach 1990–2000*, „Renowacje” 2000, nr 3, s. 14–19. *Sprawozdania z prac konserwatorskich i remontowych na Wawelu publikowane są corocznie – od roku 1992 – w „Studia Waweliana”* [cyt. dalej: SW].

¹⁹ Stępień Piotr, *Piwnica pod dziedzińcem arkadowym*, „Renowacje” 2000, nr 3, s. 26–29; tenże, *Badania architektoniczne elewacji zamku na Wawelu*, SW 9/10, 2000/2001, s. 129–190.

²⁰ Biało Piotr, *Odnowienie elewacji Zamku Królewskiego na Wawelu. Wybrane problemy*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” [cyt. dalej: WKWK] 1996, nr 5, s. 251–256; tenże, *Konserwacja elewacji zewnętrznych Zamku*, „Renowacje” 2000, nr 3, s. 30–35; tenże, *Sień wjazdowa pałacu wawelskiego. Uwagi po konserwacji*, SW 4, 1995, s. 180–186; Kozłowski Roman, Stępień Piotr, *Zastosowanie tynków szerokooporowych do konserwacji zasolonych murów na przykładzie sieni wjazdowej do zamku na Wawelu*, OZ XLVII, 1994, nr 3–4, s. 273–290.

wnętrza²¹ (wraz z konserwacją wystroju²², stropów, malowideł²³), wykonanie nowej nawierzchni dziedzińca arkadowego²⁴, ekspozycję ujawnionego fragmentu renesansowego ogrodu²⁵.

W archikatedrze²⁶ pełna konserwacja obejmuje dachy, elewacje, wnętrza z wystrojem, królewskie sarkofagi w podziemiach. Poważne zadania – to konserwacje kaplic Zygmuntońskiej (pionierskie osiągnięcie – metoda ablacji laserowej przy usuwaniu zanieczyszczeń)²⁷, Wazów, Mariackiej²⁸, Świętokrzyskiej²⁹, biskupów Tomickiego i Padniewskiego.

²¹ Kosakowski Edward, *Krużganki i komnaty wawelskie*, „Renowacje” 2000, nr 3, s. 56–60.

²² Stępień Piotr, *Konserwacja portali gotycko-renesansowych we wnętrzach zamku na Wawelu*, OZ 48, 1995, nr 3–4, s. 299–310.

²³ Frey-Stecowa Beata, *Rola grafiki w powstaniu renesansowych fryzów podstropowych w Zamku Królewskim na Wawelu*, SW 6/7, 1997/1998, s. 29–88.

²⁴ Smólski Janusz, *Rekonstrukcja nawierzchni dziedzińca arkadowego (1995–2000)*, „Renowacje” 2000, nr 3, s. 40–46.

²⁵ Stępień Piotr, *Elewacja wschodnia zamku i ogrody królewskie*, „Renowacje” 2000, nr 3, s. 50–55. *Problematyka badawcza: Fabiański Marcin*, *Wawelskie wirydarze Zygmunta Starego*, SW XIV, 2009, s. 37–88.

²⁶ Wczesny etap prac charakteryzował Nowobilski Józef A., *Prace konserwatorskie w katedrze na Wawelu w ostatnim dziesięcioleciu*, WKWK 1996, nr 4. Zob. też: Stępień Piotr, *Konserwacja ambitu i kaplic Archikatedry na Wawelu*, RiZ 1998, nr 3; Majewski Mieczysław, *Zachodnia elewacja Katedry na Wawelu*, RiZ 1999, nr 2, s. 113–115; Schuster-Gawłowska Małgorzata, *Skrzydła XV-wiecznego nie zachowanego ołtarza katedry*, RiZ 2000, nr 3, s. 72–73.

²⁷ Płuska Ireneusz, *Kaplica Zygmuntońska przy katedrze na Wawelu: konserwacja 2002–2004 w fotografiach*, Międzyuczelniany Instytut Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki, Warszawa 2005; tenże, *Współczesne metody dokumentacji zastosowane w Kaplicy Zygmuntońskiej*, „Rocznik Geomatyki” V, 2007, nr 8, s. 141–152; Płuska Ireneusz, Mamoń Agata, *Konserwacja Kaplicy Zygmuntońskiej przy katedrze wawelskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie” XV, Kraków 2004, s. 5–25; Koss Andrzej, Marczak Jan, *Technika laserowa w konserwacji dzieł sztuki*, RiZ 2002, nr 2, s. 76–81. *Badania materiałów i technologia konserwacji kamienia: Procyk Wiesław, Marmury królewskie – zjawisko wietrzenia i problemy konserwacji*, wyd. ASP Warszawa 1998; Rembiś Marek, Smoleńska Anna, *Charakterystyka i przejawy zniszczeń piaskowców zastosowanych w Kaplicy Zygmuntońskiej przy Katedrze Wawelskiej*, [materiały konferencji] *Kamień architektoniczny i dekoracyjny*, AGH Kraków 2003. *Konserwacja ołtarza: Wyszyńska Jadwiga*, *Konserwacja malowideł Georga Pencza z ołtarza w Kaplicy Zygmuntońskiej*, „Biuletyn Informacyjny Konserwatorów Zabytków” 15, 2004, nr 1–2, s. 6–19; Bochnak Wojciech, Bochnak Tomasz, *Wyniki prac konserwatorskich przy srebrnych częściach ołtarza w Kaplicy Zygmuntońskiej na Wawelu*, SW XIII, 2007, s. 134–140.

²⁸ Węclawowicz Tomasz, *Kaplica Mariacka w wawelskiej katedrze. Rozpoznanie stratygrafii wątków ceglanych i kamiennych ścian*. Badania architektoniczne wykonane na zlecenie Międzyuczelnianego Instytutu Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki w Warszawie, Kraków 2008 (archiwum ASP w Warszawie); Czyżewski Krzysztof J., *Konserwacja ołtarza i tabernakulum w kaplicy Batorego w Katedrze na Wawelu*, SW V, 1996, s. 197–203.

²⁹ Zalewski Władysław, Mamoń Agata, *Kaplica Świętokrzyska w katedrze wawelskiej*, RiZ 2000, nr 3, s. 61–71; Zalewski Władysław, *Tendencje w zakresie konserwacji i restauracji malowideł ściennych w Krakowie na przykładzie historii konserwacji Kaplicy Świętokrzyskiej na Wawelu i działalności Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa*, [w:] *Doktryny i realizacje*, s. 339–352.

Konserwacja fortyfikacji³⁰ objęła zarówno elementy średniowieczne z basztami³¹ jak nowożytne i austriackie.

Istotną sprawą jest dziś zabezpieczenie i kształtowanie stoków Wzgórza; zadanie o aspektach geologicznych, archeologicznych, konstrukcyjnych³², widokowych.

Jako kolejne – po Wawelu – miejsce zajmują zadania w obrębie historycznego centrum miasta. Można je ująć w kilka grup:

- zespoły architektury sakralnej;
- zespół rezydencji kapitulnych przy ul. Kanoniczej;
- kwartał uniwersytecki;
- problematyka kamienic mieszczańskich, kształtowanych i od 2. poł. XIII w. do współczesności;
- problem ekspozycji linii obronnej w kontekście zieleni Plant.

W architekturze sakralnej naczolowo wysuwają się problematyka kościoła Mariackiego³³, kompleksowe prace obejmujące elewacje (pionierskie zastosowanie powtarzanej w innych gotyckich świątyniach metody czyszczenia i impregnacji ceglanych wątków i kamiennych detali³⁴) i całość wyposażenia (m.in. gotyckie witraże³⁵ i matejkowska polichromia³⁶). Aktualnym etapem jest m.in. wieloletni cykl konserwacji Ołtarza Wita Stwosza. Istotnie znaczenie mają prace we wszystkich pozostałych

³⁰ Stępień Piotr, *Problemy techniczne konserwacji fortyfikacji kleszczowych na Wawelu*, SW V, 1996, s. 121–128; Niewalda Waldemar, Rojkowska Halina, *Fortyfikacje kleszczowe Wawelu. Badania architektoniczne elewacji zewnętrznych*, tamże, s. 109–120; Stępień Piotr, *Fortyfikacje Wawelu jako problem konserwatorski*, „Czasopismo Techniczne”, zes. 9, 2003 (nr specjalny); tenże, *Konserwacja fortyfikacji Wawelu – projekty i realizacje w świetle doktryn konserwatorskich*, [w:] *Doktryny i realizacje*, s. 353–370

³¹ Stępień Piotr, *Badania i konserwacja baszty Lubranki*, SW XIII, 2007, s. 5–40; Karczmarczyk Stanisław, Stępień Piotr, *Konserwacja baszty Lubranki na Wawelu*, [w:] *Inżynierskie problemy odnowy staromiejskich zespołów zabytkowych*, Kraków 2004; Stępień Piotr, Karczmarczyk Stanisław, Bereza Wiesław, *Problemy konserwatorskie i technologiczne rewaloryzacji baszty Sandomierskiej na Wawelu*, tamże.

³² Karczmarczyk Stanisław, *Zabezpieczenie stoków północnych wzgórza wawelskiego*, „Renowacje” 2000, nr 3, s. 22–25.

³³ Renowacja Bazyliki Mariackiej 1989–1999, Kraków 1999.

³⁴ Por. Płuska Ireneusz, Paciorek Marian, Kozieł Krystyn, *Konserwacja ceglanych fasad gotyckiego kościoła św. Marka w Krakowie*, OZ 1995, nr 1, s. 46–49; Weber Johannes, Kozłowski Roman, *Niszczenie i konserwacja średniowiecznych wątków ceglano-wapiennych w Krakowie*, tamże, s. 77–80; Płuska Ireneusz, *Konserwacja cegły – nowe ujęcie tematu*, WKWK 1966, nr 5, s. 91–104.

³⁵ Kalinowski Lech, Małkiewiczówna Helena, Heine Leszek, Karaszkievicz Paweł, *Średniowieczne witraże Kościoła Mariackiego w Krakowie. Historia i konserwacja*, „Studia i Materiały Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Krakowie” VII, 1997; Karaszkievicz Paweł, Heine Leszek, *Średniowieczne witraże z kościoła Mariackiego w Krakowie – problemy konserwatorskie*, OZ 1995, nr 1, s. 50–53.

³⁶ Nykiel Józef, *Uwagi o przebiegu prac konserwatorskich przy dekoracji Jana Matejki i wystroju kamieniarskim we wnętrzu Bazyliki Mariackiej w Krakowie w latach 1993–1999*, [w:] *Renowacja Bazyliki*, s. 25–35.

kościółach³⁷; warto wspomnieć odkrycie relikwii romańskiej dekoracji malarskiej kościoła św. Andrzeja³⁸.

W konserwacji rezydencji kapitulnych szczególną rolę odegrała rewaloryzacja pałacu biskupa Erazma Ciołka (z adaptacją dla Muzeum Narodowego) wg koncepcji Fischingera, zasadniczo z powrotem do fazy z poł. XVIII w., przy eksponowaniu i częściowym rekonstruowaniu elementów pałacu Ciołka z pocz. XVI w.³⁹

W kwartale uniwersyteckim na czoło wysuwają się prace w Collegium Maius⁴⁰, poparte badaniami architektonicznymi⁴¹; przyjęto konserwację zachowawczą, traktując jako ważny etap dokonania Karola Estreichera sprzed ponad pół wieku.

W krakowskim Kazimierzu można osobno rozpatrywać dwie enklawy: niewielkie, lecz unikalne w skali światowej Miasto Żydowskie z 7 bożnicami i 3 cmentarzami oraz znacznie większą część chrześcijańską ze świątyniami gotyckimi i barokowymi wraz z zabudową wypełniającą średniowieczny układ urbanistyczny. Może jedyne takie miejsce na świecie, „gdzie ulica Bożego Ciała krzyżuje się z ulicą Rabina Meiselsa, a św. Sebastiana z Berka Joselewicza”⁴². W Mieście Żydowskim⁴³ konserwacji podawane są bożnice, sukcesywnie realizowane są prace na cmentarzach.

W części chrześcijańskiej na pierwszy plan wysuwają się wieloletnie cykle prac w monumentalnych świątyniach gotyckich: parafialnej Bożego Ciała i augustiańskiej św. Katarzyny⁴⁴.

Kolejny rejon – to tereny pomiędzy Plantami a drugą obwodnicą. Znajdują się tu m.in.:

- zespoły zabudowy na obrzeżu Plant, w tym reprezentacyjny ciąg ul. Basztowej;

³⁷ Zob. m.in.: Paciorek Marian, *Konserwacja ceglanych fasad kościoła św. Marka w Krakowie*, WKWK 1996, nr 5, s. 197–204; Piotrowski Aleksander, *Konserwacja barokowej elewacji kościoła św. św. Piotra i Pawła w Krakowie*, tamże, s. 227–232; Kozieł Krystyn, *Konserwacja południowych elewacji kaplic kościoła Św. Trójcy w Krakowie*, tamże, s. 143–250; Stróżewska-Słaboń Anna, *Sprawozdanie dotyczące kompleksowych prac konserwatorskich w latach 1992–1996 w kościele Św. Krzyża*, [w:] *Studia z dziejów kościoła Św. Krzyża*, red. Kłiś Zdzisław, cz. I, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 1997, s. 181–193; Rusek Beata, Smoleńska Anna, *Charakterystyka i przejawy zniszczeń kamieni budowlanych i dekoracyjnych zastosowanych w kościele św. Krzyża w Krakowie*, OZ LXVII, 2013, nr 1–4, s. 101–114; Kalicińska Magdalena, *Znane „nieznane”. Malowidła ścienne kościoła pw. Przemienienia Pańskiego przy klasztorze oo. Pijarów, „Renowacje” 1999, nr 1, s. 60–71.*

³⁸ Zalewski Władysław, *Prace konserwatorskie przy odsłonięciu i ekspozycji rezerwatu romańskiego we wnętrzu kościoła św. Andrzeja w Krakowie (2001–2003)*, [w:] *Lapides viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich*. Księga dedykowana Profesor Klementynie Żurowskiej, Kraków 2005, s. 121–126; Rodzińska-Chorąży Teresa, Włodarek Andrzej, *Romańskie malowidła ścienne w południowej absydli kościoła św. Andrzeja w Krakowie*, tamże, s. 127–148.

³⁹ Niewalda Waldemar, *Historia budowy, degradacji, badań i konserwacji Pałacu Biskupa Erazma Ciołka przy ul. Kanoniczej 17 w Krakowie*, [w:] *Doktryny i realizacje*, s. 267–302.

⁴⁰ Majewski Mieczysław, *Problematyka konserwatorska elewacji Collegium Maius w Krakowie*, WKWK 1996, nr 5, s. 233–242.

⁴¹ Sławiński Stanisław, Hiżycka Joanna, *Rozwój przestrzenny gotyckiego gmachu Collegium Maius na podstawie badań architektonicznych prowadzonych w piwnicach*, „Rocznik Krakowski” LXV–LXVI, 1999–2000, s. 21–37.

⁴² Schaff Rafael, *Co mnie i Tobie Polsko... Eseje bez uprzedzeń*, Fundacja Judaica, Kraków 1996, s. 93.

⁴³ Krasnowolski Bogusław, *Problemy konserwatorskie dawnego Miasta Żydowskiego na krakowskim Kazimierzu w pracach Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa*, BSKOZK, nr 39/1996.

⁴⁴ Krasnowolski Bogusław, *Restauracja zespołu augustiańskiego na Kazimierzu. Z dziejów ochrony krakowskich zabytków*, „Biblioteka Krakowska” 152, 2010, s. 132–150.

- średniowieczne miasto Kleparz;
- Podgórze, miasto doby Oświecenia;
- historyczne przedmieścia ze świątyniami, przekształcone w XIX/XX w. w ciągi uliczne (istotna kwestia ówczesnej architektury⁴⁵); szczególną rolę gra Wesoła z kompleksami szpitalnymi i sakralnymi, a także kompozycja ul. Retoryka z zespołem kamienic projektu Talowskiego⁴⁶.

Kolejne zespoły związane są z kształtowanym od pocz. XX w. ciągiem Alej Trzech Wieszców, z zabytkami architektury międzywojennego dwudziestolecia reprezentującymi zjawisko „szkoły krakowskiej”⁴⁷, wypełniającymi też enklawy po zewnętrznej stronie pierścienia.

Na obrzeżach miasta najpoważniejsze zadania konserwatorskie realizowane są:

- w średniowiecznych zespołach klasztornych benedyktyńskiego Tyńca i cysterskiej Mogiły;
- we wczesnobarokowym eremie Kamedułów na Bielanach;
- w kształtowanej w XVI, XVII i XIX w. willi na Woli Justowskiej;
- w modernistycznym, szpitalnym mieście-ogrodzie w Kobierzynie;
- w podmiejskich dworach i pałacach.

Odrębnym, wieloaspektowym zagadnieniem, jest rewaloryzacja dzieł obronnych austriackiej Twierdzy Krakowskiej⁴⁸, wybitnego – w skali światowej – dzieła architektury militaris. Problemy pokrewne temu zagadnieniu – to konserwacja różnorodnych dzieł architektury inżynierskiej i przemysłowej.

Osiągnięciem Komitetu⁴⁹ pod względem organizacyjnym jest wypracowanie, stosowanie i rozwijanie modelu współpracy między organizacją pozarządową – z zaangażowaniem licznych przedstawicieli fachowych środowisk konserwatorskich – a władzami państwowymi i samorządowymi. Pod względem doktrynalnym za osiągnięcie takie uznać należy rozwijanie pojęcia rewaloryzacji, odniesionego do zespołów zabytkowych, z widzeniem każdego zadania w kontekście przestrzennym, z ujmowaniem całokształtu procesów (badawczych, projektowych, realizacyjnych) jako zadań kompleksowych, interdyscyplinarnych. Za istotne osiągnięcie uznać należy określenie strategicznych celów rewaloryzacji zespołów zabytkowych i związanej z nimi hierarchii zadań. Doświadczenia krakowskie mogłyby być przykładem innych, cennych zespołów urbanistycznych.

⁴⁵ Purchla Jacek, *Dziewiętnastowieczny Kraków jako problem konserwatorski*, [w:] *Przeszłość i przyszłość zabytkowego Krakowa. Materiały sesji naukowej Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa w roku 1990*, red. Małecki Jan M., Kraków 1994.

⁴⁶ Sawicki Marek, *Zagadnienia estetyczne powstałe w czasie odnowy elewacji kamienicy wg projektu Teodora Talowskiego przy ul. Retoryka 1 w Krakowie*, WKWK 1996, nr 5, s. 257–260.

⁴⁷ Tekielak Andrzej Maciej, *Biblioteka Jagiellońska, prace konserwatorskie przy kamiennych elewacjach, „Renowacje”* 1995, nr 5, s. 31–37.

⁴⁸ Janczkowski Jan, *Z problematyki adaptacji krakowskich fortów*, [w:] *Atlas Twierdzy Kraków*, ser. II, t. 2, Kraków 2002.

⁴⁹ Por. Chrzanowski Tadeusz, *Dorobek i doświadczenie Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa*, [w:] *Dziedzictwo i rozwój*, s. 21–26.

POMNIK HISTORII – KATEDRA GNIEŹNIEŃSKA – DOMINANTĄ KRAJOBRAZU MIASTA OBECNIE I W PRZESZŁOŚCI

*Historic monument – the Gniezno Cathedral – the dominant
monument of the city landscape now and in the past*

Magdalena Meller, Karolina Kowalska***

SUMMARY: The study describes the history and current state of selected areas of urban greenery with the dominant monument of the history of Gniezno Cathedral. An analysis of the nine panoramas from different viewpoints of the city located on several hills. The paper describes the history of selected green areas of the city of Gniezno taking into account basic information concerning the history of the city, as they had a significant influence on their formation. For the area a comparative analysis

of the state of the existing and archival state was made, as well as the study of the landscape. Attention was paid to the cultural, natural and tourist potential of the city. The obtained information allowed us to assess the panorama of the Gniezno Cathedral and to exploit the potential of the city in terms of cultural and natural resources.

KEYWORDS: Katedra Gnieźnieńska, Pomnik Historii, Gniezno.

Miasto Gniezno było pierwszą stolicą Polski, pierwszą metropolią kościelną i miastem Św. Wojciecha. Gniezno to także siedziba prymasów Polski i arcybiskupów. Położone we wschodniej części Wielkopolski jest jednym z najważniejszych obiektów i dorobkiem kulturowym regionu o znaczeniu ponadlokalnym.

Pomnikiem Historii Katedra p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i Św. Wojciecha została uznana symbolicznie w święto 8 września 1994 roku zarządzeniem prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Oznaczenie to nadawane jest zabytkom nieruchomym o szczególnej wartości i ciągłości historycznej, o znaczeniu religijnym a także artystycznym. Należy w tym miejscu przypomnieć także o symbolu tradycji katedry koronacyjnej królów polskich oraz miejsca kultu Św. Wojciecha, apostoła i patrona Królestwa Polskiego.¹ Najstarsza katedra na ziemiach polskich znajduje się jednak w pobliskim Poznaniu.

* Magdalena Meller, Ph.D., Assistant Professor at the University of Life Sciences in Poznań at the Faculty of Environmental Engineering and Spatial Economy

** Karolina Kowalska, a student at the University of Life Sciences in Poznań at the Faculty of Environmental Engineering and Spatial Economy

¹ <http://www.nid.pl/pl>

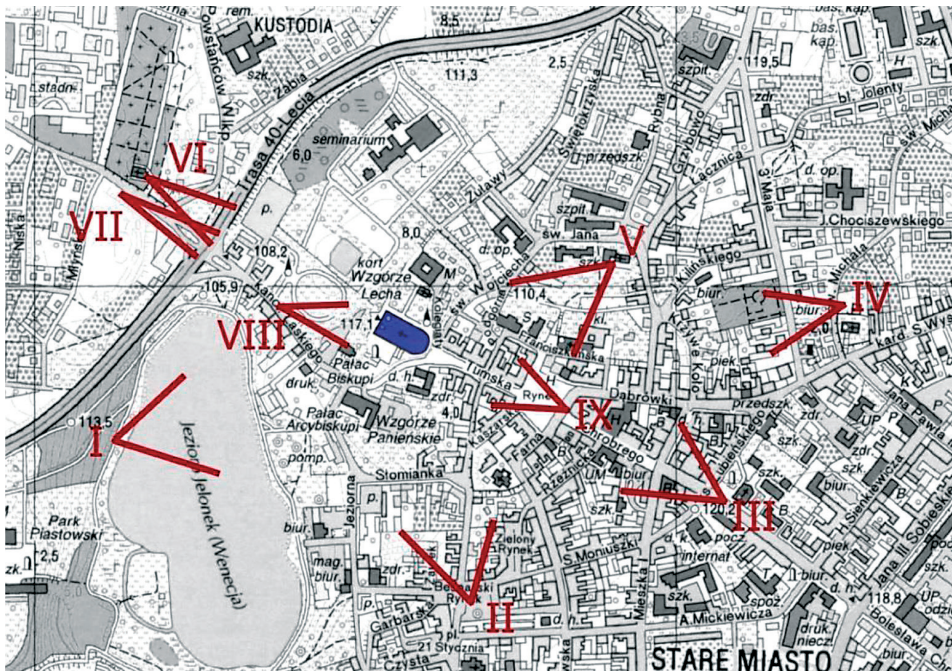
Ryc. 1. Wzgórze Lecha z katedrą, kościołem św. Jerzego i dzwonnica.
Staloryt J. G. A. Frenzla z 1829 roku. Źródło: Pasiciel, 1989, str. 44²

Głównym celem badań była analiza stanu historycznego i aktualnego wybranych terenów zieleni miasta Gniezno z podkreśleniem zachowania panoram na dominantę Pomnika Historii Katedrę Gnieźnieńską. Miejsce to dla wielu pokoleń Polaków jest kolebką chrześcijaństwa polskiego i polskości.

Analiza wybranych panoram miasta – studium materiałów ikonograficznych

Badania terenowe przeprowadzone zostały w 2016 roku i obejmują dziewięć wybranych punktów widokowych z zachowanym mniej lub bardziej widokiem na dominantę katedrę. Udało się odtworzyć tylko niektóre panoramy w zestawieniu z archiwalnymi materiałami ikonograficznymi.

² Pasiciel S, Gniezno. *Widoki miasta 1505–1939*. PWN, Gniezno 1989, s. 49

Ryc. 2 Mapa śródmieścia Gniezna z zaznaczonymi punktami widokowymi. Karolina Kowalska 2016³

Atutem dodatkowym do badań terenowych jest położenie i topografia miasta Gniezno. Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż położone aż na siedmiu wzgórzach Gniezno posiada niesamowity potencjał do kształtowania panoram i sylwety miasta. Już w czasach odległych każde ze wzgórz zaakcentowane zostało własną dominantą w postaci na przykład Kościoła. Stąd zapewne współczesne nazwy wzgórz nawiązują do nazw konkretnych zabytków nieruchomości. I tak m. in.:

- Wzgórze Lecha (ok. 123 m n.p.m.) jako najstarsza część miasta z Katedrą p.w. Wniebowzięcia NMP i Św. Wojciecha,
- Wzgórze Panińskie – z klasztorem klarysek, obecnie płyta rynku,
- Wzgórze św. Piotra z cmentarzem oraz kościołem p.w. Świętych Apostołów Piotra i Pawła,
- Wzgórze Św. Wawrzyńca z kościołem pod takim samym wezwaniem,
- Wzgórze Św. Michała także z kościołem,
- Wzgórze Krzyżackie z kościołem św. Jana Chrzciciela.

³ Kowalska Karolina, *Historia a stan aktualny wybranych terenów zieleni miejskiej miasta Gniezno z dominantą Pomnika Historii*, praca inżynierska, Poznań 2017, promotor dr inż. arch. kraj. Magdalena Meller, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu.

Obecny układ wzgórz optycznie został zatarty na przykład przez wysoką zwartą zabudowę osiedlową itp.

Miasto w 1819 roku po wielkim pożarze podjęło decyzję odbudowy i regulacji ulic. Zdecydowanie przyczyniło się to nie tylko do wyprostowania pierzei ulic ale i do zaakcentowania sylwety katedry na zakończeniu osi widokowej ulicy (dzisiejszej B. Chrobrego). Osiągnięto wówczas odcinek ulicy liczący około 500 m jak podaje Topolski.⁴

Na początku XX wieku narastający chaos przestrzenny jak i industrialny charakter nadbrzeża Jeziora Jelonek w postaci między innymi dwóch kominów zdecydowanie zdewastował krajobraz miasta.

Ryc. 3. Poczтівka z początku XX wieku, z widokiem na Katedrę Gnieźnieńską z zachodniego brzegu jeziora Jelonek. Źródło: fotopolska.eu

Analiza zebranych materiałów ikonograficznych i kartograficznych pozwoliła na wysunięcie wniosków iż panorama Katedry p.w. NMP i św. Wojciecha ulegała znacznym przeobrażeniom na przestrzeni lat.

Jezioro niegdyś o przemysłowych funkcjach dziś stanowi ważne miejsce turystycznie i kulturowo dostępne. Miasto jakby przybliżyło się do wody. Wokół zbiornika Jeziora Jelonek nastąpił rozwój terenów zieleni. Cały akwen nabrał parkowy charakter.

Ogólnodostępne tereny zieleni miasta Gniezno zajmują powierzchnię ponad 160 ha. W tym ok. 60 ha stanowią parki, około 10 ha zieleńce, 30 ha zieleń przyuliczna i 48 ha tereny zieleni osiedlowej.⁵

⁴ Topolski J., Gniezno. *Zarys dziejów*. Wydawnictwo Poznańskie, 1979.

⁵ GUS 2015, Tereny zieleni miasta Gniezna według lokalizacji

Udało się do czasów obecnych zachować ponad 12 300 m² placu Św. Wojciecha znajdującego się u podnóża katedry – warto dodać powierzchni biologicznie czynnej w postaci trawnika. Plac stanowi czytelne „przedpole widoku” dla frontowej elewacji katedry. Jest miejscem spotkań i przestrzenią zieleni. To na jego terenie układane są kompozycje kwiatowe w postaci herbu Miasta Gniezno i Herbu Papieskiego.

Odnosnie planowania przestrzennego cały czas aktualny pozostaje zapis ze SUIKZP mówiący o zachowaniu dystansu pomiędzy wysokością i kubaturą Katedry w stosunku do pozostałych dominant. A także aktualne jest nakierowanie osi ważniejszych ulic na Katedrę.⁶

Ryc. 4. Ulica Tumska 2015 r. Karolina Kowalska.

Podsumowanie

Można wyróżnić szereg pozytywnych elementów w przestrzeni miasta, które mają wpływ na jego percepcję i estetykę. Niewątpliwie zielen miejska drzewostan i dynamiczna tafla wody jeziora u dołu są najlepszą oprawą dla tego unikalnego zabytku jakim jest katedra. Potencjał miasta i jego położenie na wzgórzach stanowią o jego oryginalnym charakterze i dają niewątpliwie wiele okazji do rozpisania i zaprojektowania zieleni kadru krajobrazu miejskiego.

Katedra gnieźnieńska wraz z drzwiami gnieźnieńskimi są największym potencjałem kulturowym miasta. Mimo to trudno jest zatrzymać turystę na dłużej niż jeden dzień. Przeprowadzone analizy dowiodły że w ścisłym śródmieściu, dzięki wprowadzeniu ochrony konserwatorskiej a także

⁶ SUIKZP miasta Gniezno, 2000.

wytocznych architektonicznych przy sporządzaniu MPZP udało się zachować oś kompozycyjną. Inaczej rzecz ma się z dziewięcioma punktami z których wykonano studium panoram. I tak tylko cztery z dziewięciu miejsc są miejscami dobrze zagospodarowanymi.

Panorama I – Jezioro Jelonek zmieniło swoją przemysłową funkcję na rekreacyjno – turystyczną i jest klasycznym przedpołem widoku na Katedry górującej na wzgórzu. Panorama VIII – zagospodarowanie placu Św. Wojciecha oraz zieleni wkomponowanej we wzgórze Lecha oddają monumentalność obiektów i podkreślają dominantę. Panorama IX – klasyczny widok powielany na większości pocztówek czyli oś kompozycyjna przebiegająca przez środek gnieźnieńskiego rynku, rytm stylizowanych lamp i układ kamienic podkreślają zakończenie i zamknięcie widoku monumentalną wysoką katedrą. Panorama III – podobna do poprzedniej lecz z wyłączeniem ruchu kołowego a utworzenie ciągu pieszego.

Szansą dla miasta wydaje się być nowo powołana jednostka Zakład Zieleni Miejskiej oraz przeprowadzone w mieście projekty rewitalizacji parków i skwerów. Tereny zieleni są wówczas oprawą dla każdego z zabytków nieruchomych miasta, wprowadzają do miasta pory roku, a także są terenem biologicznie czynnym (o czym należy pamiętać szczególnie w dobie coraz to gorszego stanu powietrza).

Miasto które posiada na swoim terenie jeziora, urozmaiconą rzeźbę terenu, wzgórze i potencjał przyrodniczy oraz kulturowy stanowi szczególnie cenną urbanistycznie przestrzeń miejską. Nie dziwi więc fakt iż przed wieloma laty to tutaj właśnie zapadła decyzja o wybudowaniu między innymi słynnej katedry koronacyjnej. Nam współcześnie pozostaje więc uszanować tę przestrzeń i zachować ją w jak najlepszym stanie dla przyszłych pokoleń.

KRAJOBRAZ KULTUROWY NA LIŚCIE ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA – POLSKIE DOŚWIADCZENIA

Cultural landscape on the World Heritage List - Polish experiences

Andrzej Michałowski

SUMMARY: The central organisation around which Polish cooperation with UNESCO on implementing the World Heritage Convention has been concentrated from the beginning is the Polish National Committee ICOMOS. The cooperation has been organised by institutions and people connected in some way with the Committee. Specialised institutions were gradually joining the cooperation. One example of such measures was the appointment of the Board of Historical Gardens and Palaces Conservation, transformed subsequently into the Centre for the Protection of Historic Landscape in Warsaw. A „garden” conservation society has gathered around this institution, composed of art historians, landscape architects, architects and gardeners. They have been carrying out interdisciplinary works concerning historic gardens and cultural landscapes in Poland. Their cooperation with the Polish National Committee ICOMOS and the International Committee of Historic Gardens and

Sites ICOMOS – IFLA was connected with the activities of UNESCO. Major activities of the Centre include: valuation and assessment of cultural landscapes for the World Heritage List; drawing up, in collaboration with the Fürst-Pückler-Park Bad Muskau Foundation, an application for the inscription of Park Muskau in the UNESCO World Heritage List; organisation of international conference: „The Regional Expert Meeting on Cultural Landscapes in Eastern Europe” in Białystok in 1999 at the request of WHC UNESCO; organisation of international conference „Cemetery Art” in 1993 at the request of WHC UNESCO, along with accompanying exhibitions concerning specific issues, organised by the Board of Historical Gardens and Palaces Conservation in Warsaw.

KEYWORDS: cultural landscape, World Heritage Committee.

Współpraca z UNESCO koncentrowała się wokół Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS i była organizowana przez instytucje i osoby związane z Komitetem. Prezesi i członkowie Prezydium PKN ICOMOS przywiązywali duże znaczenie do zakładania komisji naukowych, gromadząc członków wokół interesujących ich problematyk, które współpracując z naukowymi Międzynarodowymi Komitetami ICOMOS stanowiły platformą do utrzymywania kontaktów z World Heritage Center w zakresie prowadzenia ewaluacyjnych misji oraz współorganizowania konferencji i spotkań ekspertów.

Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, którego byłem dyrektorem, następnie przekształcony w Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu w Warszawie, wytworzył w krótkim czasie „ogrodowe” środowisko konserwatorskie składające się z historyków sztuki, architektów krajobrazu, architektów oraz ogrodników. Podjęli oni interdyscyplinarne prace nad ogrodami historycznymi i krajobrazem kulturowym w Polsce. Ich współpraca z Polskim Komitetem Narodowym ICOMOS oraz z Międzynarodowym Komitetem Ogrodów Historycznych i Krajobrazu ICOMOS – IFLA wiązała się z działalnością UNESCO. Szczególnie, że w 1990 roku dokonana zostaje zmiana ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach poprzez wprowadzenie, jako przedmiotu: ochrony krajobrazu kulturowego, w formie ustanawianych stref ochrony konserwatorskiej, rezerwatów i parków kulturowych (1/). Istotną kwestią staje się ocenienie struktury krajobrazów i ich artefaktów m.in. takich

jak: czy cmentarz może być globalnym dziełem sztuki cmentarnej?, czy też niezbędne będzie wyartykułowanie kryteriów globalnych, regionalnych i lokalnych wartościowania poszczególnych elementów krajobrazu. W pewnym zakresie starano się znaleźć odpowiedź poprzez specjalistyczne seminarium. Pod prezesurą PKN ICOMOS prof. Olgierda Czernera, które zorganizowane zostało w 1993 r. jako Międzynarodowe Seminarium „Sztuki Cmentarnej” w Muzeum Architektury we Wrocławiu w ramach „Światowej Dekady Rozwoju Kultury UNESCO” (2/). Wykazało ono globalną różnorodność pochówków na świecie, ich religijne konotacje oraz regionalną specyfikę urządzania i przywiązywania kulturowego znaczenia miejscom grzebalnym, a więc niejednorodność globalnym kryteriom. Było to pierwsze światowe spotkanie w sprawie zasad waloryzacji i ochrony cmentarzy, w którym uczestniczyło 64 przedstawicieli 14 krajów.

Za zgodą UNESCO w 1994 r. Ośrodek przetłumaczył i wydał pracę Bernarda M. Fieldena i J. Jokilehto – „Wytyczne zarządzania miejscami Światowego Dziedzictwa Kulturowego” (Krajobrazy 3 (15), stanowiącą nowy uniwersalny podręcznik do ochrony zabytków (tekst polski i angielski oryginału). Innym ważnym wydarzeniem było zorganizowanie na zlecenie Międzynarodowego Centrum Dziedzictwa UNESCO „Regionalnego spotkania ekspertów w sprawie krajobrazu kulturowego we Wschodniej Europie” w 1999 r. w Białymstoku, przez Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu w Warszawie (3/). Raporty dotyczące krajobrazu kulturowego zostały przedstawione przez następujące 14 krajów: Albanie, Bułgarię, Chorwację, Czechy, Estonię, Gruzję, Węgry, Łotwę, Litwę, Polskę, Rumunię, Rosyjską Federację, Słowację i Ukrainę (4/). Opracowano dokument informacyjny na 23 sesję Komitetu Światowego Dziedzictwa w Marrakeszu w Maroku (29 listopada – 4 grudzień 1999 r.) w którym przedstawiono studia nad kulturalnym krajobrazem we Wschodniej Europie, prace Grup roboczych identyfikowania i definiowania wartości krajobrazu kulturowego (1), aspekty prawne, zarządzanie i ochronę krajobrazu kulturowego (2), rozwój, szybkie zmiany i pozostałości krajobrazu kulturalnego we Wschodniej Europie. (3).

Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu swoją działalność wiązał bardzo często z PKN ICOMOS, jak i z Międzynarodowym Komitetem Ogrodów Historycznych i Krajobrazu ICOMOS – IFLA (5/). Istotną sprawą tej działalności było „otwieranie” drogi do poznania zupełnie im nieznanego dziedzictwa krajów Wschodniej Europy (6/), co równocześnie pod prezesurą prof. Krzysztofa Pawłowskiego w szerszym zakresie czynił to PKN ICOMOS. W naszym przypadku dotyczyło to: utworzenia Akademii Nieświekiej podyplomowej letniej szkoły kształcącej Białorusinów, Litwinów, Rosjan i Ukraińców w zakresie ochrony i konserwacji założeń ogrodowych oraz krajobrazu kulturowego (7/). Przyczyniało się do tego również Polsko – Ukraińskie porozumienie o współpracy w sprawie wspólnego organizowania stałych – cyklicznych międzynarodowych konferencji naukowych nt. Ogrodów Rezydencji Magnackich, pod patronatem dr Roberta de Jong, Przewodniczącego Komitetu Ogrodów Historycznych ICOMOS-IFLA (8/), organizowanych na wzór wcześniejszych Polsko – Czeskich stałych przemiennych seminariów w obu krajach (9/). Ta szeroka międzynarodowa współpraca stwarzała możliwość udziału w misjach ewaluacyjnych ICOMOS w sprawie zaopiniowania zgłoszonych propozycji krajobrazów kulturowych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Przeprowadzono cztery misje oraz zapoznano się z czterema problematykami konserwatorskimi ochrony krajobrazów kulturowych

Misja ewaluacyjna w 1996 r.: Lednice – Valtice –Krajobraz Kulturowy w Czechach (10/): jeden z największych 200 km² „artificial landscapes in Europe” problematyka zachowania i utrzymania

wielkiego areалу ksiąząt Liechtenstein, stanowiącego przez prawie siedem stuleci /1249–1945/ własność, będącą pod rządami jednej rodziny. Rozwój działalności człowieka dokonywał się tu w symbiozie z naturą stwarzając unikalny harmonijnie ukształtowany krajobraz. Po wojnie socjalistyczna industrializacja przy rozbudowie miasta Breclav nieznacznie naruszyła ten krajobraz, a także przebieg granicy z Austrią odłączył część terenu otaczającego zamek Valtice. Mimo to zachował on swoje dawne walory i nadal może być nazywany historycznym określeniem „Ogrodu Europy”, gdyż (p. 36–38) który, utrzymuje tradycyjne formy użytkowania ziemi /winnice/ oraz podtrzymuje różnorodność i bogactwo biologicznych zasobów /rezerwy przyrody/. Ponadto (p. 39,i) obok celowo zaprojektowanego krajobrazu barokowego otaczającego zamek w Valticach z dominantami i osiami widokowymi – wprowadzono w XIX wieku powiązany harmonijny układ z neogotyckim pałacem w Lednicach wraz z ogrodami i pawilonami. Wyjątkową zaletą terenu Liechtensteinów było utrzymywanie tradycyjnej gospodarki rolnej przez wieki, w ścisłym powiązaniu z historycznymi układami wsi i miasteczek, które bezkonfliktowo wpisały się we współczesne społeczne życie.

Misja ewaluacyjna w 1999 r.: Polder Beemster w Królestwie Niderlandów (11/): Mimo XX-tego wieku, pod Amsterdamem, żyje „zamknięta” enklawa społeczna gminy „wyizolowanej od świata” jest nią Polder Beemster, „is an exceptional example of reclaimed land in the Netherlands”(UNESCO).

W latach 1607–1613 z inicjatywy Kompanii Wschodnioindyjskiej osuszono 7000 hektarów gruntu 3,5 metra poniżej jeziora Beemster, tworząc odpowiedni system melioracyjny z 42 wówczas wiatrakami. Zachował się prawie przez 400 lat idealny porządek przestrzenny kwadratu o module 900 x 900 m dotyczący kanałów melioracyjnych, jak i dróg, przy tradycyjnym sposobie użytkowania terenu. Przy modernizacji urządzeń technicznych zachowany został system wodny, konserwowany i chroniony jako zabytkowy, pozwolił wielu pokoleniom żyć i gospodarzyć na tym terenie od 3 do 4 metrów poniżej poziomu morza. Najpierw były byki z Beemster, następnie sery z Beemster (np.obecnie niewielka kooperatywa 475 farmerów produkuje rocznie około 30,000 ton każdego roku), a obecnie tulipany z Beemster – natomiast struktura przestrzenna i architektoniczna była utrzymywana. Tym niezaprzeczalnym fenomenem jest mała lokalna samorządna społeczność (około siedmiotysięczna, żyjąca w dwóch miasteczkach) wrosnięta w ten krajobraz, zorganizowana również w bardzo liczne zespoły kulturalne i sportowe. Ważnym czynnikiem wspierania ochrony krajobrazu kulturowego Polderu, jak i obiektów oficjalnie uznanych za zabytki jest aktywna działalność lokalnego Towarzystwa Historycznego oraz Muzeum w Mideenbeemster. Na straży i do regulowania zachodzących procesów zgodnie z ustawodawstwem Królestwa Niderlandów stoją dwa demokratycznie wybrane urzędy: Rada Gminy Beemster i Zarząd Wodny, w skład którego wchodzi przedstawiciele ludności, urzędów i zakładów pracy z demokratyczną tradycją sięgającą średniowiecza.

Misja ewaluacyjna w 2001 r.: „Krajobraz Kulturowy – Fretrö – Neusiedler Jezioro” na Węgrzech i w Austrii/ (12/). „Obszar jeziora Fertö / Neusiedler jest miejscem spotkań różnych kultur przez osiem tysięcy lat” – UNESCO. Zharmonizowanie tego krajobrazu jest również wynikiem wielowiekowej wspólnoty kulturowej pod berłem Habsburgów i wzajemnego oddziaływania zamieszkujących tu społeczności z osadnikami m. in. ze Szwabii włącznie. Okres komunizmu na Węgrzech i stworzenie „Żelaznej Kurtyny” nie stał się czynnikiem destrukcyjnym dla krajobrazu, gdyż teren nadgraniczny nie podlegał zainwestowaniu przemysłem i aktywizacji gospodarczej. Ujemnym skutkiem jeszcze widocznym wówczas był upadek standardów życiowych i zaniedbania komunalne. Natomiast na terenie nominowanym przez stronę Austriacką w zabytkowych obszarach niezintegrowały się z tradycyjną architekturą, co prawda nieliczne budowle modernistyczne z okresu 1950–60. Granice wpisu na Listę UNESCO

wyznaczono w Austrii po granicach Parku Narodowego Nationalpark włączając związane z nim zabytkowe miasteczka oraz na Węgrzech po granicach Narodowego parku Fertő-Hanság Nemzeti Park z pałacami Nagycenk i Fertő oraz częścią wioski Fertorakos. Strefę buforową wyznaczono po linii rezerwatu przyrodniczo-krajobrazowego Neusiedler-See-Seewinkel w Austrii. Na Węgrzech granice wpisu włączyły obszary chronione w ramach lokalnego planu zagospodarowania. W związku z tym wnioszek obu Rządów dotyczył wpisania „przyrodniczo-kulturowego krajobrazu” co nie zostało ostatecznie przyjęte. Ekspert IUCN prof. Adrian Phillips odrzucił zdecydowanie traktowanie wartości przyrodniczych jeziora Fertő-Neusiedler jako globalnych (także w ochronie ptactwa, a roślinność uznał jako kulturową). Trzeba stwierdzić, że najważniejszym użytkiem rolniczym wokół jeziora Fertő – Neusiedler jest uprawa winorośli, chociaż istnieją tam również inne stworzone przez człowieka lub półnaturalne siedliska o znaczeniu krajobrazowym. Częściowo do terenów nominowanych włączone są wzgórza Leithabridge na północy, wzgórza Ruster na zachodzie wraz z ciekawymi wioskami, które przyczyniają się do tworzenia bardzo atrakcyjnego krajobrazu. Natomiast na stronie Węgierskiej przywraca się systemy tradycyjnego wypasania bydła w celu odtworzenia puszczy (stepu), czyli stepu trawiastego.

Misja ewaluacyjna w 2001 r.: „Krajobraz Kulturowy Gór Świętych (Sacri Monti) w Piemontie i Lombardii” we Włoszech (13/). Do nominacji zgłoszone zostało 9 następujących zespołów sakralnych: Ossuccio; Valperga Canavese; Crea; Oropa; Varallo; San Giulio, Domodossola; Ghiffa; Varese. „Góry Święte” Sacri Monti w krajobrazie Piemontu i Lombardii stanowią ważny, niezaprzeczalny element wartości duchowej kalwarii, a zarazem są przykładami wybitnej wartości działalności architektów, rzeźbiarzy i malarzy XVI–XVII wieku i kultury artystycznej tamtych czasów oraz stanowią dokument rozwijającej się religijności na terytorium pogranicza nie tylko dwóch krajów, ale dwóch religii, zasiedlonego katolicyzmu i nowych prądów protestanckich. Tematyka kaplic kalwaryjnych jest rozbudowana, centralnym obiektem jest „Nowa Jerozolima” – wyobrażenie historycznego miasta przedstawiającego „życie Jezusa Chrystusa” w Varallo, do tematyki „Męki Pańskiej ze scenami z Życia Najświętszej Marii Panny” należą: Ossuccio, Belmonte, Domodossola. Natomiast „życiu Marii jako Matce Chrystusa” poświęcone są kaplice w Crea i Oropa. Problematykę tą uzupełniają kaplice w Ghiffa – tematyka „Trójcy Świętej”; w Varese – ze scenami „do symboli modlitwy różańcowej i tajemnic różańca”; Orta – ze scenami „życia Świętego Franciszka”. Trzeba tu podkreślić, że specyfika ta jest odmienna od znanych przykładów innych zespołów kalwarii położonych na północy Europy oraz od wpisanej na listę Światowego Dziedzictwa w 1999 roku Kalwarii Zebrzydowskiej, jako „Krajobrazowego Zespołu Manierystycznego Parku Pielgrzymkowego”.

W Piemontie i w Lombardii kalwarie zgłoszone do nominacji położone są na stosunkowo wysokich górach, u podnóży których rozpościerają się miasteczka lub osady, z których 6 leży w obrębie Parków Przyrodniczych, podlegającym Dyrekcji Turystyki – Sportu – Parków w Turynie. Natomiast trzy Kalwarie: w Ossuccio i Varese są zarządzane przez Kurie Biskupie i w gminę w Como i w Varese, a kalwaria w Oropa przez Sanktuarium i gminę w Biella. Dyrekcje Parków Przyrodniczych prowadzą działalność naukowo dokumentacyjną i stały nadzór personalny nad obiektami i terenami włączonymi do kalwarii. Ponad to działalność edukacyjną wśród miejscowej ludności, pielgrzymów i turystów, a także w ramach posiadanych środków prace przy obiektach architektury, rzeźby i malarstwa.

Jednym z niedawnych przykładów polskiej misji dla UNESCO niech będzie Misja ewaluacyjna Barbary Werner w r.: „Park Wilhelmshöhe (Bergpark)w Kassel” w Federalnej Republice Niemiec, wpisany w 2013 roku (14/). Park w Kassel „jest przykładem rzadkiego typu dziedzictwa kulturowego

i stanowi i stanowi jedno z najciekawszych, a nawet prekursorskich realizacji myśli twórczej wieku XVIII i początku XIX wieku. Zrealizowana z wielkim rozmachem, jako założenie ogrodowe rozpościerające się na zróżnicowanym topograficznie terenie pod względem wysokości, zajmuje obszar w przybliżeniu 560 ha. Jego najwyższy punkt wieńczy symbol tego miejsca – ustawiona na oktagonalnej budowli piramida z wielką rzeźbą Herkulesa (8,3 m wysokości), górująca nie tylko nad całym założeniem, ale nad miastem i okolicą”. „W porównaniu z istniejącymi na świecie osiągnięciami kreowanymi przez człowieka krajobrazu kulturowego, Bergpark Wilhelmshöhe z Herkulesem, wraz ze skomplikowanym systemem hydraulicznym plasuje się na równi obok tak spektakularnych przykładów jak Villa d’Este i Villa Aldobrandini we Frascati, czy założenie Caserta k/ Neapolu”. W procesie historycznym założenie ogrodowe Bergparku zostało integralnie związane z układem miasta Kassel, dlatego też problematyka ochrony terenów nominowanych i stref buforowych wykracza po za granice miasta.

Ponadto Barbara Werner opiniowała 2 wnioski (opracowanie gabinetowe) kandydujące na Listę UNESCO – oceny dokumentacji o wpis „Meadow Pasture Landscape w Słowacji, 2005 i „Bregenzerwald Cultural Landscape”, 2007 Austria.

Park Mużakowski na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO. W 1815 roku Książę Herman von Pückler – Muskau w dolinie rzeki Nysy zakłada wielki (ok. 900 ha) ogród krajobrazowy, który jest obecnie znanym i podziwianym przykładem ogrodnictwa krajobrazowego. Zasady kształtowania i jego poglądy na zarządzanie ogrodów rozpowszechnia wydana w Stuttgartzie w 1834 r. przez Pücklera książka „Andeutungen über die Landschaftsgärtnerie” (Szkice o ogrodnictwie krajobrazowym), (15/). W XIX wieku cieszył się sławą „Goethego sztuki ogrodowej”. Od 1845 r. majątek przechodził we władanie księcia Fryderyka, szwagra króla pruskiego oraz hrabiowskiej rodziny von Arnim, ale Pücklerowska koncepcja założenia i pielęgnowania Parku została utrzymana. W parku pracowali wybitni ogrodnicy i planiści krajobrazu, m. in Jacob Heinrich Rehder i Carl Eduard Adolph Petzold.

W dniu zjednoczenia Niemiec (3 października 1990 r.) dyrektor Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu wystosował wniosek do Ministra Kultury i Sztuki oraz Naczelnego Konserwatora Przyrody o podjęcie inicjatywy przez Rządy Rzeczypospolitej Polski i Niemieckiej Republiki Federalnej w celu wpisania Parku Mużakowskiego na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO. Współpraca polsko – niemiecka w sprawie rewaloryzacji Parku Mużakowskiego trwała od 1988 r. (16/). Przede wszystkim była to rekultywacja terenów sztucznie zalesionych po polskiej stronie oraz po stronie niemieckiej porządkowanie integrowanie parku po obu stronach Nysy, rzeki granicznej. Dopiero powołanie Fundacji „Park Księcia Pücklera Bad Muskau” ustaliło długofalową rewaloryzację założenia ogrodowego. Powołany został ekspert dla konsultacji prowadzonych prac w osobie dr Roberta de Jong’a /Holandia/. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu i Fundacja „Park Księcia Pücklera Bad Muskau” podjęły się wspólnego opracowanie dokumentacji oraz materiałów załączanych do wniosku o wpis na Listę. W 1999 r. Park Mużakowski otrzymał Honorową Nagrodę „Melina Mercouri International Prize for the Safeguarding and Management of Cultural Landscapes (UNESCO – Greece) – przyznana przez Federico Mayor Dyrektora Generalnego UNESCO. W 2002 r. odbyło się również wręczenie w Pałacu Bellevue Prezydenta Rau w Berlinie „Europejskiej Nagrody Kultury w dziedzinie Ogrodów – za zasługi polskiego rządu, saksońskiego rządu krajowego i zaangażowanie ogrodników, zarządców, konserwatorów, organizacji, fundacji oraz urzędów przy utrzymaniu, wspieraniu i restaurowaniu jednego z najbardziej znaczących dóbr Światowej Kultury i jednego z największych parków Europy”. W międzyczasie opracowaną dokumentację przedłożono ministerstwu: polskie Ministerstwo Kultury i Sztuki złożyło podpis pod wnioskiem, a natrafiliśmy na trudności

po stronie niemieckiej, gdzie była „kolejka” do zgłaszania wniosków do UNESCO proponowanych przez Landy. Rozwiązał to prof. Andrzej Tomaszewski, jako delegat Polski w Komitecie Światowego Dziedzictwa UNESCO, który na 25 sesji Między Rządowego Komitetu w Helsinkach wraz z innymi delegatami przeprowadził zasadę przyjmowania poza kolejnością zgłoszeń bilateralnych (17/). W lipcu 2002 r. nastąpiło złożenie dokumentacji wraz z wnioskiem podpisanym przez Ministra Kultury i Sztuki, w siedzibie UNESCO w Paryżu, gdzie jeszcze raz złożono podpisy w imieniu Polski przez p. Ambasadora Dzieduszycką oraz ze strony Niemiec przez dr. Stefan Weckbach, a także nastąpiło przekazanie dokumentacji dr Mechild Rössler z World Heritage Center UNESCO (18/). Jako strefa buforowa, od września 2001 r. po polskiej stronie po rzekę Nysę Łużycką otacza miasto Łęknica i leśną część historycznego Parku Mużakowskiego – powołany przez Wojewodę Lubuskiego park krajobrazowy – „Łuk Mużakowa” oraz po obu stronach rzeki jest utworzony transgraniczny polsko – niemiecki Geopark Mużakowa, który zorganizował ścieżki geoturystyczne „Dawna kopalnia Babina”. Tak więc Mużaków i Łęknica staje się centrum wielkiego kompleksu turystycznego, adresowanego do różnych zainteresowań podróżujących.

Przedstawiony został jednostronny wycinek działalności w zakresie krajobrazu kulturowego wiążący się ze współpracą World Heritage Center UNESCO jednak pozwalający na podsumowanie pewnych wyniesionych doświadczeń. Zwłaszcza, że przegląd krajobrazu kulturowego nominowanego na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO wskazuje na różnorodność problematyk w ocenie wartości, mimo stosowania jednolitych kryteriów przyjętych przez Między Rządowy Komitet Do Spraw Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO. W Europie otacza nas krajobraz kulturowy, składający się z artefaktów i natury w różnym stopniu zagospodarowania. Natomiast tylko w wyjątkowych przypadkach przyroda może posiadać wartości globalne lub ponad regionalne wymagające zakładania ścisłych rezerwatów. Tu rozchodzą się w Polsce drogi pomiędzy służbami ochrony zabytków (a więc krajobrazu kulturowego) oraz służbami ochrony przyrody. Sacro Monti w Piemontie i w Lombardii właśnie są przykładem zintegrowania działań w krajobrazie, który jest jeden i się nie dzieli na kulturowy oraz przyrodniczy. Tak się stało z Ojcowskim Parkiem Narodowym leżącym na odwiecznych (od neolitu) terenach osadniczych, gdzie wytworzył się wyjątkowy krajobraz kulturowy, opiewany i znany w całej Polsce. Natomiast tam po wprowadzeniu ścisłych rezerwatów, a przede wszystkim po usunięciu (w drodze wykupu) rolników, a zatem wypasu owiec i bydła nastąpiła niekontrolowana sukcesja brzozy i buczyny, zacierając walory estetyczne, kulturowe i krajobrazowe, tym samym, ten obszar nie mógł pretendować do nominacji, jako „krajobraz kulturowy” oraz do wpisu na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Złą drogą poszła ochrona przyrody usuwając ludzi z terenów chronionych, a tym samym, ich roli w kształtowaniu bioróżnorodności krajobrazu kulturowego. Dotyczy to zakazu wypasu owiec w Pieninach i innych terenach, wycinania trzciny nad Narwią itp. Kompromisem było wprowadzenie nowej formy ochrony tzw. „czynnej ochrony przyrody”, gdyż natura zmusiła do zgody na limitowany wypas owiec, usuwanie trzciny by nie zarosła (zdziczała) rzeka, a także, by koszone łąki dla wegetacji kserotermicznych roślin. Warto przenieść doświadczenia w tym zakresie z Czech, Austrii, Węgier oraz Włoch do Polski i podjąć rozmowy międzyresortowe dla właściwego kształtowania krajobrazu.

Innym ważnym spostrzeżeniem jest edukacja krajobrazowa. Jest ona w Polsce prowadzona, ale rozproszona, cząstkowa, przynosząca nieraz znakomite rezultaty, ale są to sukcesy odosobnione, lokalne, nie stające się wzorcami regionalnymi, które mogłyby podnosić walory polskiego krajobrazu. Istnieją w Polsce „małe ojczyzny”, jak Polder Beemster z tym odwiecznym wrośnięciem w ziemię, w jej historię żyjącą w codziennym dniu, z dbałością o zastane struktury, które kształtowały

ich wielopokoleniowe środowisko i umiłowanie otaczającego ich krajobrazu. Jednak uważam, że konieczne jest wznowienie do programu edukacyjnego: „Świadome Kształtowanie Krajobrazu i Ochrona Krajobrazu Historycznego”, który swego czasu powstał z inicjatywy Minister Kultury i Sztuki Joanny Wnuk – Nazarowej, a który funkcjonował przez trzy lata (2000 – 2002) oraz poczynając od dzieci i młodzieży adresowany był do wszystkich warstw społeczeństwa. Powołano wówczas pismo kwartalne „Krajobrazy Dziedzictwa Narodowego” (ukazało się 12 numerów) wspierające realizację Programu Edukacyjnego, którego Współwydawcą był Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Realizacja Programu Edukacyjnego „Świadome Kształtowanie Krajobrazu i Ochrona Krajobrazu Historycznego” rozwijała się intensywnie oraz prowadzona była w szerokim zakresie: edukacji młodzieży, edukacji powszechnej, działalności samorządów, edukacji specjalistów, ochrony krajobrazu historycznego i popularyzacji programu (19/).

Kończąc wypowiedź, uważam że warto powrócić do już wcześniej rozpoczętych starań o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa: „Kanału Augustowskiego”, jak i „Krajobrazu Kulturowego Kotliny Jeleniogórskiej”. W sprawie rozpoznania problematyki Kanału Augustowskiego, celem przygotowania materiałów do złożenia stosownego wniosku do UNESCO Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu organizował w 1999 r. konferencje i wydawał związane z nimi materiały (20/). Z inicjatywy dr Roberta de Jong Prezydenta Komitetu ICOMOS – IFLA zwróciliśmy się o współpracę do wybitnego o światowej renomie znawcy tematu prof. dr Michel Cotte’a, by ocenił Kanał, jako ewentualnego nominata. Prof. Cotte potwierdził, że Kanał Augustowski stanowi inżynierski fenomen drogi wodnej I połowy XIX wieku i udzieli wielu szczegółów co do ew. składanej dokumentacji do UNESCO (21/). O ile z niewiadomych mi przyczyn przeszkodą jest stanowisko strony białoruskiej, to przecież Puszcza Białowieska też wpisana została najpierw po stronie polskiej w 1979 r. a część białoruska w 1992 r. Tym bardziej, że długość kanału liczy po polskiej stronie 80 km, a po białoruskiej 11 km. Drugim ważnym tematem wymagającym poparcia jest sprawa wystąpienia o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO krajobrazu kulturowego Kotliny Jeleniogórskiej. Krajobrazu, który po stagnacji powojennej ożył, i jak nazwała to jedna z konferencji nastąpił „Powrót romantycznego krajobrazu”, na którego walory artystyczne i przyrodnicze pracowali Karl Friedrich Schinkel (1781–1841) i Peter Joseph Lenne (1789–1866) oraz ich współpracownicy i uczniowie (22/).

KRAJOBRAZ KULTUROWY NA LIŚCIE ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA – POLSKIE DOŚWIADCZENIA przedstawiony pokrótce pokazuje nie tylko polską działalność na rzecz ochrony krajobrazu, ale także nasze zaangażowanie międzynarodowe i uznanie polskiego dorobku w tej dziedzinie. Od 1987 roku, kiedy problematyka „Krajobrazu Kulturowego”, jako tytułu do wpisu na listę Światowego Dziedzictwa zaznaczyła swoją obecność minęło 30 lat. Od tej pory wpisano wiele krajobrazów kulturowych, wiele propozycji w dalszym ciągu czeka na wpis. Podejmowane w Polsce badania i ochrona krajobrazu kulturowego są na pewno znaczącym wkładem w ogólnoswiatowy dorobek. Udział polskich ekspertów i działalność na rzecz ochrony krajobrazu poprzez UNESCO powinny w dalszym ciągu stanowić ważne wyzwanie na rzecz włączanie się w międzynarodowe dyskusje, opinie i opracowywane akty prawne.

1/. Ustawa z dnia 19 lipca 1990 r. o zmianie ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz. U. Nr 56, poz. 322), pkt 12, art. 5.

2/. „Cemetery Art. – Sztuka Cmentarna – L’art. Cimientere”, Symposium International. The summaries of the papers. Wrocław, October 1993. Poland. Referaty: Olgierd Czerner wygłosił

referat wprowadzający do symposium, a m.in. Andrzej Michałowski: „Preservation of Cemetery in Poland”. Symposium towarzyszyły wystawy zorganizowane przez Muzeum Architektury we Wrocławiu – „Współczesna sztuka cmentarna” oraz przez Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo – Ogrodowych w Warszawie – „Historyczne Cmentarze”.

- 3/. “The Regional Expert Meeting on Cultural Landscapes in Eastern Europe”. Białystok, 29 września – 3 październik 1999 r. Wydawnictwo: Ośrodek Zabytkowego Krajobrazu, Krajobrazy 28 (40), Warszawa 2000. Nakład przekazany do rozdysponowania (co-financed by UNESCO) World Heritage Centre w Paryżu.
- 4/. V. Shtylla – Cultural Tourism along the Via Egnatia; Z. Mavar – Cultural Landscapes of Croatia; O. Baseova – Cultural Landscapes in Czech Republic; K. Lootus – About Essence of Estonian Cultural Landscapes – Review; G. Cheishivili – Upper Svaneti – Summits, Roads, Villages, Churches... (Georgia); M. Möcsenyi – Hortobagy – Landscape with Eminent Cultural and Natural Values (Hungary); Z. Redberga – Abava Valley – Potential Cultural landscape of World Significance in Latvia; J. Bucas – The Originality and Value of Culturised Lithuanian Landscape; J. Bogdanowski – Polish Landscape Protection; A. Bratuleanu – Potential Cultural Landscapes of World Significance in Romania; Y. Vedenin – Cultural Landscapes of Russia as the Heritage Sites; B. Czerkies – Outstanding Cultural Landscapes in Ukraine. W grupach roboczych uczestniczyli eksperci ICOMOS – dr Robert de Jong; IUCN – dr Zoltan Szilassy, ICCROM – Ms Katrin Lisitzin.
- 5/ współpracę z kolejnymi Prezydentami Komitetu ICOMOS – IFLA poczynił od Rene Pechere, Carmen Anon Feliu Robert de Jong i Monica Luengo: mimo często zmieniającej się nazwy Komitetu ICOMOS – IFLA: Międzynarodowy Komitet Ogrodów Historycznych; Międzynarodowy Komitet Ogrodów Historycznych i Miejsc; Międzynarodowy Komitet Ogrodów Historycznych i Krajobrazu; oraz w końcu Międzynarodowy Komitet Krajobrazu ICOMOS – IFLA>
- 6/. Wydanie z 1990 r. Książki Penelope Hobhouse i Patrick Taylor pt. „The Gardens of Europe” minimalnie dotyczy Wschodniej Europy. Wprawdzie skrótowo omawia historyczne ogrody w Polsce, to noty o obiektach są następujące: Arkadia, Gołuchów Arboretum, Kórnik Arboretum, Kraków Ogród Botaniczny, Krasiczyn Arboretum, Nieborów, Puławy Rogalin, Warszawa Ogród Botaniczny, Warszawa Łazienki, Warszawa Wilanów. Nie wymienia żadnego obiektu w Białorusi (po za Ogrodem Botanicznym w Mińsku) i na Ukrainie. Natomiast w innych Wschodnich Krajach to Palanga na Litwie i Ogród Botaniczny w Rydze na Łotwie. Co jest bardzo dużym postępem w stosunku do poprzednich wydań gdzie figurowały wyłącznie ogrody botaniczne.
- 7/. Podpisanie w 1997 r. Umowy o współpracy w dziedzinie edukacji i szkolenia z Międzynarodowym Komitetem Ogrodów Historycznych i Miejsc ICOMOS – IFLA (dr Robert de Jong) i Ośrodkiem Ochrony Zabytkowego Krajobrazu.
- 8/. Trójstronne porozumienie pomiędzy: Dendrologicznym Parkiem „Zofiówka” Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Humaniu, Ośrodkiem Ochrony Zabytkowego Krajobrazu w Warszawie i Muzeum Zamek w Łańcucie w 1998 r. Zob. „Ogród i park Potoclivh w Łańcucie. Badania – Projekty – Realizacja”. Studia i Materiały, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Ogrody 7 (13), s.15–33.
- 9/. Przemienne seminaria odbywały się w Polsce na następnego roku w Czechach i miały na celu wymianę doświadczeń na określone tematy, z których sprawozdania były częściowo publikowane. Na przykład: seminarium „Historické zahrady a parky a velkomesto” Praga 9–12 czerwca 1987 r. PORTAL, rocznik XIII, ciclo 34, 1/1988 r. Seminarium „Historické parky a zahrady, soucasné a budouci vyuziti”. Hradec nad Moravici, Olomouc 6–9 cervna 1989 r. Seminarium Historicky park a krajina”. Litomyšl 8–11 zari 1992 r.

- 10/. Misja ewaluacyjna została postanowiona przez Sekretarza Generalnego ICOMOS Jean-Louis Luxen i wykonana 23 i 24 listopada 1995 i 8 stycznia 1996 r. dot.: „Lednice – Valtice – Krajobraz Kulturowy” /Republika Czeska/, wraz z Barbarą Werner.
- 11/. Misja ewaluacyjna zlecona przez Koordynatora ICOMOS dla Światowego Dziedzictwa mr. Henry Cleer i wykonana 14–17 stycznia 1999 r. nt. „Polder Beemster” /Królestwo Niderlandów/, wraz z Barbarą Werner. Por.: Andrzej Michałowski – „Holenderski Polder Beemster fenomen społeczno-kulturowy na liście Światowego Dziedzictwa UNESCO”. *Krajobrazy Dziedzictwa Narodowego* 4/2000, ss.47–54.
- 12/. Misja ewaluacyjna zlecona przez Mrs. Regina Durghello Koordynatora ICOMOS przeprowadzona została w dniach 5–9 marca 2001 r. wspólnie z prof. Adrian Phillips (UK) ekspertem IUCN oraz Barbarą Werner. Dot. „The Cultural Landscape of Fertö – Neusiedler Lake” /Austria–Hungary/.
- 13/. Misja ewaluacyjna zlecona przez Koordynatora ICOMOS d.s. Dziedzictwa UNESCO wykonana 23–27 lipca 2001 r. wspólnie z Barbarą Werner dot. „The Cultural Landscapes of Sacri Monti in Piemont and Lombardy” /Italy/. Zob. Andrzej Michałowski – *Alcune considerazioni sul paesaggio sacralizzato*, [in] Supplemento n. 1 al n. 6 di Piemonte Parchi 2002. Torino.
- 14/. Misja ewaluacyjna Barbary Werner zlecona przez Koordynatora ICOMOS ds. UNESCO 30.VIII.12 r. dotycząca krajobrazu kulturowego „Park Wilhelmshöhe (Bergpark) w Kassel” oraz przeprowadzona 11–15 września 2012 r.
- 15/. Zob.: Jankowski Edmund – *Dzieje Ogrodnictwa*. Tom II. Od początku w. XIX do r. 1930” Kraków, 1938, ss. 363–365; Longin Majdecki – *Historia Ogrodów*. Warszawa 1978, ss. 631–637.; Cord Panning, Andrzej Michałowski – *Współpraca niemiecko – polska w Parku Mużakowskim*. [w:] *Wspólne Dziedzictwo. Polsko–niemiecka współpraca konserwatorska 1970–2000*. Warszawa 2001, ss. 97–120.
- 16/. W 1989 r. 21 lutego nastąpiło podpisanie umowy o bezpośredniej, bezdewizowej współpracy pomiędzy Instytutem Ochrony Zabytków w Berlinie (NRD) i Zarządem Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo Ogrodowych w Warszawie (Polska) oraz odpowiednimi placówkami w Cottbus i województwa Zielona Góra w sprawie podjęcia wspólnych polsko niemieckich działań na rzecz rekonstrukcji i ochrony Parku Mużakowskiego.
- 17/. W Niemczech Landy zgłaszały wnioski o wpis na listę UNESCO do Ministerstwa Kultury, gdzie utworzyła się „kolejka” (wobec limitu 2 rocznie dla każdego kraju) występowania do UNESCO. 25 sesja Między Rządowego Komitetu Do Spraw Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO odbywała się 11–16 grudnia 2001 r. w Helsinkach /Finlandia/. Tam, wtedy podjęto uchwałę o możliwości zgłaszania po za limitem wniosków bilateralnych. Trochę z innej strony to naświetla Cord Panning, gdy mówi o posiedzeniu w 2004 r. w Suzhou („20 lat Fundacji „Park Księcia Pücklera Bad Muskau”. Cottbus 2013.s.81/82), co nie jest w sprzeczności. Mój zapis pochodzi od Andrzeja Tomaszewskiego i przedstawia sytuację, gdy w niemieckim Ministerstwie Kultury czekało w „kolejce” ponad dziesięć obiektów do zgłoszenia w UNESCO i właśnie brak podpisu wykreował przedstawioną sytuację. Do dzisiaj na Liście UNESCO Niemcy umieścili 41 obiektów, a wówczas do roku 2001 na ich liście było 23 obiekty, więc o tą trudność chodziło w niemieckim Ministerstwie Kultury z podpisaniem wniosku do UNESCO zgłaszającego Park Mużakowski.
- 18/. Przekazanie dokumentacji nastąpiło w dniu 17 lipca 2002 r. (7, place Fontenoy, Paris) przez A. Michałowskiego i B. Werner.
- 19/. Najistotniejsze realizacje Programu Edukacyjnego w zakresie: edukacji młodzieży: Warsztaty dla nauczycieli w Czudcu „Krajobraz Kulturowy Regionu Podkarpacia”; zeszyt dydaktyczny dla nauczycieli „Krajobraz Kulturowy – warsztaty dla nauczycieli i metodyków”; edukacji powszechnej: 10 emisji 2TVP programu „Dzień Pięknej Polski”; Film dla szkół „Krajobrazy Polski. Co to jest krajobraz

kulturowy?"; 23 Filmy edukacyjne „Krajobrazy polskie” – Proton w 2TVP; w zakresie działalności samorządów: Łańcut: seminarium „Krajobrazy kulturowe Podkarpacia”; Łomnica: symposium „Turystyka, aochronakrajobrazuKotlinyJeleniogórskiej; Wieś – Park – Pałac”; HoryniecZdrój: międzynarodowakonferencja: „Ochrona środowiska i dziedzictwa kulturowego w przygranicznym pasie Polski i Ukrainy”; edukacji specjalistów: Studencka sesja naukowa: „Rezydencje w krajobrazie Kotliny Jeleniogórskiej”; wystawa prac studenckich z obozu naukowego w Kotlinie Jeleniogórskiej; Symposium z Komitetem Architektury PAN „Krajobraz – współczesne, teoretyczne, edukacyjne i materialne uwarunkowania jego zachowania i tworzenia”; Interdyscyplinarny obóz studencki w Bukowcu; Warszawa: studencka sesja naukowa i wystawa prac studentów wraz z wystawą studenckiego malarstwa plenerowego; Puławy–Kozłówka: szkolenie społecznych opiekunów zabytków „Założenia pałacowo – parkowe – ich ochrona i rewaloryzacja”; Starachowice: dwa kolejne obozy studenckie inwentaryzacyjne na terenie Wielkiego Pieca – Muzeum; Bukowiec” III interdyscyplinarny obóz studencki; w zakresie ochrony krajobrazu historycznego: Wrocław: Międzynarodowa konferencja „Co robimy by ocalić piękno historycznych miast. Panoramy – Planty – Place – Ulice – ogrody”. Wrocław wystawa: „Zieleń w pejzażu miasta. Promenady, Parki, Ogrody Wrocławia”. Wrocław wystawa fotografii „Sztuka Ogrodowa Berlina”; Warszawa symposium: „Zasoby roślinne ogrodów i ogródków rustykalnych. Historia – Edukacja – Przyszłość”. Warszawa wystawa „Zapomniane piękno ogrodu wiejskiego”; Augustów: Międzynarodowa konferencja „Znaczenie kulturowe i integracyjne kanałów i dróg wodnych: historia – dziś – jutro”; Augustów wystawa prac dyplomowych Międzynarodowej Podyplomowej Szkoły Letniej „Akademii Nieświekiej”szkolących Białorusinów, litwinów i Ukraińców; Pszczyna forum na rzecz turystyki „Rezydencja, park, wieś – ostoją tradycji i polską atrakcją turystyczną”; wystawa :Zapomniane piękno wiejskiego ogrodu”; Wrocław wystawa: „Dolina zmków i ogrodów – Kotlina Jeleniogórka – Wspólne Dziedzictwo”; w zakresie popularyzacji programu: „Krajobrazy Dziedzictwa Narodowego” – kwartalnik.

- 20/. „Krajobraz kulturowy Kanału Augustowskiego” materiały seminaryjne (projektowany park kulturowy Kanału Augustowskiego oraz Aneks (wykazy: artefaktów w strefie Kanału). Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu – Krajobrazy 24 (36), Warszawa 1999 r. Seminarium Międzynarodowe „Ochrona i zagospodarowanie Kanału Augustowskiego. Wartości przyrodniczo kulturowe, Historia, Turystyka.” Augustów 4–5 maja 1999 r. Materiały poseminaryjne Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu – Krajobrazy 26 (38), Warszawa 2000.
- 21/. Prof. dr Michel Cotte – z Uniwersytetu Technologicznego Belford-Mont-Beliard we Francji. Wybitny specjalista UNESCO ds. Kanałów historycznych. Przekazał Ośrodkowi w darze dokumentację: „Le Canal du Midi, proposition d’inscription Au Patrimone de l’UNESCO”, kanału na rzece Garonne we Francji, który wprowadzał na Listę Światową.
- 22/. Zob.: Ewa Kica, Ewa Kieres-Jakubaszek, Artur Hryniewicz „Kwerenda archiwalna i bibliograficzna założeń pałacowo – parkowych woj. J)eleniogórskie”. Studia i Materiały Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu – Krajobrazy 19 (312). Warszawa 1997. Międzynarodowe symposium „Krajobraz Kotliny Jeleniogówskiej”. Łamica, 4–5 września 1997 r. Studia i Materiały Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu – Krajobrazy 21 (33). Warszawa 1998. Międzynarodowe symposium „Powrót romantycznego krajobrazu” Łomnica – Miłków 10–12 września 1998 r. Studia i Materiały Ośrodek Zabytkowego Krajobrazu – Krajobrazy 27 (39). Warszawa 1999 r. Andrzej Michałowski – „Polityczny przełom w Europie i nowe szanse dla przeszłości zamków i pałaców Kotliny Jeleniogórskiej [w:] Dolina Zamków i Ogrodów, Kotlina Jeleniogórka – Wspólne Dziedzictwo. Jelenia Góra 2001, s. 40–44.

**ADAPTACJA ZABYTKÓW ARCHITEKTURY W
GDAŃSKU. ZARYS PROBLEMATYKI W ŚWIETLE
OBOWIĄZKÓW ORGANÓW OCHRONY ZABYTKÓW**
*Adaptation of buildings of historical significance in Gdańsk.
The key issues of Regional Heritage Protection Officers'
perspective*

*Karolina Szczepanowska**

SUMMARY: This article discusses the issue of adaptation of immovable historic monument and sites in light of the legal requirements and from the point of view of heritage protection authorities being one of the participants of the adaptation process. The initial aim is to define the concept of monument adaptation and delineate the conditions in which such a process occurs. The article describes a series of initial actions taken prior to the actual preservation and restoration works – as part of the adaptation process. These works include e.g. detailed research on a historic monument or site, including historical (historical-preservation studies), preservation, architecture, and in many cases also archaeological research. The aim of these activities is to acquire a fullest possible picture of the monument. The results of this research then constitute a basis for preparation of project documentation of the intended works. The article underlines importance of assigning an appropriate purpose to the asset undergoing the process of adaptation, which should be merged with a

monument or site, i.e. respect all of its historical values and ensure the optimal utility of the asset, avoiding a series of potential negative consequences.

The paper then discusses the applicable legal framework concerning protection of immovable monuments and competences of monument protection authorities resulting from the said framework.

The paper's conclusion postulates that the activities of all personnel working on historic monuments and sites should be guided by their inner conviction that monuments need to be looked after and that they have a social duty to maintain them for the sake of future generations. This duty is actually applicable to all citizens, just as the cultural heritage is the primary building block of the nation's historical identity.

KEYWORDS: adaptation of historic monuments and sites, architecture, historic preservation offices, Gdańsk.

Jednym z najtrudniejszych z perspektywy konserwatorskiej zadań ściśle wiążących się z zabytkami architektury jest ich właściwe zagospodarowanie spełniające warunek utrzymania zabytku w dobrym stanie, a przede wszystkim zachowania wszystkich jego wartości zabytkowych i przekazania go w takiej postaci, jako spuścizny kulturowej, dalszym pokoleniom. Użytkowanie obiektu zabytkowego wiąże się z doborem i przypisaniem mu odpowiedniej funkcji, a także spełnieniem wymogów nakładanych przez współczesne normy życia. Działanie to wiąże się z szeregiem prac koniecznych do wykonania. Przebieg procesu adaptacji budynków posiadających cechy zabytkowe będzie zawsze uzależniony od postawy i oczekiwań właściciela obiektu, kolejno inwestora, użytkownika obiektu oraz organów ochrony zabytków, jak również osób wykonujących dokumentację projektową i wykonawców prac. Od świadomości ważności i konsekwencji wszystkich podejmowanych przez wymieniony wyżej zespół decyzji zależy efekt końcowy podjętych działań. Działania adaptacyjne winny mieć zatem charakter interdyscyplinarny wynikający ze złożonej problematyki obiektów zabytkowych

* Karolina Szczepanowska, a graduate of the Nicolaus Copernicus University in Toruń
<https://orcid.org/0000-0002-2112-8105>

i wymagający udziału oraz zaangażowania osób wielu dziedzin nauki.

Celem niniejszego artykułu jest próba podjęcia problematyki adaptacji zabytków architektury w świetle przepisów prawa i z punktu widzenia organów ochrony zabytków, jako jednego z uczestników tego procesu¹. Od świadomości osób wykonujących merytoryczne zadania w urzędach konserwatorskich, od rodzaju podejmowanych przez nich decyzji² zależy bardzo wiele, w tym bardzo często stopień zachowania i dobro zabytku³.

Adaptacja zabytku architektury polega na „przystosowaniu go do wymogów współczesnego życia, odpowiednio do funkcji, jakie ma spełniać ten budynek, jednak pod warunkiem zachowania wszystkich walorów zabytkowych, a przede wszystkim charakterystycznego układu funkcjonalno-przestrzennego, wartości artystycznych i oryginalnej substancji przy minimalnym wprowadzeniu nowych elementów”⁴. Przytoczona najbardziej trafna i kompletna zdaniem autora definicja pozwala na wysunięcie kilku wniosków. Jednym z najważniejszych jest warunek mówiący o dostosowaniu budynku do potrzeb i wymogów współczesnego życia i funkcji, jaką ma pełnić. Nasuwa się tutaj myśl, że w zależności od czasu, w którym podejmowana jest adaptacja obiektu będzie ona mieć odmienny charakter uzależniony od norm ówczesnego życia i standardów, do których zmierza lub które w danym czasie uznaje człowiek. Normy te dotyczą zarówno warunków technicznych jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie⁵, jak również normy zwyczajowe wyznawane przez człowieka, kształtowane pod wpływem współczesnych mu trendów, ustanawianych standardów i mody. Należy jednak właściwie postrzegać kwestię wymogów współczesnego życia w zabytkach architektury. Przed zbyt dosłownym rozumieniem tego pojęcia, łączeniem go z „doraźną użytecznością” prowadzącą w rezultacie do silnych przekształceń zabytku i utraty jego wartości przestrzegają badacze

¹ Por. także Bąkowski Tomasz, *Udział wojewódzkiego konserwatora zabytków w procesie inwestycyjno-budowlanym oraz w innych postępowaniach związanych ze zmianą przeznaczenia lub zagospodarowania nieruchomości*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa–Gdańsk 2014, s. 285–301; Pabisiak Ewelina, *Nadzór konserwatorski – propozycje zmian ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa–Gdańsk 2014, s. 343–354.

² Decyzje konserwatorskie w sferze merytorycznej wydawane są w ramach uznania administracyjnego.

³ W niniejszym artykule rozważania będą dotyczyły zabytków architektury objętych ochroną prawną na podstawie wpisu do rejestru zabytków. Obszar objęty spostrzeżeniami autora obejmuje część historycznego miasta Gdańska.

⁴ Tajchman Jan, *Adaptacja zabytków architektury w świetle współczesnej teorii ochrony i konserwacji dóbr kultury*, [w:] *Konferencja Naukowo-Techniczna. Konserwacja, wzmacnianie i modernizacja budowlanych obiektów historycznych i współczesnych*, red. G. Rakowski, Kielce 2001, s. 134; Tajchman Jan, *Metoda konserwacji i restauracji dziedzictwa architektonicznego w zakresie zabytkowych budowli*, Toruń 2009, s. 6; Tajchman Jan, Piaskowska Beata, *Na czym polega metoda adaptacji zabytków architektury do współczesnych funkcji*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. B. Szmygin, Warszawa 2014, s. 314.

Inną definicję adaptacji zabytku zaproponowała Bogumiła Rouba. Jest ona ujęta syntetycznie, ale zawiera wszystkie istotne warunki, które w jej procesie zachodzą. „Adaptacja to przystosowanie do nowych funkcji pod warunkiem maksymalnego zachowania charakterystycznych cech materii i struktury zabytku, będących nośnikami wartości artystycznych i historycznych”, Rouba Bogumiła, *Proces ochrony dóbr kultury. Pojęcia, terminologia*, [w:] *Ars longa vita brevis – tradycyjne i nowoczesne badania dzieł sztuki*, Toruń 2003, s. 346–379.

⁵ Warunki techniczne określa Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 12 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie (Dz. U. z 2015 r., poz. 1422 tj.).

tematu⁶. Drugą istotną kwestią jest funkcja planowana dla zabytku. Zdaniem niektórych badaczy większość obiektów historycznych utraciła swoje pierwotne znaczenie z powodu dezaktualizacji pełnionej przez nie pierwotnie funkcji oraz rozwoju cywilizacyjnego zmieniającego potrzeby współczesnego człowieka i formy ich zaspokajania. Z tego względu im starszy obiekt tym większy nakład prac „modernizacyjnych” będzie wymagany⁷. Trzeba podkreślić, że starsza metryka zabytku architektury nie zawsze oznacza zły stan jego zachowania, a ten z kolei decyduje o zakresie ingerencji i wymiany oryginalnych elementów. Należy mieć świadomość, że pod wpływem wielu różnych czynników w tym przede wszystkim ekonomicznych, a także własnościowych funkcja współcześnie podlega zmianom. Z tego względu nie należy podejmować ostatecznych i trudnych do odwrócenia rozstrzygnięć zakładając, że funkcja wprowadzana w danym momencie nie podlega przekształceniom. Niezależnie od wyboru funkcji nie może ona w żadnym z przypadków powodować nieodwracalnych przeobrażeń w zabytku i jego przekształceń. Na ustalenie słusznej z perspektywy założeń konserwatorskich funkcji dla zabytku składa się szereg czynników. Poza pełną analizą zabytku, wartościowaniem jego poszczególnych elementów składowych, o czym mowa będzie w dalszej części artykułu, należy zawsze kierować się zasadą wpisania funkcji w zabytek architektury, nie zaś jej wycięcia⁸. Funkcja wpisana w obiekt szanuje wszystkie jego wartości zabytkowe i pozwala na optymalne użytkowanie obiektu bez szeregu negatywnych konsekwencji. W omawianej sytuacji funkcja wpisuje się w charakterystyczny dla obiektu układ funkcjonalno-przestrzenny. Umiejętne dobranie funkcji w zabytku architektury oraz właściwa realizacja prac z pełnym wyeksponowaniem istniejących wartości zabytku wpływa korzystnie na budowanie tzw. klimatu miejsca, jak również budowanie dobrych skojarzeń przez jego odbiorców. W przypadku większości funkcji usługowych zależność ta przedkłada się na chęć ponownego obcowania z zabytkiem, co z kolei jest efektem korzystnym dla właściciela lub użytkownika zabytku⁹. Warto w tym miejscu podkreślić, że zabytki architektury mają w sobie duży potencjał, który wymaga od właściciela lub użytkownika właściwego podejścia.

⁶ Rouba Bogumiła, *Dlaczego adaptacje niszczą zabytki i czy tak być musi?*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. B. Szymgin, Warszawa–Lublin 2009, s. 113.

⁷ Molski Piotr, *Adaptacja – formy i uwarunkowania*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. B. Szymgin, Warszawa–Lublin 2009, s. 87; Molski Piotr, *Funkcja – atrybutem wartości i ochrony zabytku*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. B. Szymgin, Warszawa 2014, s. 189–194. Modernizację w przypadku zabytków architektury należy odnieść wyłącznie do elementów nowych, współczesnych np. instalacji elektrycznej, nie zaś do oryginalnej substancji. Modernizacja, czyli unowocześnianie w obrębie substancji autentycznej prowadziłoby w konsekwencji do jej wymiany, usunięcia i bezpowrotnej utraty, co jest sprzeczne z wykładnią teorii konserwacji zabytków, tym samym niedopuszczalne w zabytkach.

⁸ Por. Tajchman Jan, *Adaptacja zabytków architektury...*, s. 137; Tajchman Jan, *Metoda konserwacji i restauracji...*, s. 6,18.

⁹ Rouba Rafał, *Hotele w obiektach zabytkowych*, *Ochrona Zabytków*, nr 1–2, 2004, s. 143–164; Małachowicz Edmund, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym*, Wrocław 2007, s. 89–91; Rouba Bogumiła, *Projektowania konserwatorskie*, *Ochrona Zabytków*, nr 1, 2008, s. 64–65; Rouba Bogumiła, *Dlaczego adaptacje niszczą...*, s. 120, 122; Czyżniewska Lucyna, *Uwagi dotyczące problemów adaptacji obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. B. Szymgin, Warszawa–Lublin 2009, s. 22 i nn.; Grabiszewski Marek, *Adaptacje budowlne zabytkowych na cele hotelowe*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. B. Szymgin, Warszawa–Lublin 2009, s. 44 i nn. Rozważania o funkcji zabytku jako wyznaczniku jego wartości podejmuje także Marcin Gawlicki, *Funkcja zabytku – wyznacznik wartości czy pole konfliktu*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. B. Szymgin, Warszawa 2014, s. 129–136.

Warunkiem skutecznego wykorzystania tego potencjału jest dostrzeżenie i oswojenie tych walorów, a następnie właściwe ukierunkowanie prowadzenia prac konserwatorsko-restauratorskich¹⁰. Trzeci czynnik będący punktem wyjścia do ustaleń możliwości i ograniczeń w adaptacji zabytku stanowi rozpoznanie zabytku, obejmujące wykonanie takich działań jak badania historyczne (studium historyczno-konserwatorskie), badania konserwatorskie substancji obiektu, badania architektoniczne i badania archeologiczne przez odpowiednio przygotowane do ich wykonania osoby z poszczególnych dziedzin¹¹. Wyniki przeprowadzonych badań, szczegółowa wiedza o zabytku, jak również analiza wartościująca stanowią podstawę opracowania programu lub projektu prac konserwatorskich. Dokładność i rzetelność wykonanych wyżej prac, trafność wnioskowania warunkuje jakość późniejszego opracowania konserwatorskiego będącego podstawą prac realizacyjnych przy obiekcie. Wnioski i wytyczne konserwatorskie, o których mowa wyżej winny składać się z trzech punktów: ogólnej koncepcji konserwatorskiej, wytycznych konserwatorskich do układu funkcjonalno-przestrzennego oraz wytycznych konserwatorskich do pozostałych elementów zabytku takich jak np. elementy wystroju, detal architektoniczny, zagospodarowanie otoczenia zabytku. W przypadku wytycznych do układu funkcjonalno-przestrzennego dla każdego obiektów należy wytypować elementy układu do bezwzględnej ochrony, zachowania i wyeksponowania, kolejno te w których dopuszcza się ingerencję oraz te, które można przebudować częściowo lub w całości¹². Ustalenie wytycznych tego rodzaju często bywa podstawą weryfikacji wstępnie przyjmowanej dla obiektu funkcji. Specyfika prac podejmowanych przy zabytkach, które wiążą się z działaniami adaptacyjnymi wymaga w tym punkcie rozważań szerszego uzupełnienia. W budynkach zabytkowych adaptacje realizowane są w ramach szeroko pojętych prac konserwatorsko-restauratorskich. Oznacza to współwystępowanie w zabytku, w zależności od stopnia jego zachowania, rodzajów prac ściśle konserwatorskich opracowanych na bazie nauk przyrodniczych oraz robót restauratorskich opierających się na znajomości techniki budowlanej. Już na tej podstawie stwierdzić można konieczność współpracy na etapie rozpoznania zabytku, wnioskowania i tworzenia szczegółowej dokumentacji projektowej osób wielu dziedzin nauki. Jako najważniejsze wymienić należy osoby reprezentujące następujące dyscypliny: architektura, budownictwo, konserwacja i restauracja dzieł sztuki, zabytkoznawstwo, historia sztuki, archeologia. Praktyka takich działań w Gdańsku uwzględni również osoby takich dziedzin jak geologia, petrografia oraz dziedzin ścisłych jak chemia i fizyka. Ukończenie szkoły wyższej oraz zebranie dużego doświadczenia przez czynną praktykę przy zabytkach stwarza podstawy i umożliwia poprawne podejście do zabytku, rozumienie

¹⁰ Por. Rouba Bogumiła, *Dlaczego adaptacje niszczą...*, s. 122; Grabiszewski M., dz. cyt., s. 52; Krawczyk Ryszard, *Modus operandi niszczenia zabytków nieruchomych w Polsce w ostatnim dwudziestolecu*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa–Gdańsk 2014, s. 510 i nn.

¹¹ Szmelter Iwona, *Współczesna teoria konserwacji i restauracji dóbr kultury. Zarys zagadnień*, *Ochrona Zabytków*, nr 2, 2006, s. 6–8, 21; Małachowicz Edmund, dz. cyt., s. 65–71; Tajchman Jan, *Metoda konserwacji i restauracji...*, s. 14–16.

¹² Tajchman Jan, *Adaptacja zabytków architektury...*, s. 133; Tajchman Jan, *Metoda konserwacji i restauracji...*, s. 31–32. O wartościowaniu w kontekście zabytków nieruchomych także: Frodl Walter, *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków. Ich oddziaływanie na praktykę konserwatorską*, Warszawa 1966; Rouba Bogumiła, *Wartościowanie w praktyce konserwatorskiej*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. B. Szymgin, Warszawa–Lublin 2012, s. 201–208; Szmelter Iwona, *Nowe rozumienie dziedzictwa kultury, implikacje dla wartościowania*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. B. Szymgin, Warszawa–Lublin 2012, s. 219–231.

problematyki konserwatorskiej oraz podejmowanie trafnych decyzji w przyszłości¹³.

W świetle obowiązujących w Polsce przepisów prawa dotyczących zabytków zagadnienie adaptacji jest regulowane w następującym zakresie. Organy ochrony zabytków, dla których wykładnia prawa jest podstawowym narzędziem pracy merytorycznej, muszą jednocześnie wykonywać nałożone na nie obowiązki ustawowe. Do obowiązków tych organów w myśl art. 4 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami¹⁴ należy „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie”, „zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków”, „udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków”, „kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków” oraz „uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”. W świetle cyt. Ustawy art. 36 ust. 1 głosi, że prowadzenie prac przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków wymaga pozwolenia właściwego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków¹⁵. Wśród rodzajów prac Ustawa wymienia m.in. prace konserwatorskie, restauratorskie, budowlane, archeologiczne, przemieszczanie zabytku, jego podział, umieszczanie reklam napisów, urządzeń technicznych oraz podejmowanie innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku. Art. 36 ust. 1 pkt 9 Ustawy mówi również o konieczności uzyskania pozwolenia na zmianę przeznaczenia zabytku lub sposobu korzystania z niego. Zgodnie z przedłożoną wyżej wykładnią adaptacji zabytków architektury nietrudno ustalić, że zakres prac wymaganych do uzgodnienia z WKZ w świetle obowiązujących przepisów, będzie obejmował zarówno prace konserwatorsko-restauratorskie, roboty budowlane, jak również zmianę przeznaczenia zabytku lub sposobu korzystania z niego, co de facto stanowi główny cel adaptacji w myśl przytoczonej we wstępie do rozważań definicji. Ustawa o ochronie zabytków (art. 27) daje również możliwość wydania zaleceń konserwatorskich dla właściciela danego zabytku, obejmujących „sposób korzystania z zabytku, jego zabezpieczenia i wykonania prac konserwatorskich, a także zakres dopuszczalnych zmian które mogą być w tym zabytku wprowadzone”. Zagadnienie zagospodarowania zabytku nieruchomego do celów użytkowych reguluje art. 25 ust. 1 cyt. Ustawy. Mowa jest w nim o tym, że „zagospodarowanie na cele użytkowe zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków wymaga posiadania przez właściciela lub posiadacza dokumentacji konserwatorskiej określającej stan zachowania zabytku nieruchomego i możliwości jego adaptacji, z uwzględnieniem historycznej funkcji i wartości tego zabytku; uzgodnionego z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków programu prac konserwatorskich przy zabytku nieruchomym określającym zakres i sposób ich prowadzenia oraz wskazującego niezbędne do zastosowania materiały i technologie; uzgodnionego z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków programu zagospodarowania zabytku nieruchomego wraz z otoczeniem oraz dalszego korzystania z tego zabytku z uwzględnieniem wyeksponowania jego wartości”. Powyższe podstawy prawne pokazują, że u.o.z.o.z. reguluje kwestie

¹³ Negatywne konsekwencje i przykłady podejmowania prac przy zabytkach przez osoby do tego nieprzygotowane opisuje m.in. Roubą Bogumiła, *Projektowania konserwatorskie*, s. 57–78; Roubą Bogumiła, *Dlaczego adaptacje niszczą...*, s. 113–128; Tajchman Jan, *Metoda konserwacji i restauracji...*; Tajchman Jan, *Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy a przyczyny jego degradacji w Polsce oraz drogi do jej powstrzymania*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa–Gdańsk 2014, s. 81–95.

¹⁴ Dz. U z 2014 r., poz. 1446 tj. z późniejszymi zmianami. W dalszej części artykułu jako u.o.z.o.z.

¹⁵ W dalszej części artykułu jako WKZ.

związane z adaptacją zabytków architektury. W świetle obowiązujących przepisów, pozwolenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na prowadzenie robót budowlanych przy obiekcie będącym zabytkiem jest jednym z niezbędnych warunków uzyskania pozwolenia na budowę przez właściwo miejscowo organ architektoniczno-budowlany. Obowiązek ten reguluje art. 39 ust. 1 Ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane¹⁶. W myśl art. 3 pkt 7 cyt. Ustawy roboty budowlane to zarówno budowa, przebudowa, montaż, remont lub rozbiórka obiektu budowlanego. Stwarza to dobre warunki do ochrony zabytków i wcześniejszego wyegzekwowania odpowiednich dla zabytku rozwiązań przez organy ochrony zabytków. Prawo budowlane reguluje obowiązki projektanta, jak również określa elementy składowe projektu budowlanego¹⁷. Z zapisów tej Ustawy wynika konieczność dostosowania dokumentacji projektowej do specyfiki obiektu, której projekt dotyczy, tym samym dla zabytku architektury winien on zawierać rozwiązania odpowiednie dla obiektu zabytkowego i dostosowane do jego możliwości technicznych, jak również uwzględniać istniejące dotychczasowe w obiekcie rozwiązania. W praktyce jest jednak tak, że organy budowlane nie włączają się w specyfikę ochrony konserwatorskiej, gdyż nie są do tego przygotowane. W konsekwencji cały ciężar uzgodnienia projektu budowlanego, a właściwie budowlano-konserwatorskiego leży po stronie organów ochrony zabytków (Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków lub innych organów, które na podstawie zawartych porozumień wykonują zadania właściwe Wojewódzkim Konserwatorom Zabytków na przekazanym w kompetencje obszarze ochrony konserwatorskiej)¹⁸. Wśród obowiązujących przepisów prawa należy wymienić również Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 14 października 2015 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych i poszukiwań zabytków¹⁹. Rozporządzenie reguluje kwestie zakresu treści i koniecznych informacji, jakie winny się znaleźć w poszczególnych, uzależnionych rodzajem planowanych prac, wnioskach składanych w celu uzyskania pozwolenia przez WKZ. Rozporządzenie określa również wymagane załączniki do poszczególnych wniosków oraz reguluje niezbędne uprawnienia osób mogących wykonywać konkretne prace przy zabytkach. W przypadku prac adaptacyjnych przy zabytkach architektury będą to kierownicy prac konserwatorskich i kierownicy robót budowlanych oraz inspektorzy nadzoru budowlanego. W zależności od zakresu prac, w niektórych przypadkach niezbędny jest udział w zespole archeologa. Weryfikacja uprawnień i niezbędnego doświadczenia przy zabytkach osób wskazanych we wnioskach znajduje się po stronie WKZ każdorazowo przed wydaniem pozwolenia na prowadzenie prac.

¹⁶ Dz. U. z 2016 r., poz. 290 tj.

¹⁷ Art. 34 ust. 2 reguluje „Zakres i treść projektu budowlanego powinny być dostosowane do specyfiki i charakteru obiektu oraz stopnia skomplikowania robót budowlanych”.

¹⁸ Na terenie województwa pomorskiego w kompetencjach Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków znajduje się tylko część zabytków wpisanych do rejestru zabytków. W Gdańsku obowiązuje porozumienie z dnia 5 listopada 2015 r. pomiędzy Wojewodą Pomorskim, a Gminą Miasta Gdańska w sprawie prowadzenia spraw z zakresu właściwości Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków przez Gminę Miasta Gdańska (Dziennik Urzędowy Województwa Pomorskiego z 2015r., poz. 3422), które zwiększyło dotychczasowy zakres kompetencyjny Miejskiego Konserwatora Zabytków, w tym nad zabytkami indywidualnie wpisanymi do rejestru zabytków.

¹⁹ Dz. U. z 2015 r., poz. 1789.

W oparciu o zebraną praktykę z zakresu prowadzonych czynności mających na celu uzgodnienie ze strony WKZ w Gdańsku projektów remontu, przebudowy, adaptacji i często rewaloryzacji zabytków architektury oraz kolejno przygotowanie projektów decyzji pozwalających na prowadzenie prac zaobserwować można kilka prawidłowości, które przekładają się następnie na wnioski ogólne. We wstępie wskazano, że adaptacja zabytków architektury stanowi trudne zagadnienie wymagające udziału i zaangażowania przypadkowego zespołu osób, a takiego który nadrodze doświadczenia i zrozumienie problematykę konserwatorską ochrony zabytków. Wspomniana wyżej Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami stwarza inwestorowi możliwość uzyskania ze strony WKZ zaleceń konserwatorskich dla przyszłego zagospodarowania zabytku. W praktyce właściciele obiektów rzadko korzystają z tego uprawnienia. W konsekwencji składają wniosek z przygotowaną, zgodnie z własnym przekonaniem, kompletną dokumentacją projektową²⁰. Zgodnie z Ustawą z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego²¹ na rozpatrzenie wniosku i załatwienie sprawy organy administracji publicznej mają 30 dni, a w sprawach trudnych liczba dni wydłuża się do 60. Zauważyć wypada, że terminowość jest jednym z czynników wpływających na charakter pracy. W oparciu o przepisy Kodeksu Postępowania Administracyjnego można wystąpić do wnioskodawcy o uzupełnienie braków formalnych, o ile wystąpiły one we wniosku, a także prowadzić postępowanie wyjaśniające, o ile jest ono niezbędne do zajęcia przez organ jednoznacznego stanowiska. W praktyce pracownik merytoryczny WKZ ma w swoim obowiązku weryfikację i sprawdzenie kompletności wniosku i złożonej dokumentacji w celu przygotowania projektu decyzji pozwalającej lub odmawiającej prowadzenia prac²². W trakcie wykonywania swoich obowiązków i prowadzenia postępowań w odniesieniu do Gdańska w sprawie uzgodnienia dokumentacji projektowej na prace konserwatorsko-restauratorskie przy zabytku architektury zauważyć można szereg czynników negatywnych, które nie pozostają bez wpływu na zabytek. Czynniki te przedstawiają się następująco:

1. niskie lub znikome przygotowanie merytoryczne do pracy przy zabytkach zespołu osób przygotowujących projekt budowlano – konserwatorski co przedkłada się na proponowane rozwiązania projektowe w zabytkach, nie zawsze dla tych zabytków właściwe, a często nawet szkodliwe;
2. różny poziom dokumentacji projektowej nie zawsze pozwalającej w sposób czytelny na określenie wpływu planowanych robót na zabytek;
3. niezajomość i brak zrozumienia dla dawnych technik budowlanych; widoczne w takich punktach dokumentacji jak np. konstrukcja historycznej stolarki okiennej, drzwiowej, więźb dachowych, a także elementów wystroju elewacji jak rodzaj, faktura tynku, uzupełnienia

²⁰ Spostrzeżenia na temat relacji inwestor–program użytkowy i wpływu tej relacji na kształt projektu adaptacji uwypukla m.in. Bogusław Szmygin, *Analiza obiektu zabytkowego jako element adaptacji do współczesnych funkcji użytkowych – metodologia światowego dziedzictwa*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2009, s. 129; Czyżniewska Lucyna, *Uwagi dotyczące problemów...*, s. 19.

²¹ Dz. U. z 2016 r., poz. 23 tj. z późniejszymi zmianami.

²² Etapy prowadzenia postępowania w związku z pracami konserwatorskimi i robotami budowlanymi przy zabytkach nieruchomości omawia Szczepanowska Karolina, *Prace konserwatorskie i roboty budowlane przy zabytkach nieruchomości znajdujących się w obszarze ochrony konserwatorskiej. Zarys problematyki na przykładzie miasta Gdańska w świetle działalności Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków*, [w:] *Imponderabilia ochrony dziedzictwa kulturowego*, red. S. Kowalska, Poznań–Kalisz 2014, s. 308–328.

detalu w technice tradycyjnej i inne;

4. postawa i kultura osobista inwestora; brak poszanowania dla substancji oryginalnej; brak zrozumienia dla istoty ochrony zabytków; wywieranie nacisków na rodzaj i sposób prowadzenia prac, wybór materiałów, jak również zakres koniecznych przekształceń i rozbudowy zabytku²³;
5. czynnik ekonomiczny; wpływa na dobór przez właściciela obiektu zespołu projektowego, kolejno na proponowane rozwiązania projektowe, materiałowe, a także zakres koniecznej przebudowy i rozbudowy zabytku w celu zwiększenia powierzchni użytkowej i spełnienia przyjętego przez inwestora kryterium opłacalności zabytku²⁴;
6. czas; z różnych względów często krótki termin realizacji inwestycji nakładany przez inwestora;
7. procedury przetargu publicznego; o wykonawstwie prac przy zabytkach nie decyduje w pierwszej kolejności doświadczenie i praktyka osób, ale oferowana najniższa cena wykonania usługi;
8. etyka zawodowa wykonawców projektu budowlano-konserwatorskiego oraz wykonawców prac;

Wszystkie wymienione wyżej czynniki mają wpływ na jakość prowadzonego postępowania administracyjnego przez WKZ. Należy podkreślić, że wszystkie czynniki składające się o merytoryczność wykonywanej pracy wymagają dużego przygotowania ze strony pracowników WKZ do właściwej ochrony zabytków architektury i znajomości zasad współczesnej teorii konserwacji i restauracji zabytków. W przeciwnym razie osoba bez przygotowania nie byłaby w stanie zweryfikować proponowanych szkodliwych rozwiązań projektowych dla zabytku, jak również nie byłaby przygotowana do rzetelnego przedstawienia stanowiska organu ochrony zabytków i wykładni argumentów mających skłonić inwestora do zmiany dotychczasowego stanowiska. W rozmowach prowadzonych przy okazji analizy i omawiania dokumentacji projektowej bardzo często spotkać się można z przykładami swobodnej kreacji przy zabytkach, a także silnym przywiązaniem projektantów do własnych pomysłów²⁵. Takie sytuacje rodzą niepotrzebne napięcia i wymagają od organów ochrony zabytków prowadzenia umiejętnej linii obrony zabytku architektury. Jak wcześniej wspomniano praca przy zabytkach wymaga zaangażowania wielu osób, a to z kolei wiąże się z koniecznością poszanowania wszystkich członków zespołu, ale nie zwalnia z obowiązku wypracowania wyłącznie najlepszego i optymalnego rozwiązania dla zabytku, które to rozwiązanie nie będzie skutkowało utratą wartości zabytku w tym przede wszystkim wartości historycznej i artystycznej. Największy nacisk pracownicy WKZ muszą wywierać na etapie uzgadniania dokumentacji, tak by w kolejnym etapie wykonawczym nie stwarzać

²³ Podobne spostrzeżenia znaleźć można również w artykule Bogumiły Rouby, *Projektowania konserwatorskie...*, s. 63 i nn.; *Dlaczego adaptacje niszczą zabytki...*, s. 127.

²⁴ O „pazerności” inwestora w takich przypadkach pisze Jan Tajchman, *Konwencja o ochronie dziedzictwa...*, s. 83.

²⁵ Negatywne doświadczenia ze współpracy z konserwatorem zabytków, będące podstawą sformułowania opinii konserwatora jako osoby kierującej się uznaniowością, przekonanej o nieomyślności i w ten sposób decydującej o określonej realizacji przy zabytkach wymienia Małgorzata Włodarczyk, *Współczesna myśl architektoniczna o adaptacji obiektu zabytkowego czyli charakterystyka optymalnej ingerencji dla potrzeb nowej funkcji*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. B. Szymgin, Warszawa–Lublin 2009, s. 204.

możliwości swobodnego decydowania o rozwiązaniach w zabytku. Regulacje prawne dają możliwość, co więcej nakładają na organy ochrony zabytków obowiązek kontroli zabytków i wykonywanych przy nich prac, ale z drugiej strony nie ułatwiają wyegzekwowania od inwestora wypełnienia warunków konserwatorskich, a w przypadku prac wykonanych niezgodnie lub bez pozwolenia WKZ prawo daje możliwość prowadzenia postępowania w celu wydania decyzji nakazującej przywrócić zabytku do poprzedniego stanu lub uporządkowanie zabytku w określony sposób. Decyzje te dają również prawo wniesienia odwołania przez właściciela obiektu, a skorzystanie z tego prawa wiąże się w następstwie z długim czasem prowadzenia postępowania odwoławczego. W rezultacie zabytek w tej sytuacji najczęściej traci z racji upływającego czasu lub ulega trwałemu uszkodzeniu w konsekwencji uwzględnienia przez organ odwoławczy roszczeń właściciela. Z powyższych względów dobrą praktyką jest wprowadzanie korekt do projektu budowlano-konserwatorskiego do momentu uwzględnienia w nim wszystkich niezbędnych warunków i rozwiązań. Projekty te winny doceniać wartość zabytku, nie zaś zakładać jego degradację i obniżenie wartości autentyczności, integralności technicznej i estetycznej, a także wartości dawności zabytku²⁶.

W niniejszym artykule podjęto próbę omówienia problematyki adaptacji zabytków architektury z punktu widzenia organu ochrony zabytków w Gdańsku. Główny nacisk w rozważaniach skierowano na kwestię złożoności istoty i problematyki zabytków architektury, która wymaga udziału i zaangażowania szeregu osób. Od świadomości, a przede wszystkim specjalistycznej wiedzy wszystkich osób biorących udział w tym niezwykle wymagającym procesie adaptacji zabytków, jak również umiejętności dostrzegania wartości zabytków, jako dobra uniwersalnego, zależy jakość prowadzonego postępowania. Działaniu wszystkich osób winno przyświecać wewnętrzne przekonanie o konieczności dbania o dobro zabytków, jak również poczucie społecznego obowiązku ich ochrony i zachowania dla przyszłych pokoleń. Obowiązek ten spoczywa na wszystkich obywatelach, tak jak spuścizna kulturowa składa się na tożsamość historyczną narodu. Zdobyte dotychczas doświadczenie pozwala postulować w tym miejscu o stałe doszkalać się osób chcących pracować w sektorze ochrony zabytków, o zabieganie przez te osoby zdobywania potrzebnej praktyki, pokazującej w rezultacie różnorodność zabytków i rozwiązań w nich stosowanych. Wraz z praktyką nabiera się właściwej doświadczeniu pokory. Cecha ta jest w przypadku pracy o omawianym charakterze wysoce pożądana i może ustrzec przed zbyt pochopnymi, nie do końca przemyślanymi i przez to dobrymi decyzjami dla zabytków.

Jednym z postanowień i uchwał II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków odbywającego się w 1964 r. w Wenecji (tzw. Karta Wenecka – 1964 r.) jest zapis mówiący, że „Konserwacji zabytków zawsze sprzyja ich użytkowanie na cele użyteczne społecznie: użytkowanie takie jest zatem pożądane, nie może wszakże pociągać za sobą zmian układu bądź wystroju budowli. Są to granice, w jakich należy pojmować i można dopuszczać zagospodarowanie, wymagane przez ewolucje zwyczajów i obyczajów” [art. 5]. Można zatem zauważyć, że sformułowane 50 lat temu postanowienia Karty Weneckiej z racji uniwersalności są obowiązujące w dzisiejszym pojmowaniu zasad konserwacji i restauracji zabytków²⁷.

Pomimo szeregu czynników negatywnych, a niekiedy również nieprzyjemnych doświadczeń, po stronie których każdorazowo stoi człowiek – zespół ludzi, należy podejmować trud adaptacji zabytków

²⁶ Por. Bogumiła Rouba, *Dlaczego adaptacje niszczą zabytki...*, s. 113.

²⁷ Postanowienia Karty Weneckiej wciąż stanowią przyczynek do żywej naukowej dyskusji i polemiki badawczej. Por. Bukowska Weronika, Krawczyk Janusz (red.), *Karta Wenecka 1964–2014*, Toruń 2015.

architektury. Tylko w taki sposób zapewniamy istnienie zabytków w przyszłości. Realizacja adaptacji zabytków z odpowiednio dobraną i przemyślaną funkcją, jak również dbałością o wyeksponowanie wszystkich wartości zabytkowych, wpisuje zabytek jako ważny punkt miejsca, w którym się on znajduje. Wywołuje on dobre skojarzenia i wpływa na budowanie społecznej więzi i identyfikacji z miejscem. Dla zobrazowania tak rozumianych działań adaptacyjnych wybrano z terenu Gdańska trzy przykłady udanych realizacji (ryc. 1–5). Pierwszym z przykładów jest dom podmiejski z kuźnią – obecnie Centrum Aktywizacji i Innowacji Kuźnia (ryc. 1–2). Przeprowadzone prace zostały wyróżnione w konkursie Zabytek Zadbane w 2013 roku w kategorii „Architektura i konstrukcje drewniane”²⁸.

Ryc. 1. Gdańsk Gościnną 10. Dom podmiejski z kuźnią. Stan po pracach konserwatorsko-restauratorskich.
Fot. K. Szczepanowska.

Ryc. 2. Gdańsk Gościnną 10. Dom podmiejski z kuźnią w trakcie prac konserwatorsko-restauratorskich.
Fot. K. Szczepanowska.

²⁸ por. także Marek Z. Barański, Maria Karolina Kocińska, *Kuźnia na Oruni. Aktywizacja społeczności lokalnej wokół zabytku, Renowacje i Zabytki*, nr 3, 2013, s. 145–147.

Drugi z wybranych przykładów obejmuje spichlerz Błękitny Baranek – obecnie oddział Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, Centrum Edukacji Archeologicznej (ryc. 3). Przeprowadzone prace zyskały uznanie w konkursie Zabytek Zadbane w 2012 roku w kategorii „Adaptacja obiektów zabytkowych”²⁹.

Ryc. 3. Gdańsk Chmielna 53. Spichlerz Błękitny Baranek. Fragment elewacji. Stan po pracach konserwatorsko-restauratorskich. Fot. K. Szczepanowska.

Katalog dobrych przykładów zamyka kościół św. Jana – obecnie Centrum św. Jana, w którym współwystępuje funkcja sakralna i świecka związana z prowadzeniem i promowaniem szerokiej działalności kulturalnej w mieście (ryc. 4–5)³⁰.

²⁹ Por. także Henryk Paner, *Spichlerz Błękitny Baranek. Wyspa Skarbów i ratowanie ostatniego gdańskiego spichlerza, Renowacje i Zabytki*, nr 3, 2013, s. 136–139.

³⁰ Por. Iwona Berent, Jakub Szczepański, *Kościół św. Jana w Gdańsku*, Gdańsk 2012 – tam bogaty zbiór ilustracji; Iwona Berent, *Kościół św. Jana w Gdańsku. Sacrum i profanum, Renowacje i Zabytki*, nr 3, 2013, s. 61–67.

Ryc. 4. Gdańsk, kościół św. Jana. Fragment elewacji po pracach konserwatorskich. Fot. K. Szczepanowska.

Ryc. 5. Gdańsk, kościół św. Jana. Wybrane fragmenty wnętrza. Stan po pracach konserwatorskich. Fot. K. Szczepanowska.

Powyższe przykłady świadczą, że realizacje są doceniane i wyróżniane przez specjalnie powołane w tym celu komisje³¹. Takie pożądanego skutki działania należy kontynuować, ponieważ dodatkowo utwierdzają one w przekonaniu o wysokiej wartości podjętego trudu. Obcowanie z zabytkami, w których zachowano i wyeksponowano wszystkie jego walory jest warte podejmowania walki w sprawie ochrony zabytku i rekompensuje rolę „konserwatora jako przeszkody” gdy podejmowane są krótkowzroczne decyzje³².

³¹ Jednym z konkursów o charakterze ogólnopolskim jest konkurs pod patronatem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pod nazwą Zabytek Zadbane, promujący wzorowo przeprowadzone prace konserwatorskie i konserwatorsko-restauratorskie w wybranych kategoriach.

³² Iwona Szmelter, *Współczesna teoria konserwacji...*, s. 36.

LITERATURA

1. Barański Marek Z., Kocińska Maria Karolina, Kuźnia na Oruni. *Aktywizacja społeczności lokalnej wokół zabytku, Renowacje i Zabytki*, nr 3, 2013, s. 145–147.
2. Bąkowski Tomasz, *Udział wojewódzkiego konserwatora zabytków w procesie inwestycyjno-budowlanym oraz w innych postępowaniach związanych ze zmianą przeznaczenia lub zagospodarowania nieruchomości*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa–Gdańsk 2014, s. 285–301.
3. Berent Iwona, Szczepański Jakub, *Kościół św. Jana w Gdańsku*, Gdańsk 2012.
4. Berent Iwona, *Kościół św. Jana w Gdańsku. Sacrum i profanum, Renowacje i Zabytki*, nr 3, 2013, s. 61–67.
5. Bukowska Weronika, Krawczyk Janusz (red.), *Karta Wenecka 1964–2014*, Toruń 2015.
6. Czyżniewska Lucyna, *Uwagi dotyczące problemów adaptacji obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2009, s. 19–28.
7. Frodl Walter, *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków. Ich oddziaływanie na praktykę konserwatorską*, Warszawa 1966.
8. Gawlicki Marcin, *Funkcja zabytku – wyznacznik wartości czy pole konfliktu*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. B. Szmygin, Warszawa 2014, s. 129–136.
9. Grabiszewski Marek, *Adaptacje budowli zabytkowych na cele hotelowe*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2009, s. 43–53.
10. *Karta Wenecka, Postanowienia i Uchwały Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964 r. (Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych)*, [w:] *Vademecum Konserwatora Zabytków – Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury*. Biuletyn ICOMOS, Warszawa 1996, s. 19–28.
11. Krawczyk Ryszard, *Modus operandi niszczenia zabytków nieruchomych w Polsce w ostatnim dwudziestoleciu*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa–Gdańsk 2014, s. 508–520.
12. Małachowicz Edmund, *Konserwacja i rewitalizacja architektury w środowisku kulturowym*, Wrocław 2007.
13. Molski Piotr, *Adaptacja – formy i uwarunkowania*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2009, s. 87–97.
14. Molski Piotr, *Funkcja – atrybutem wartości i ochrony zabytku*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. B. Szmygin, Warszawa 2014, s. 189–194.
15. Pabisiak Ewelina, *Nadzór konserwatorski – propozycje zmian ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Warszawa–Gdańsk 2014, s. 343–354.
16. Paner Henryk, *Spichlerz Błękitny Baranek. Wyspa Skarbów i ratowanie ostatniego gdańskiego spichlerza*, *Renowacje i Zabytki*, nr 3, 2013, s. 136–139.

17. Rouba Bogumiła, *Proces ochrony dóbr kultury. Pojęcia, terminologia*, [w:] *Ars longa vita brevis – tradycyjne i nowoczesne badania dzieł sztuki*, Toruń 2003, s. 346–379.
18. Rouba Bogumiła, *Projektowania konserwatorskie*, *Ochrona Zabytków*, nr 1, 2008, s. 57–78.
19. Rouba Bogumiła, *Dlaczego adaptacje niszczą zabytki i czy tak być musi?*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2009, s. 113–128.
20. Rouba Bogumiła, *Wartościowanie w praktyce konserwatorskiej*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2012, s. 201–208.
21. Rouba Rafał, *Hotele w obiektach zabytkowych*, *Ochrona Zabytków*, nr 1–2, 2004, s. 143–164.
22. Szczepanowska Karolina, *Prace konserwatorskie i roboty budowlane przy zabytkach nieruchomych znajdujących się w obszarze ochrony konserwatorskiej. Zarys problematyki na przykładzie miasta Gdańska w świetle działalności Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków*, [w:] *Imponderabilia ochrony dziedzictwa kulturowego*, red. S. Kowalska, Poznań–Kalisz 2014, s. 308–328.
23. Szmelter Iwona, *Współczesna teoria konserwacji i restauracji dóbr kultury. Zarys zagadnień*, *Ochrona Zabytków*, nr 2, 2006, s. 5–39.
24. Szmelter Iwona, *Nowe rozumienie dziedzictwa kultury, implikacje dla wartościowania*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2012, s. 219–231.
25. Szmygin Bogusław, *Analiza obiektu zabytkowego jako element adaptacji do współczesnych funkcji użytkowych – metodologia światowego dziedzictwa*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2009, s. 129–136.
26. Tajchman Jan, *Adaptacja zabytków architektury w świetle współczesnej teorii ochrony i konserwacji dóbr kultury*, [w:] *Konferencja Naukowo-Techniczna. Konserwacja, wzmacnianie i modernizacja budowlanych obiektów historycznych i współczesnych*, red. G. Rakowski, Kielce 2001, s. 131–142.
27. Tajchman Jan, *Metoda konserwacji i restauracji dziedzictwa architektonicznego w zakresie zabytkowych budowli*, Toruń 2009.
28. Tajchman Jan, *Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy a przyczyny jego degradacji w Polsce oraz drogi do jej powstrzymania*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa–Gdańsk 2014, s. 81–95.
29. Tajchman Jan, Piaskowska Beata, *Na czym polega metoda adaptacji zabytków architektury do współczesnych funkcji*, [w:] *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. B. Szmygin, Warszawa 2014, s. 299–314.
30. Włodarczyk Małgorzata, *Współczesna myśl architektoniczna w adaptacji obiektu zabytkowego czyli charakterystyka optymalnej ingerencji dla potrzeb nowej funkcji*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2009, s. 203–208.

ŹRÓDŁA PRAWA

1. Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego (Dz. U. z 2016 r., poz. 23 tekst jednolity z późniejszymi zmianami).
2. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (Dz. U. z 2016r., poz. 290 tekst jednolity).
3. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U z 2014 r., poz. 1446 tekst jednolity z późniejszymi zmianami).
4. Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 12 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie (Dz. U. z 2015r., poz. 1422 tj.).
5. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 14 października 2015 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz. U. z 2015r., poz. 1789).
6. Porozumienie z dnia 5 listopada 2015 r. pomiędzy Wojewodą Pomorskim, a Gminą Miasta Gdańska w sprawie prowadzenia spraw z zakresu właściwości Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków przez Gminę Miasta Gdańska (Dziennik Urzędowy Województwa Pomorskiego z 2015 r., poz. 3422).

**PERSPEKTYWY WPISU ELEMENTÓW KRAJOBRAZU
KULTUROWEGO SZCZECINA NA LISTĘ POMNIKÓW HISTORII**
*Prospects for inscribing certain elements of the cultural landscape
of Szczecin as a Polish listed monument*

Zbigniew Władysław Paszkowski, Jakub Ignacy
Gołębiewski**, Izabela Kozłowska****

SUMMARY: This article is an attempt to pay attention to the rich heritage of the capital of Western Pomerania and to contribute to the discussion on the need to raise the monument's history of its most valuable elements. The cultural landscape of Szczecin, which is a multicultural heritage of the historic Pomerania cultural area, is, by virtue of its origin, a carrier of original, authentic values that are absent in other Polish cities and regions.

According to the authors it is possible to distinguish three areas, that together reflect the ground-breaking process of spatial development in the history of the city, having authenticity and originality in the country. The first part of the entry should include the historic urban layout of Szczecin's Śródmieście (Downtown) at

the turn of the nineteenth and twentieth century with the form of star and triangular development quarters, as well as urban and architectural and landscape complexes, which are important components of it: Wały Chrobrego (Hakenterrasse), Jasne Błonia (Quistorpaue) and Cmentarz Centralny (Hauptfriedhof).

The spatial and aesthetic qualities, the historical significance and the uniqueness of the particular elements of the aforementioned teams predestine them in our opinion to be included in the list of Historical Monuments.

KEYWORDS: Szczecin, Historic Monuments, Śródmieście (Downtown), Wały Chrobrego, Jasne Błonia, Central Cemetery.

1. WSTĘP

Nadanie miana Pomnika Historii stanowi szczególne wyróżnienie dla zabytku w polskiej rzeczywistości prawnej oraz podniesienie jego rangi i znaczenia w kontekście dziedzictwa kulturowego całego kraju. Obecnie na liście pomników historii w Polsce figuruje 70 obiektów, nie jest to jednak lista zamknięta. Spoglądając na rozmieszczenie Pomników Historii na mapie Polski w sposób jaskrawy odnotujemy białe pole obejmujące swoim zakresem północno-zachodni fragment naszego kraju. Na tym tle wyróżniają się jedynie trzy obiekty sakralne: zespół katedralny w Kamieniu Pomorskim, zespół gotyckiego kościoła p.w. NMP w Stargardzie wraz ze średniowiecznymi murami obronnymi miasta, oraz zespół dawnego opactwa cysterskiego w Kołbaczu. Na liście Pomników Historii nie figuruje żaden obiekt ze stolicy regionu – Szczecina, miasta o średniowiecznym rodowodzie i wielu cennych zabytkach. Niniejszy artykuł jest próbą zwrócenia uwagi na bogate

* Prof Arch. Zbigniew Władysław Paszkowski, Faculty of Civil Engineering and Architecture of the Szczecin University of Technology/ZUT

<https://orcid.org/0000-0002-7506-0185>

** PhD Arch. Jakub Ignacy Gołębiewski, Department of History and Theory of Architecture at the West Pomeranian University of Technology in Szczecin

*** Prof Arch. Izabela Kozłowska, West Pomeranian University of Technology in Szczecin
<https://orcid.org/0000-0003-3281-110X>

dziedzictwo stolicy Pomorza Zachodniego i przyczynkiem do dyskusji nad potrzebą podniesienia do rangi pomnika historii jego najcenniejszych elementów, w tym pochodzących z przełomu wieku XIX i XX, okresu wyjątkowego rozwoju przestrzennego Szczecina w zakresie jakości architektury i urbanistyki.

2. ELEMENTY KRAJOBRAZU KULTUROWEGO

2.1 Śródmieście

Gwiaździsty układ placów i ulic, choć nie stanowi oryginalnego i niepowtarzalnego rozwiązania w skali Europy, w przypadku polskich miast nie został nigdzie tak konsekwentnie zrealizowany jak w Szczecinie. W granicach Śródmieścia zachowała się autentyczna zabudowa czynszowa, realizowana wedle spójnej konwencji stylistycznej, a także wiele obiektów użyteczności publicznej, reprezentujących eklektyczny historyzm i stanowiących wizualne urozmaicenie całego założenia urbanistycznego.

Powstanie dzielnicy Śródmieście związane jest z decyzją o defortyfikacji nowożytnej twierdzy szczecińskiej, którą podjęły władze pruskie w 1873 r. Likwidacja twierdzy była zwieńczeniem długoletnich starań jakie podejmował magistrat oraz rada miejska w celu zapewnienia miastu właściwego rozwoju urbanistyczno-gospodarczego. Pierwsze prace planistyczne zainicjowane jeszcze w latach 60. XIX w. przez wybitnego inżyniera Jamesa Hobrechta kontynuowane były w następnej dekadzie przez jego następcę na stanowisku miejskiego radcy budowlanego Konrada Kruhla. To jemu obszar Śródmieścia zawdzięcza ostateczną formę oraz skalę poszczególnych elementów kompozycji przestrzennej, stanowiącej „osiągnięcie projektowania urbanistycznego, wykraczające wyraźnie poza kanony schematycznego planowania miasta”¹. Po zatwierdzeniu ostatecznej wersji planu w 1876 r. przystąpiono do jego realizacji zabudowując dawne tereny dwóch Fortów: Leopold i Wilhelm oraz ich przedpola. Całemu założeniu nadano wielkomiejski charakter poprzez wprowadzenie szerokich ulic o formie alei z dwoma jezdniami i chodnikami oraz promenadą usytuowaną po środku. Dodatkowo krajobraz części ulic urozmaiciły przedogródki, nadając wnętrzu ulicznemu zabudowanemu kamienicami czynszowymi charakter „miasta w ogrodzie”. W takim kształcie zachował się układ ulic: Papieża Jana Pawła II, Piastów, Monte Cassino, Śląskiej, Wielkopolskiej, Bolesława Śmiałego oraz Mickiewicza.

W założeniu śródmiejskim interesująco połączono dwa typy kształtowania kwartałów miejskich: tradycyjny z regularnym czworobocznym podziałem, tworzący prostopadłą siatkę oraz nawiązujący do popularnych wówczas wzorców paryskich z placami na rzucie koła lub prostokąta i z ulicami rozchodzącymi się po przekątnej. W wyniku takiego sposobu kształtowania przestrzeni miejskiej uzyskano kwartały o trapezowych i trójkątnych kształtach, wzbogacających percepcję wnętrza urbanistycznych.

Zabudowę mieszkaniową typu czynszowego uzupełniono o bogaty program budynków użyteczności publicznej, jak szkoły oraz gmachy administracji publicznej, np.: Archiwum Państwowe i Urząd Probieczy (Otto Delius (?), 1899–1901), Generalna Dyrekcja Poczty (Hintze, 1900–1905), Prezydium Policji (Oskar Launer, 1902–1905), Filharmonia (Franz Schwechten, 1883–1884), Gimnazjum im. Króla Wilhelma (Richard Rönnebeck, 1880–1887), Kościół św. Jana Chrzciciela (Engelbert Seibertz, 1887–1889), Szkoła Podstawowa im. Pestalozziego (Max Berg, 1899–1900), Szkoła Średnia dla Dziewcząt im. E.M. Arndta (Wilhelm Meyer-Schwartau, 1898–1900), Gimnazjum Miejskie (Wilhelm

¹ Bogdana Kozłowska, *Rozwój przestrzenny Szczecina od początku XIX wieku do II wojny światowej*, KAMPOL 2, Szczecin 2002, s. 168.

Meyer-Schwartau, 1900–1903). Wśród wzniesionych w tym czasie obiektów dominują formy reprezentujące modny wówczas styl neoromański i neogotycki.

Zespół urbanistyczny szczecińskiego Śródmieścia, zdaniem Autorów, spełnia kryteria warunkujące dokonanie wpisu na listę Pomników Historii jako układu urbanistycznego, który zachował swój autentyzm i integralność mimo częściowych zniszczeń wojennych, reprezentując jednocześnie wyjątkowe wartości architektoniczne, historyczne, artystyczne i naukowe. Na uwagę zasługuje fakt, iż plan urbanistyczny śródmiejskiej dzielnicy zaprojektowany został jako całościowe założenie miejskie, a wytyczone w wyniku tych działań działki budowlane były systematycznie zabudowywane, zgodnie z tym planem. Proces ten podlegał restrykcjom pruskiego prawa budowlanego, które określało graniczne parametry nowej zabudowy. Dokumentacja techniczna projektów większości kamienic mieszczańskich, które wypełniły plan urbanistyczny, znajduje się w Archiwum Państwowym w Szczecinie. Dzięki konsekwentnej realizacji planu urbanistycznego, w efekcie końcowym powstała śródmiejska dzielnica o spójnej i harmonijnej architekturze o cechach neoklasycyzyku i neobarokowych. W tym momencie można odnieść się do analogicznego przykładu Śródmieścia Gdyni, wpisanego na listę Pomników Historii w 2015 r. Oba przykłady różni oczywiście forma urbanistyczna i architektoniczna, jednakże oba powstały od podstaw i stanowią kompleksowy pomnik własnej epoki oraz tworzą kompletny „słownik” stylu architektonicznego, który reprezentują. Oba przykłady podejmują również kwestię powiązania układu urbanistycznego śródmieścia z obszarem portu, co znajduje swoje spektakularne odzwierciedlenie: w Gdyni w postaci założenia Skweru Kościuszki i Mola Południowego, natomiast w Szczecinie w postaci założenia Wałów Chrobrego. W tym względzie wpisanie szczecińskiego Śródmieścia stanowiłoby istotne uzupełnienie dla reprezentacji najdonioślejszych rozwiązań urbanistycznych z obszaru współczesnej Polski.

Należy zwrócić uwagę na szereg kryteriów zdefiniowanych przez Radę Ochrony Zabytków, warunkujących dokonanie wpisu na listę Pomników Historii, jakie, zdaniem autorów, spełnia szczeciński obszar śródmiejski proponowany do objęcia wpisem na Listę Pomników Historii:

- Założenie urbanistyczne zachowało swoją pierwotną kompozycję przestrzenną i uległo nieznacznym przekształceniom, które nie wpłynęły w sposób istotny na kompozycję i dyspozycję zespołu.
- Zabudowa obszaru śródmiejskiego wykazuje spójność formalną i jednorodność stylową (elewacje kamienic i formy obiektów realizowane są w oparciu o architekturę neobarokową i neoklasycyzyku). Mimo zróżnicowania formalnego poszczególnych realizacji należy uznać iż szczecińskie Śródmieście stanowi całościowe dzieło, które zostało zaprojektowane i zrealizowane w przeciągu ok. 30 lat.
- Układ urbanistyczny Śródmieścia jak i poszczególne realizacje architektoniczne są dziełem wybitnych architektów niemieckich działających zarówno na terenie Szczecina jak i Berlina, wśród których na szczególną uwagę zasługują architekci Wilhelm Meyer-Schwartau, Friedrich Liebergesell czy Max Berg oraz ich zrealizowane dzieła, stanowiące o charakterze miasta, jego aspiracjach i konsekwencji w kreowaniu spójnej wizji miasta.
- Założenie jak i poszczególne budynki są zachowane w dobrym stanie i podlegają różnym formom ochrony konserwatorskiej, a cały zespół śródmiejski objęty jest lokalnym

programem rewitalizacji². Od początku lat 90. czynione są aktywne i konsekwentne działania zmierzające do renowacji zabytkowej substancji.

2.2. Wały Chrobrego

Do najbardziej wartościowych elementów szczecińskiego założenia urbanistycznego należy zaliczyć założenie Wałów Chrobrego, posiadające walory krajobrazu kulturowego. Zespół monumentalnych budowli publicznych na granicy miasta i portu, wykorzystujący ukształtowanie nadodrzańskiej skarpy nie znajduje precedensu w innych polskich miastach. Choć można Wały Chrobrego przyporządkować do tradycji nadrzecznych założeń tarasowych³, to bez wątpienia posiadają one cechy indywidualnie zaprojektowanego zespołu o wielu odwołaniach do lokalnej tradycji. Na uwagę zasługuje wymowa symboliczna całego kompleksu jak i poszczególnych budowli. W założeniu twórcy ówczesnych Tarasów Hakena – Wilhelma Meyera-Schwartau jest to monumentalna i reprezentacyjna brama do portowego miasta. Ten przekaz zachował swoją uniwersalność do dnia dzisiejszego, a zespół historycznych budowli pozostał jednym z niekwestionowanych symboli miasta mimo całkowitej wymiany ludności po roku 1945 i zmiany przynależności państwowej Szczecina.

Wały Chrobrego są wyjątkowym świadectwem swoich czasów – okresu dynamicznego wzrostu szczecińskiej gospodarki i rozwoju przestrzennego miasta. Stanowią spektakularne zwieńczenie procesu transformacji prowincjonalnego miasta – twierdzy w nowoczesny ośrodek przemysłowo – portowy z aspiracjami odgrywania wiodącej roli na południowym pobrzeżu Bałtyku. Wały Chrobrego symbolizują wręcz powyższy proces z uwagi na fakt, iż powstały na gruzach dawnego fortu Leopolda. Czerpiąc z tradycji miejsca i wykorzystując jego walory topograficzne miejski radca budowlany Wilhelm Meyer-Schwartau przeprowadził konsekwentnie proces planistyczny, zmierzający do stworzenia w krajobrazie nadrzecznym Szczecina nowych wartości przestrzennych. Nie sposób w pełni odczytać tej urbanistycznej idei bez ukazania szerszego kontekstu w jakim założenie Wałów Chrobrego funkcjonuje. Zespół budynków usytuowano na koronie nadrzecznego wzniesienia w taki sposób, że stanowi on kontynuację i rozwinięcie sylwety Starego Miasta, wpisując się w historyczną panoramę Szczecina. Całość założenia najlepiej oglądać z odpowiedniej perspektywy – przeciwległego brzegu Odry, bądź podpływającego do nabrzeża statku.

Niepowtarzalność Wałów Chrobrego objawia się również w zespoleniu architektury z krajobrazem. Odrzańską skarpe wykorzystano tutaj jako podbudowę dla monumentalnych obiektów. Jest to widoczne przede wszystkim w centralnej części założenia, gdzie zaplanowano eliptyczną platformę, której ściany, licowane piaskowcem opasano schodzącymi ku rzece schodami. U podnóża platformy zlokalizowano taras z fontanną, flankowaną dwoma kamiennymi latarniami, stanowiącymi reminiscencję latarni morskich lokalizowanych u wejść do portów. Pomiędzy platformą a poziomem korony Wałów Chrobrego ukształtowano kamienne zbrocze ograniczone z dwóch stron kolumnowymi pawilonami bramnymi – glorietai. Podkreślają one powiązania widokowe w widokach bliskich i dalekich z górnej części Wałów Chrobrego. Kulminację tej kompozycji stanowi centralnie położona, monumentalna bryła Muzeum Miejskiego, która zespala się z tarasowym założeniem poprzez użycie

² Lokalny Program Rewitalizacji Miasta Szczecin, Uchwała nr I/N/350/15 Rady Miasta Szczecin z dnia 29 grudnia 2015 r.

³ Rafał Makała, *Między prowincją a metropolią. Architektura Szczecina w latach 1891–1918*, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Szczecin 2011, s. 100–101.

w elewacjach tego samego materiału – piaskowca. Symetryczny układ zabudowy Wałów Chrobrego podkreśla znaczenie gmachu Muzeum na tle pozostałych budowli. Symetria ukształtowania zewnętrznego przenosi się do wnętrza budynku Muzeum i jest kontynuowana w głównym holu wejściowym z monumentalną klatką schodową. W pozostałej części założenia, trawiaste zbocza z wysuniętymi na skraj ziemnymi platformami stanowią reminiscencję architektury bastionowej. W tym kontekście centralne założenie tarasowe może być traktowane jako symboliczna brama do miasta dla przybywających do Szczecina drogą wodną.

Na uwagę oprócz kompozycji urbanistycznej i ukształtowania zasługują oczywiście wzniesione na Wałach budowle publiczne. Jeszcze przed ukończeniem założenia tarasowego w 1907 r. podjęto pierwszą inwestycję publiczną – budowę gmachu Krajowego Zakładu Ubezpieczeń (Emil Drews, 1902–1903), następnie powstały: gmach Rejencji Szczecińskiej (Paul Kieschke, 1906–1911), Muzeum Miejskie (Wilhelm Meyer-Schwartau, 1908–1913) oraz siedziba Generalnej Dyrekcji Ceł (Heinrich Richard Osterwoldt, 1914–1921).

Intencją Wilhelma Meyera-Schwartau było nadanie budynkowi Muzeum dominującej roli na tle pozostałych budowli. Koncepcja ta nie została jednak w pełni zrealizowana. Obiekt Krajowego Zakładu Ubezpieczeń zaprojektowany w duchu klasycyzującego fryderycjańskiego baroku przez Emila Drewsa faktycznie respektował powyższe wytyczne, jednakże Gmachowi Rejencji Szczecińskiej architekt Paul Kieschke z Ministerstwa Robót Publicznych nadał znacznie bardziej reprezentacyjną formę niż przewidywał miejski radca budowlany. Działania te podyktowane były wolą inwestora, a więc władz centralnych, które oczekiwały, że ich przedstawicielstwo w Szczecinie zyska wyjątkową rangę. W efekcie powstał gmach o urozmaiconych formach i malowniczej sylwecie, czerpiącej wzorce z architektury niderlandzkiej i północnoniemieckiej z przełomu XVI i XVII wieku. Charakterystyczną cechą obiektu są dwie strzeliste wieże, dominujące nad bryłą. Wieża południowa z neobarokowym hełmem stanowi jednocześnie najwyższą część całego założenia Wałów Chrobrego, przywołując skojarzenie z wieżami pomorskich far miejskich w Stargardzie i Stralsundzie⁴.

Gmach Muzeum ukończony dwa lata później odróżnia się w sposób znaczący od siedziby Rejencji. Wilhelm Meyer-Schwartau nadał mu charakter wzorowany na XIX-wiecznej tradycji muzeów – pałaców – gmachów muzealnych o formach nowożytnej architektury rezydencjonalnej i reprezentacyjnym charakterze. Forma budynku jest bardzo statyczna i silnie osadzona na kamiennej podbudowie tarasów. Symetria i harmonia podziałów kompozycyjnych sprawiają, że budowla prezentuje się wyjątkowo dostojnie. Charakterystycznym elementem gmachu jest usytuowana nad centralnym ryzalitem wieża – latarnia. Mimo historyzującego kostiumu Muzeum Miejskie zwiastuje już awangardowe idee ruchu modernistycznego w architekturze⁵.

Ostatni z gmachów – siedziba Generalnej Dyrekcji Ceł powstał w latach 1914–21 (prace budowlane przerwał wybuch I Wojny Światowej). Autorem projektu był radca budowlany Rejencji Szczecińskiej Heinrich Richard Osterwoldt. Budynek w sposób zdecydowany nawiązuje swoją architekturą do Gmachu Rejencji, będąc tym samym jego skromniejszym „lustrzanym odbiciem”. Dzięki temu doskonale wpisuje się w krajobraz całego założenia, niejako przywracając dominującą rolę Gmachowi Muzeum.

⁴ Tamże, s. 130.

⁵ Tamże, s. 112–113.

Przedstawione powyżej walory przestrzenne, krajobrazowe i historyczne jakie reprezentują Wały Chrobrego sprawiają, iż jest to dzieło unikatowe w skali Polski. Jedyne tego typu zespoły budowli zlokalizowane na granicy miasta i portu. Poprzez swoją architekturę jest to dzieło czerpiące wzorce zarówno z tradycji lokalnej jak i szerszego, wielokulturowego obszaru południowego pobrzeża Bałtyku. Można powiedzieć, iż w architekturze tego założenia i symbolice dekoracji zapisany jest kod genetyczny miasta portowego. Jakość detalu, dekoracji rzeźbiarskiej i użytych materiałów pozwalają stwierdzić, iż zespół ten cechują wysokie wartości artystyczne. Należy też wspomnieć o wartościach naukowych, które objawiają się w niezwykle przemyślanym sposobie kształtowania całego założenia i form poszczególnych budynków, wynikającego ze studiów nad znamienitymi przykładami europejskiej architektury i urbanistyki. Wały Chrobrego czerpią najlepsze wzorce z monumentalnych realizacji berlińskich, gdańskich i petersburskich, zachowując przy tym lokalny, autonomiczny charakter i oryginalność. Przede wszystkim należy jednak podkreślić wartości integralności i autentyczności jakie reprezentuje to założenie. Oryginalna substancja jedynie w niewielkim stopniu ulegała uszczerbkowi w trakcie działań wojennych, a dziś jest pieczołowicie rekonstruowana i restaurowana. Wały Chrobrego są więc autentycznym pomnikiem swojej epoki – emanacją rozkwitu gospodarczego portowo-przemysłowego miasta oraz realizacją kulturotwórczych aspiracji ówczesnego mieszczaństwa. Ponadto Wały Chrobrego spełniają szereg kryteriów wymienionych przez Radę Ochrony Zabytków, warunkujących dokonanie wpisu na listę Pomników Historii:

- Zespół budowli posiada oryginalną substancję zabudowy i pierwotną kompozycję przestrzenną, która, nie uszkodzona w trakcie działań wojennych II Wojny Światowej, pozostaje nadal czytelna i podlega ochronie w rejestrze zabytków Województwa Zachodniopomorskiego.
- Wszystkie obiekty w indywidualnym wymiarze są jednorodne stylowo, a cały zespół mimo zróżnicowania formalnego poszczególnych budynków stanowi całościowe dzieło, które zostało zaprojektowane i zrealizowane w przeciągu 20 lat. We wszystkich obiektach wyraźne są odwołania do stylów historycznych przy jednoczesnym wprowadzeniu współczesnych technologii budowlanych – konstrukcji żelbetowych.
- Obiekty są należycie wyeksponowane w przestrzeni miejskiej i krajobrazie oraz zachowały pierwotne relacje z otoczeniem. Wały Chrobrego mimo znaczących przekształceń jakie dokonały się w krajobrazie nadodrzańskim w okresie powojennym utrzymały w nim dominującą rolę – symbolu miasta i charakterystycznego elementu jego panoramy. Zachowane zostały również relacje widokowe pomiędzy zespołem, a obszarem portu.
- Projekt urbanistyczny założenia i projekt gmachu Muzeum Miejskiego jest dziełem jednego z najwybitniejszych szczecińskich architektów – Wilhelma Meyera-Schwartau, który całe swoje życie zawodowe poświęcił budowie wielkomiejskiego Szczecina. Wśród wielu doniosłych dzieł tego architekta, Wały Chrobrego zaliczane są przez historyków sztuki do jego największego osiągnięcia.
- Samo założenie jak i poszczególne budynki są zachowane w dobrym stanie i są przedmiotem stałej troski konserwatorskiej. Kompleksowe prace konserwatorskie prowadzone były zarówno w gmachach Muzeum Miejskiego jak i Rejencji Szczecińskiej i zaowocowały przywróceniem wielu oryginalnych elementów wystroju zewnętrznego i wewnętrznego tych budynków. Gmach Urzędu Wojewódzkiego w wyniku przeprowadzonych prac renowacyjnych zyskał w 2014 r. tytuł „Zabytek Zadbane”.

- Obiekty te zachowały w większości pierwotne funkcje. Gmach Rejencji po wojnie stał się siedzibą Urzędu Wojewódzkiego, a gmach Muzeum Miejskiego siedzibą Muzeum Narodowego w Szczecinie. Gmachy Krajowego Zakładu Ubezpieczeń i Dyrekcji Ceł mimo zmiany funkcji zachowały swój publiczny charakter, stając się siedzibą Akademii Morskiej w Szczecinie.

Na koniec należy nadmienić, iż mimo zmiany przynależności państwowej Szczecina po roku 1945 możemy mówić także o „ciągłości tradycji” użytkowania zespołu Wałów Chrobrego. Wały Chrobrego zaprojektowano jako reprezentacyjną przestrzeń miejską, służącą państwowym i lokalnym uroczystościom, wydarzeniom oraz codziennej rekreacji mieszkańców miasta. Przestrzeń publiczna Wałów Chrobrego taką rolę pełniła przed wojną jako Tarasy Hakena, taką rolę również pełni ona po wojnie, do dziś. Wyjątkowe walory tego założenia czynią z niego przestrzeń o uniwersalnym charakterze, z którą mogą utożsamiać się różne grupy narodowe. Wały Chrobrego są dziś ważnym elementem także polskiej i lokalnej tożsamości, wypracowanej przez lata odbudowy i zamieszkiwania tego obszaru Polski. Przestrzeń ta została przez polskich mieszkańców przejęta i oswojona, a dziś jest przedmiotem ich troski oraz dumy. Nowe pokolenie Szczecinian, coraz bardziej zainteresowane przeszłością swojego Miasta i świadome tej przeszłości widzi w Szczecinie miejsce określające ich własną tożsamość. Wały Chrobrego pozostają areną najważniejszych miejskich wydarzeń i uroczystości, a także miejscem codziennej aktywności mieszkańców.

2.3. Obszary „zielone” – Jasne Błonia, Cmentarza Centralny

Założenie parkowe Jasne Błonia i Cmentarz Centralny stanowią istotne uzupełnienie gęsto zabudowanego obszaru śródmiejskiego o tereny zielone. W tym kontekście Jasne Błonia, założone w latach 1925–1927, są „zielonym” westybuliem, prowadzącym do rozległych terenów rekreacyjnych Parku Kasprowicza i Lasku Arkońskiego, stanowiącym subtelne przejście pomiędzy geometrycznym reżimem miejskiego planu, a naturalnym krajobrazem.

Cmentarz Centralny – trzecia największa w kolejności nekropolia Europy łączy natomiast geometryczne formy o ukrytej symbolice, z bogactwem natury, rozplanowanej przez człowieka. Założenie zrealizowane w latach 1899–1991 zajmuje ponad 150 ha. Autorem projektu zagospodarowania terenu oraz głównych budowli nekropolii (Kaplica, Brama Główna) był Wilhelm Meyer-Schwartau – zasłużony dla miasta architekt, twórca wielu wybitnych założeń kreujących architektoniczno-urbanistyczne oblicze Szczecina. Założenie urbanistyczne i obiekt neoromańskiej Bramy Głównej jest dziełem powstałym w latach 1900–1902 przy współpracy Wilhelma Meyer-Schwartau z architektem Boldtem i miejskim asystentem Deichtelem. Jest to monumentalne założenie złożone z parterowej hali o długości 80 m z dwoma prostopadłymi skrzydłami. Nad przejazdem środkowym górowała kopuła z krzyżem, która w wyniku zniszczeń wojennych w nalotach z 1941 r. została zniszczona. Dziś brama istnieje w odbudowanej, uproszczonej formie bez kopuły. Zgeometryzowana centralna część kompozycji założenia parkowego Cmentarza Centralnego, z krzyżującymi się alejami zakończonymi placem z monumentalną fontanną i kaplicą, wpisana została w układ miękko wijących się alei o formach utrzymanych w duchu neoromantycznym⁶. Niektórzy w organicznej formie uliczek cmentarnych doszukują się kształtu skarabeusza – egipskiego, starożytnego symbolu wiecznego życia, tworząc barwną legendę chętnie podejmowaną przez kulturę masową, a wzbogacającą niematerialne dziedzictwo kulturowe

⁶ Tamże, s. 53–54.

Szczecina. Kaplica cmentarna, to dzieło tego samego zespołu, co brama główna Cmentarza, o podobnej stylistyce. Zachowała się ona w oryginalnym stanie do dziś. Stanowi malowniczą, spiętrzoną bryłę akcentującą oś założenia parkowego Cmentarza.

Obok walorów architektoniczno-urbanistycznych oba założenia są miejscami występowania wielu rzadkich gatunków roślinności.

„Zielony” komponent – Jasne Błonia, Cmentarz Centralny, spina w logiczną całość urbanistyczne założenie Szczecina z przełomu XIX i XX w. będąc emanacją myśli urbanistycznej z początku XX w. dążącej do zapewnienia wszystkim mieszkańcom miasta dostępu do terenów rekreacyjnych.

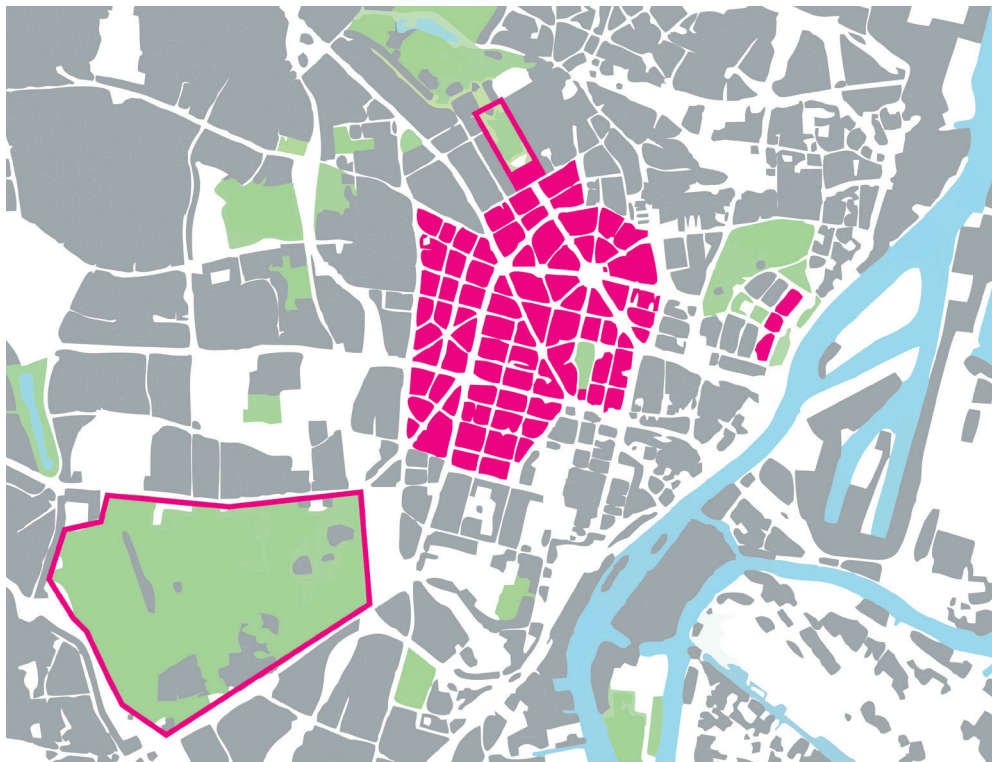
3. PODSUMOWANIE

Walory przestrzenne i estetyczne, znaczenie historyczne, a także unikatowość poszczególnych elementów wymienionych powyżej zespołów predestynuje je, naszym zdaniem, do dokonania wpisu na listę Pomników Historii. W przypadku szczecińskiego śródmieścia, zachowana autentyczna struktura układu urbanistycznego i przebiegający od dwóch dekad proces rewitalizacji tego obszaru stanowią przesłanki równie ważne. Szczecińskie Śródmieście wraz z Wałami Chrobrego, Jasnymi Błoniami i Cmentarzem Centralnym to przykład spójnej i zrealizowanej w stosunkowo krótkim czasie koncepcji wielkomiejskiego ośrodka przemysłowego. Poprzez analogię do wielokulturowego krajobrazu przemysłowej Łodzi, wpisanego na listę pomników historii w 2015, należy rozważyć możliwość ujęcia na niej również wyróżnionych fragmentów krajobrazu kulturowego Szczecina.

Powyzszy artykuł stanowi jedynie wstęp do szerokiej dyskusji nad możliwościami i ostatecznym zakresem realizacji tej koncepcji, która powinna poprzedzać sformułowanie wniosku o wpis na Listę Pomników Historii.

LITERATURA

1. Bizio K., *Od kamienicy czynszowej do spółdzielczego osiedla mieszkaniowego*, Wydawnictwo Uczelniane ZUT, Szczecin 2017.
2. *Dzieje Szczecina 1806–1945*, T. III, pod red. B. Wachowiaka, Wydawnictwo „13 Muz”, Szczecin 1994.
3. Haas-Nogal M., Kulka I., Kalita-Skwirzyńska K., *Studium historyczno-urbanistyczne do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gumieńce-Słowieńsko*, Szczecin 2002.
4. Kozińska B., *Rozwój przestrzenny Szczecina od początku XIX wieku do II wojny światowej*, KAMPOL 2, Szczecin 2002.
5. Łopuch M., *Wały Chrobrego. Hakenterrasse*, Stowarzyszenie „Czas Przestrzeń Tożsamość”, Szczecin 2008.
6. Łopuch W., *Dzieje architektoniczne nowoczesnego Szczecina 1808–1945*, Książnica Pomorska, Szczecin 1999.
7. Makąła R., *Między prowincją a metropolią. Architektura Szczecina w latach 1891–1918*, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Szczecin 2011.
8. Słomiński M., [red.] *Cmentarz Centralny w Szczecinie. Ogromny park pochował umarłych*. Kadruk, Szczecin 2005.
9. Wohl J., *100 lat Cmentarza Centralnego w Szczecinie, Pomnik Historii Miasta*, Agencja Wohl-Press 2007.

II. 1. Plan miasta Szczecina z proponowanym zakresem wpisu na listę Pomników Historii: obszar Śródmieścia i Wałów Chrobrego oznaczony w formie różowego pola; obszar Jasnych Błoni oraz Cmentarza Centralnego oznaczony różową linią. Źródło: J. Gołębiewski, 2017.

II. 2. Widok na Wały Chrobrego z mostu Trasy Zamkowej. Źródło: Z. Paszkowski, 2017.

Il. 3. Aleja Jana Pawła II będąca jedną z głównych osi śródmiejskiego założenia urbanistycznego z przełomu XIX i XX w., dzięki promenadzie oraz przedogródkom, jest przykładem wnętrza urbanistycznego „zatonionego w zieleni”. Źródło: I. Kozłowska, 2017.

Il. 4. Jasne Błonia. Widok osiowy na budynek Urzędu Miejskiego. Źródło: Z. Paszkowski, 2017.

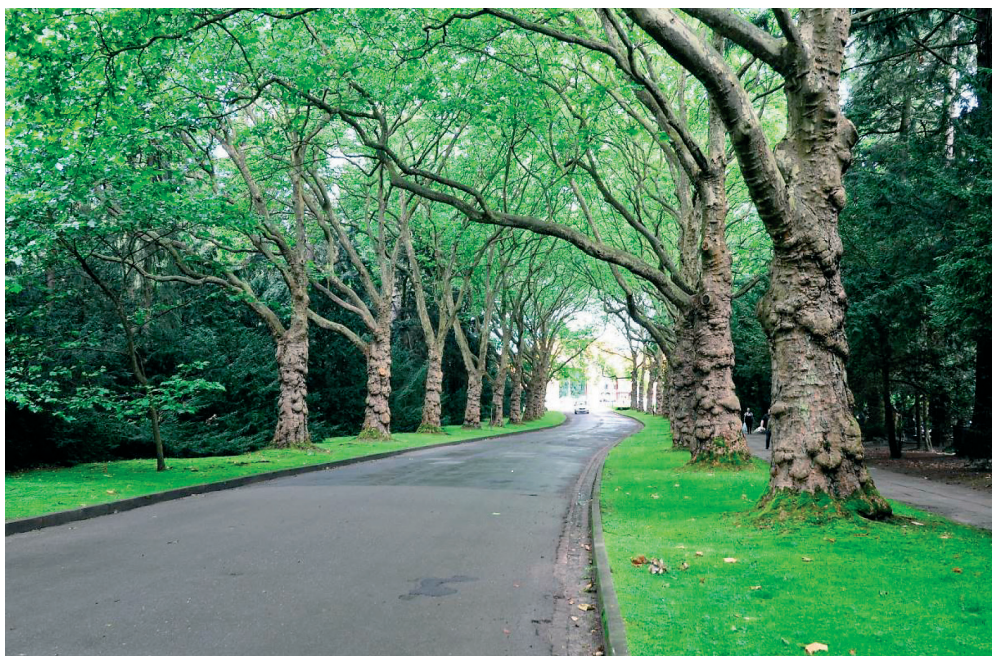
Il. 5. Jasne Błonia. Widok na szpaler platanów i budynek Urzędu Miejskiego. Źródło: Z. Paszkowski, 2017.

Il. 6. Brama Główna Cmentarza Centralnego.
Źródło: Z. Paszkowski, 2017.

Il. 7. Cmentarz Centralny w Szczecinie. Kaplica Główna.
Źródło: Z. Paszkowski, 2017.

Il. 8. Cmentarz Centralny w Szczecinie. Aleja prowadząca od Bramy Głównej do Kaplicy.
Źródło: Z. Paszkowski, 2017.

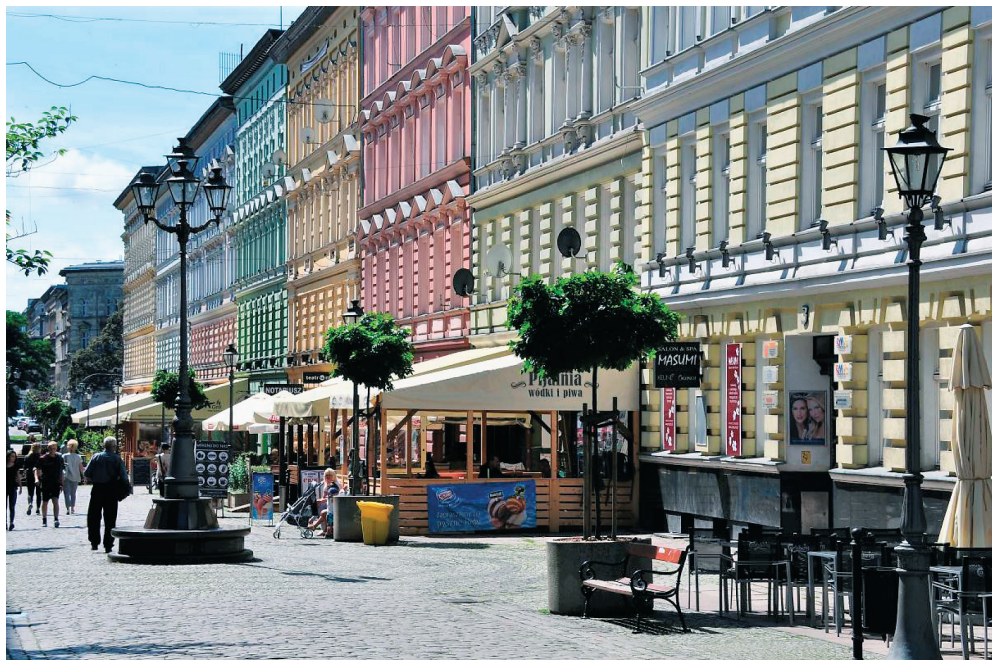
Il. 9. Rewaloryzacja Śródmieścia Szczecina – ul. Śląska. Źródło: Z. Paszkowski, 2017.

Il. 10. Rewaloryzacja Śródmieścia Szczecina – ul. Obrońców Stalingradu z neobarokowymi wieżyczkami akcentującymi narożne kamienice kwartałów. Źródło: Z. Paszkowski, 2017.

Il. 11. Fragment ul. Kaszubskiej w Szczecinie po rewaloryzacji.
Źródło: Z. Paszkowski, 2017.

Il. 12. Pasaż Bogusława w Szczecinie. Pierwsza ulica śródmiejska w Szczecinie zamieniona w strefę wyłącznego ruchu pieszego Źródło: I. Kozłowska, 2017.

GDAŃSK NA LIŚCIE ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA UNESCO – 20 LAT STARAŃ I NIEWYKORZYSTANYCH SZANS

Gdańsk on the UNESCO World Heritage List - 20 years of attempts and missed opportunities

*Marcin Gawlicki**

SUMMARY: The abstract of this article presents efforts undertaken during the last two decades, to put Gdańsk – one of the oldest cities of the Republic of Poland – on UNESCO World Heritage List and, based on archival materials and the author's own experience, analyses the reasons for the ineffectiveness of those attempts. The criteria to achieve this goal have been subject to a number of changes and modifications. The development of conservation concepts of the last decades, especially seeing the intangible heritage values, has created an opportunity

for a broad appreciation of places, typically attributable to the reflexive points of modern history. It is the Solidarity Shipyard, perpetuated in the public consciousness, which still remains such a place. Whether it will prove worthy of the World Heritage List, should be decided by the persons responsible for its contemporary protection.

KEYWORDS: Gdańsk, preservation of monuments, world heritage convention, world heritage list.

Artykuł prezentuje, podejmowane w okresie ostatnich dwudziestu lat, starania o wpis Gdańska – jednego z najstarszych miast Rzeczypospolitej – na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz analizuje, w oparciu o materiały archiwalne i własne doświadczenia autora, przyczyny nieskuteczności tych działań¹.

Zasady i procedury przygotowania aplikacji o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO zostały określone już w pierwszych dokumentach z 1977 r. W okresie ostatnich czterdziestu lat podlegały kolejnym uszczegółowieniom i modyfikacjom. Obecnie, jako „Wytyczne operacyjne do wdrażania Konwencji Dziedzictwa Światowego”, stanowią podstawę dla prowadzonych w tym zakresie postępowań i ocen².

W oparciu o analizę dokumentów doktrynalnych oraz obserwacje podejmowanych w ostatnich dziesięcioleciach działań, wyróżnić można trzy warunki konieczne do skutecznego wdrożenia aplikacji. Są to: wybór właściwie zdefiniowanego i reprezentującego określone wartości miejsca, pełna prezentacja narzędzi jego ochrony oraz wola polityczna do przeprowadzenia procedury i jej skutecznej realizacji w przyszłości. Każdy z wymienionych czynników, poprzez wzajemnie sprzężone

* Dr hab. Eng. Arch. Marcin Gawlicki, Professor KUL, head of the Chair of Landscape Design at the Institute of Landscape Architecture, Catholic University of Lublin
<https://orcid.org/0000-0002-9919-3441>

¹ Autor w okresie ostatnich dwudziestu pięciu lat, jako wojewódzki konserwator zabytków w Gdańsku, ekspert ICOMOS oraz pierwszy przewodniczący powołanego w 2007 r. Komitetu do spraw Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce, aktywnie uczestniczył w staraniach o wpis Gdańska na Listę Światowego Dziedzictwa.

² The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, <http://whc.unesco.org/en/guidelines/>, dostęp 08 05 2017.

relacje, musi w całości odpowiadać ustalonym wymogom. Na podstawie przemyślanego wyboru, w oparciu o Wytoczne Operacyjne należy precyzyjnie określić przedmiot ochrony, w tym szczególnie istotnym zagadnieniem jest prezentacja jego wartości. Powinny sprawnie funkcjonować instytucjonalne i prawne narzędzia ochrony, z uwzględnieniem profesjonalnych planów zarządzania miejscem i dobrą perspektywą wsparcia finansowego. Istotnym elementem jest także determinacja zarządcy miejsca oraz Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, czyli wola polityczna do skutecznego przeprowadzenia procedury. Przy połowicznym lub błędnym spełnieniu któregokolwiek z tych warunków, każdy, nawet najlepiej przygotowany wniosek, skazany jest na niepowodzenie.

Początek starań o wpis Gdańska na Listę Światowego Dziedzictwa

Symbolicznym początkiem starań o docenienie roli Gdańska w historii Europy było wpisanie w 1947 r. całego historycznego obszaru miasta do rejestru zabytków. Jedną z pierwszych decyzji tego rodzaju w Polsce, podpisana przez wojewódzkiego konserwatora zabytków prof. Jan Borowskiego, przygotowała podstawy do sporządzenia planów odbudowy zniszczonego kataklizmem wojny miasta³.

Umieszczenie w rejestrze zabytków obszaru określonego granicami nowożytnych fortyfikacji, podobnie jak to miało miejsce w odniesieniu do obszaru Starego Miasta w Warszawie, stanowiło w owym czasie ważny impuls do odbudowy z zachowaniem priorytetów konserwatorskich. W krótkim uzasadnieniu tej decyzji czytamy: „Uznanie terenu Miasta Gdańska wynika nie tylko z istnienia na wspomnianym terenie pojedynczych pomników architektury kościelnej i świeckiej, ale na równi wiąże się z zespołami budowli świeckich, które wznoszone w następujących po sobie epokach stylów, podporządkowane były ogólnej koncepcji urbanistycznej miasta, wytkniętej przez jego założycieli w średniowieczu⁴. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę, że uzasadnienie tego ważnego aktu prawnego, obok ochrony poszczególnych budowli, wprowadza pojęcie koncepcji urbanistycznej miasta. Takie rozszerzenie uznać należy za nowatorskie, gdyż zakładając ochronę obszaru, znacznie wyprzedza powszechnie w tym czasie przyjęte standardy. Odnotujmy, że Konwencja Światowego Dziedzictwa, doceniająca znaczenie kulturowe miejsc i obszarów, ustanowiona została wiele lat później⁵.

Koncepcję ochrony obszarowej rozwinięto w praktyce podczas procedury uznania Gdańska za Pomnik Historii. Na podstawie zarządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 r., Gdańsk wspólnie z grupą innych cennych dla kultury polskiej obiektów i obszarów uznany został za Pomnik Historii⁶. Określone w uzasadnieniu granice w większości oparły się o linie wyznaczone decyzją z 1947 r. Jako cel ochrony wskazano zachowanie XVII wiecznego zespołu miejskiego ze względu na jego wartości historyczne, przestrzenne i architektoniczne, a także niematerialne walory miejsca. Był to pierwszy krok w kierunku otworzenia procedur aplikacyjnych i rozpoczęcia realnych starań o umieszczenie na Liście Światowego Dziedzictwa. Kilka innych obszarów i obiektów równocześnie z Gdańskiem uznanych za Pomniki Historii, takie jak Toruń, Zamość czy Malbork, w kolejnych latach skutecznie pokonało procedury, by znaleźć się w tym prestiżowym gronie. Aplikacja dotycząca Gdańska

³ Decyzja nr 8 z dnia 11 października 1947 r.

⁴ Szerzej na ten temat: Gawlicki Marcin, *Zabytkowa architektura Gdańska w latach 1945–1951. Kształtowanie koncepcji konserwacji i odbudowy*, Gdańsk 2012; Friedrich Jacek, *Odbudowa Głównego Miasta w Gdańsku w latach 1945 – 1960*, Gdańsk 2015.

⁵ Konwencja w sprawie ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego, Paryż, 21 listopada 1972 r.

⁶ Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 r., Monitor Polski Nr 50, poz. 415.

nie została uwieńczona sukcesem.

Pierwszy wniosek z 1997 roku

Pierwszy wniosek o wpis Gdańska na Listę Światowego Dziedzictwa sporządzono w 1997 r. Istotnym czynnikiem uzasadniającym jego złożenie była rocznica milenium Gdańska, upamiętniająca pierwszą historyczną wzmiankę dotyczącą miasta. Przedmiotem wniosku, przygotowanego przez zespół ekspertów z Wydziału Architektury Politechniki Gdańskiej, był obszar Głównego Miasta w jego historycznych granicach, XVII wieczne fortyfikacje Oplywu Motławy oraz Twierdza Wisłoujście, w zarysie granic fosy Szańca Wschodniego i Martwej Wisły⁷. Koncepcję aplikacji oparto o sprawdzony model wyboru najcenniejszych obiektów, obszarów i miejsc zabytkowych.

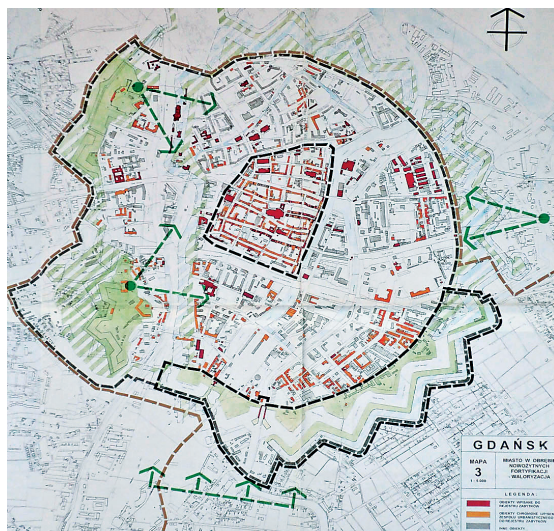

IL.1 Gdańsk, Ratusz Głównego Miasta i Studnia Neptuna, elementy pierwszej aplikacji z 1997 roku.

Na obszarze Głównego Miasta wytypowano kilkanaście najcenniejszych budowli. Wśród nich znalazł się Kościół Mariacki, Ratusz Głównego Miasta, Dwór Artusa, Zbrojownia, Żuraw i szereg innych obiektów, które w znaczącym stopniu ocalały z pożogi wojennej. W uzasadnieniu wskazano na zrealizowany po wojnie metodyczny proces odbudowy, połączony z rekonstrukcją fasad dawnych kamienic mieszczańskich, dokonaną w oparciu o wiarygodne historyczne dokumentacje, przy znaczącym zachowaniu ocalałej substancji zabytkowej, także z użyciem oryginalnych detali. Zwrócono uwagę na realizację wyjątkowego w swej koncepcji dzieła, jako ważnego dokumentu historii konserwacji XX wieku,

⁷ *Gdańsk, Główne Miasto, opływ Motławy oraz Twierdza Wisłoujście*, dokumentacja wykonana w Zakładzie Historii Architektury i Konserwacji Zabytków oraz w Katedrze Urbanistyki Wydziału Architektury Politechniki Gdańskiej, na zlecenie Wydziału Kultury i Ochrony Zabytków Urzędu Miejskiego w Gdańsku, zespół autorów dokumentacji: Wiesław Anders, Wiesław Gruszkowski, Robert Hirsch, Jadwiga Kiernikiewicz-Wieczorkiewicz, Joanna Labenz, Aleksander Piwek, Roman Ruczyński, Radosław Stefańczyk, Gdańsk 1997.

a wartość autentyczności uzasadniano powszechną społeczną aprobatą dla procesu odbudowy⁸.

Il. 2 Wniosek z 1997 roku, Miasto w obrębie nowożytnych fortyfikacji, waloryzacja.

W rozdziale uzasadniającym wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO wskazano na spełnienie kilku kryteriów określonych obowiązującym w tym czasie wytycznymi operacyjnymi. Miasto, jako zabytek architektury, urbanistyki i planowania przestrzennego wypełniał zdaniem autorów wniosku kryterium I, związane z wyjątkową realizacją artystyczną i estetyczną, arcydziełem ducha twórczego człowieka. Uznano, że jako ważny historyczny dowód zjawiska twórczej adaptacji i wymiany doświadczeń artystycznych spełniono także warunki kryterium II. Wypełnienie kryterium III związanego z pojęciem odległej starożytności uzasadniono rocznicą tysiąclecia miasta. Obszernie uzasadniono także warunki kryterium IV, jako charakterystyczny typ struktury, odbijający rozwój kulturalny, społeczny i artystyczny. W uzasadnieniu wpisu między innymi zwrócono uwagę, że właśnie w Gdańsku zrodziła się „Solidarność”, ruch protestu przeciwko władzy komunistycznej, który przyczynił się do głębokich zmian ustrojowych wielu krajów na obszarze jednoczącej się środkowo – wschodniej Europy. Ten argument wypełniał również kryterium VI wpisu, jako miasto związane z ideałami i wierzeniami, wydarzeniami i osobistościami, mającymi ważne znaczenie i wymowę historyczną⁹. W czasie przygotowywania wniosku trudno było szerzej rozwinąć to uzasadnienie uwzględniając miejsca materialnie związane z ruchem „Solidarności”, gdyż w Stoczni Gdańskiej, mimo poważnego zagrożenia upadłością i likwidacją zakładu, nadal trwała jeszcze produkcja statków.

We wniosku wzięto również pod uwagę kryterium autentyczności. W odniesieniu do Twierdzy Wisłoujście i Opływu Motławy warunek ten był oczywisty. Natomiast dla obszaru Głównego Miasta w uzasadnieniu wskazano na pewien stopień zachowania autentycznej substancji zabytkowej, sumienną odbudowę realizowaną na podstawie wiarygodnych przekazów ikonograficznych oraz

⁸ Ibidem s. 20.

⁹ Ibidem s. 22.

liczne przykłady prac konserwatorskich prowadzonych w oparciu o zasadę anastylozy. Powołano się także na ustalenia dotyczące autentyczności podjęte trzy lata wcześniej na konferencji w Nara¹⁰.

Strefę buforową dla Głównego Miasta, wyznaczono po obrysie granic Pomnika Historii, z uwzględnieniem jej poszerzenia o bezpośrednie przedpola nowożytnych fortyfikacji. Podobnie wyznaczono strefę ochrony Twierdzy Wisłoujście. Należy zwrócić uwagę, że ochrona konserwatorska Głównego Miasta sprawowana była w oparciu o nadal obowiązujący w tym czasie Miejscowy Plan Zagospodarowania przestrzennego z 1969 roku, była zatem daleko niezadowalająca i nie przystawała do nowych realiów społeczno – gospodarczych¹¹. Przypomnieć w tym miejscu trzeba, że ważnym narzędziem ochrony było w owym czasie mocne usytuowanie urzędu wojewódzkiego konserwatora zabytków w krajowym systemie ochrony zabytków.

Zdecydowane poparcie wniosku deklarowane przez Władze Miasta i Ministerstwo Kultury i Sztuki, stanowiło przejaw zgodnej woli politycznej do jego realizacji. Zakończona sukcesem aplikacja, w powszechnym odczuciu decydentów, miała nadać nowy impuls do kontynuacji prac konserwatorskich, często wtedy określanych, jako drugi etap odbudowy, a zapoczątkowanych przygotowaniem miasta do uroczystości milenijnych.

Po oficjalnym przedstawieniu wniosku, wyznaczony ekspert ICOMOS przystąpił do jego oceny¹². Pozytywnie zaopiniowaną dokumentację przekazano pod obrady Komitetu Światowego Dziedzictwa. Rozpoznanie szans dla jego aprobaty, przeprowadzone na forum ekspertów wykazało szereg wątpliwości związanych z oceną autentyczności odbudowanego miasta. W dyskusjach i rozmowach kulturalnych podnoszono argumenty związane z wcześniejszymi decyzjami o wpisie Starego Miasta w Warszawie, którego autentyczność też swego czasu była podważana. W obawie przed odrzuceniem wniosku, co uniemożliwiłoby jego skuteczne procedowanie w przyszłości, Ministerstwo Kultury i Sztuki postanowiło o wycofaniu kandydatury Gdańska i umieszczeniu jej na liście oczekujących.

Drugi wniosek z 2005 roku

Już w 1999 roku dostrzeżone zostały wartości zabytkowe terenów Stoczni Gdańskiej, szczególnie ich głębokizwiązekz powstaniem idei „Solidarności”, upadkiem komunizmu i odzyskaniem przez Polskę wolności. Pierwszym krokiem dla ochrony związanych z „Solidarnością” najcenniejszych elementów materialnych stoczni, była decyzja o wpisaniu do rejestru zabytków Placu Solidarności, Pomnika Poległych w grudniu 1970 roku Stoczniowców, sąsiadującej z placem Bramy Nr 2 oraz dawnej Sali BHP, w której odbywały się rozmowy delegacji rządowej z przedstawicielami strajkujących stoczniowców w sierpniu 1980 r¹³. Uzasadnienie decyzji, obok wskazania obiektów i obszarów podlegających ochronie, odwoływało się także do niematerialnych wartości miejsca i jego znaczenia dla współczesnej historii Europy. Była to jedna z pierwszych w kraju decyzji o wpisie do rejestru zabytków obiektów o tak młodej metryce, jednocześnie tak silnie związkach z niematerialnymi wartościami dziedzictwa kulturowego. Rozpoczęty w 1999 roku proces obejmowania ochroną najcenniejszych obiektów dawnej stoczni, początkowo kontestowany przez część polskiego środowiska konserwatorskiego, niestety

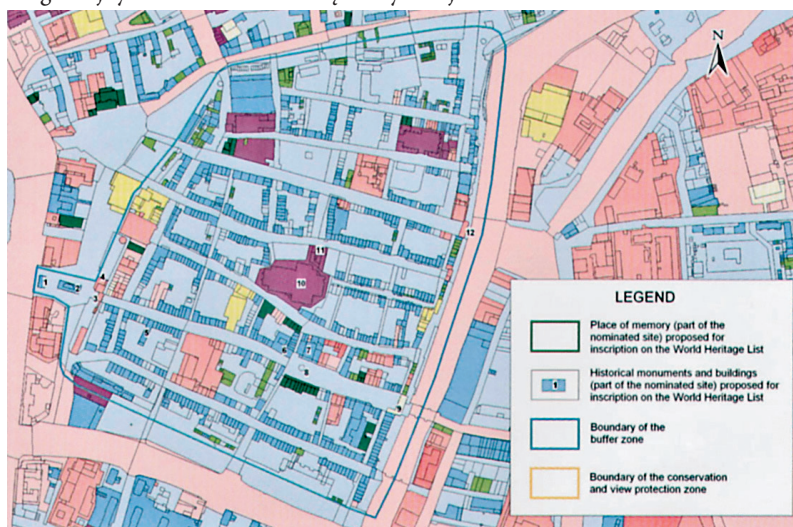
¹⁰ Dokument z Nara o autentyzmie, 1–6 listopada 1994 r.

¹¹ Miasto przystąpiło do przygotowania nowego planu zagospodarowania przestrzennego w 1996 r., wniosek z 1997 r. s. 8, 20.

¹² Była nim Marisa Jonsson ICOMOS Szwecji, konserwator okręgu Visby.

¹³ Decyzja PWKZ A-1206 z dnia 06 12 1999 r.

przez szereg kolejnych lat nie doczekał się kontynuacji.

Il. 3 Wniosek z 2005 roku, Historyczne budowle Głównego Miasta proponowane do wpisu.

Przygotowania do ponowienia wniosku o wpis Gdańska na Listę Światowego Dziedzictwa rozpoczęły się w 2004 r. W istotny sposób zmodyfikowano przedmiot ochrony prezentowany w pierwszej aplikacji. Dokumentację zatytułowaną Gdańsk – Miasto Pamięci i Wolności, na zlecenie Prezydenta Miasta Gdańska przygotował Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków¹⁴. Proponowany obszar wpisu był zdecydowanie większy od poprzedniego. Znalazł się w nim zespół budowli historycznych Głównego Miasta nazwany Droga Królewska, z Bramą Wyżynną, Przedbramiem ul. Długiej, Złotą Bramą, Dworem Bractwa św. Jerzego, Domem Uphagena, Ratuszem Głównego Miasta, Dworem Artusa z fontanną Neptuna, Zieloną Bramą, Zespołem Kościoła Mariackiego oraz Żurawiem nad Motławą. Drugim obiektem było Westerplatte – miejsce pamięci związane z wybuchem II wojny światowej, którego granice oznaczono zgodnie z decyzją o wpisie do rejestru zabytków podjętą kilka lat wcześniej¹⁵. Kolejnym obszarem proponowanym do wpisu, był fragment Stoczni Gdańskiej związany z powstaniem „Solidarności”, wraz z pomnikiem Poległych Stoczniovców, określony również w oparciu o granice ustalone w decyzji o wpisie do rejestru zabytków. Strefę buforową dla zespołu Głównego Miasta ustalono w granicach jego dawnych fortyfikacji, z zachowanym średniowiecznym układem urbanistycznym i ważniejszymi budowlami historycznymi. Dla pozostałych dwóch miejsc strefy buforowe wyznaczono w bezpośredniej otulinie terenów wpisanych do rejestru zabytków. Oznaczono także strefy ochrony konserwatorskiej i widokowej.

W obszernym uzasadnieniu wniosku szczególną uwagę zwrócono na rozwinięty w Gdańsku intelektualny koncept włoskiej republiki mieszczkańskiej, adaptowany do uwarunkowań doby

¹⁴ Gdańsk Miasto Pamięci i Wolności, zabytek kultury Rzeczypospolitej Polskiej kierowany do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa, zespół autorski: Artur Kostarczyk – kierownik zespołu, Krystyna Babnis, Marek Borowski, Beata Dygulska, Marcin Gawlicki (pkt 2.c, 2.d), Teofila Gruda, Dorota Hryszkiewicz, Zofia Maciakowska (pkt 2.b), Piotr Nejmajer, Joann Wiensak, opracowano w Regionalnym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków w Gdańsku, Warszawa 2004

¹⁵ 1 IX 2003 r. teren Westerplatte uznany został przez Prezydenta RP za Pomnik Historii.

reformacji. Wskazano, że umiłowanie wolności jest osią gdańskiej historii i współczesności dającą podstawy do realizacji imponujących i unikatowych dzieł architektonicznych. Było też genezą wielu historycznych wydarzeń, w tym wybuchu II wojny światowej w 1939 r. oraz powstaniem „Solidarności” w 1980 r., pierwszego masowego ruchu opozycji w państwach komunistycznych. Miało istotny wpływ na współczesną historię i zapoczątkowało budowę społeczeństwa obywatelskiego, otwierając drogę do powstania zjednoczonej Europy. Odnotowano autentyczność i integralność typowanych do wpisu miejsc. W obszarze niematerialnym zwrócono między innymi uwagę na zachowanie pełnego programu republiki miejskiej w XVI i XVII wieku z jej przesłaniem ideowym, tradycyjny sposób użytkowania przestrzeni oraz jednoznaczne powiązania z udokumentowanymi wydarzeniami i ideami o niekwestionowanych wartościach uniwersalnych¹⁶. Dla pełnego stwierdzenia zasadności aplikacji wskazano, że przedmiot nominacji mieści się równocześnie w trzech kategoriach: zabytki, grupy budynków i miejsca. Kryterium II wypełnione było poprzez ukazanie ważnej wymiany ludzkich wartości na przestrzeni dziejów, kryterium IV, jako wyjątkowy przykład typu budynków, a kryterium VI wskazało na bezpośredni związek i realne powiązania z wydarzeniami i żywą tradycją oraz ideami o uniwersalnej, ponadprzeciętnej wartości. Uzasadnienie zawarte w obszernym i bogato ilustrowanym wniosku było przekonujące, szczególnie w warstwie związanej z wskazaniem niematerialnych wartości reprezentowanych przez nominowane miejsca. Ważną częścią wniosku był rozdział poświęcony zasadom ochrony i środkom ich wdrażania. Przedstawiono też główne źródła i poziom finansowania oraz listę obowiązujących miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dotyczących przedmiotu wniosku, stref buforowych, a także obszarów objętych ochroną konserwatorską, nie komentując szerzej ich szczegółowych zapisów.

W dokumentacji umieszczono także rozdział poświęcony planom zarządzania, w których deklarowano rozpoznawanie, utrzymanie, ochronę i konserwację uniwersalnych wartości miejsca i jego znaczenia, rewitalizację i utrzymanie wysokiej jakości przestrzeni publicznych oraz promowanie wiedzy o nim, z jednoczesnym zapewnieniem szerokiego społecznego dostępu. Dokumentacja została poszerzona o aneks zawierający dodatkowe informacje o strefie buforowej i ochronie konserwatorskiej oraz widokowej, a także jako uzupełnienie, kalendarium dziejów Gdańska.

Wniosek złożono w 2005 r. Zgodnie z procedurami, ustalonymi przez Komitet ds. Światowego Dziedzictwa, wyznaczony ekspert ICOMOS przeprowadził ocenę aplikacji połączona z wizją terenową wskazanych miejsc¹⁷. Uzasadnienie wartości materialnych i niematerialnych, podobnie jak deklarowane granice stref buforowych, nie budziły zasadniczych wątpliwości. Problemem stała się ocena skuteczności narzędzi ochrony, wyrażanych w obowiązujących zapisach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dotyczących terenów dawnej Stoczni Gdańskiej, szczególnie ich styku z obszarem Gdańska, wyznaczonymi granicami Pomnika Historii. Istotne wątpliwości recenzentki, uzasadnione oczywistymi zasadami konserwatorskimi, wzbudził brak szczególnej ochrony budowli i obiektów Stoczni Cesarskiej, możliwej do realizacji poprzez wpisy do rejestru zabytków oraz dopuszczana planami zagospodarowania przestrzennego budowa obiektów wysokich, czyli wieżowców, na terenie dawnej stoczni i jej styku z obszarem Starego Miasta.

Nie został uwzględniony jeden z zasadniczych elementów poprawności wniosku, gdyż narzędzia ochrony i plany zarządzania nie spełniały obowiązujących standardów. Ponownie pojawiły się głęboko

¹⁶ Wniosek z 2004 r. s.19.

¹⁷ Ekspertem była Margaretha Ehström, ICOMOS Finlandii.

uzasadnione wątpliwości dotyczące skuteczności procedowania aplikacji podczas dorocznych obrad Komitetu Światowego Dziedzictwa, co stało się u podstaw decyzji Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, o wycofaniu wniosku.

Inicjatywa związana ze Znakiem Dziedzictwa Europejskiego

Niepowodzenie kolejnej aplikacji nie wpłynęło na zmianę stanowiska Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego dotyczącego niezwykle wysokiej oceny materialnych i niematerialnych wartości terenów dawnej Stoczni Gdańskiej, ich ważnych związków z powstaniem „Solidarności” i upadkiem komunistycznych władz w państwach Europy środkowo – wschodniej. W 2008 roku, na forum państw Unii Europejskiej pojawiła się nowa inicjatywa przyznawania Znak Dziedzictwa Europejskiego, według procedury tworzenia inicjującej listy indykatywnej dla miejsc mających szczególne znaczenie dla historii, kultury i integracji europejskiej. W grupie pierwszych kilku obiektów zgłoszonych przez Polskę znalazła się Stocznia Gdańska, a stosowny znak wkrótce umieszczono w historycznym miejscu na Bramie nr 2¹⁸.

Trzecia próba realizacji wniosku w 2009 roku

W 2008 roku z inicjatywy Generalnego Konserwatora Zabytków śp. Tomasza Merty powołany został Komitet do spraw Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce. Nastąpił kolejny impuls dla starań o wpis Gdańska na listę Światowego Dziedzictwa. Wyjazdowe posiedzenie Komitetu odbyło się w Gdańsku w marcu 2009 roku. Po zapoznaniu się ekspertów z dokumentami planistycznymi przedstawionymi przez władze miasta oraz po wizji terenowej i długiej dyskusji wypracowano wnioski dotyczące oceny bieżącej sytuacji i wskazań do dalszych działań¹⁹. Zwrócono uwagę na brak spójnej polityki miasta w kwestii wznoszenia budynków wysokich na terenach wpisanych do rejestru zabytków. Wyrażono zaniepokojenie projektami nowych inwestycji w rejonie planowanej „Drogi do Wolności” oraz Budynku Dyrekcji Stoczni i znajdującego się przed nim placu, związanego z ważnymi wydarzeniami historycznymi. Potwierdzono wcześniejsze oceny, że ranga miejsca z jego wciąż odczuwanym autentyzmem, wymaga wyjątkowych starań o jego zachowanie i ochronę. Zwrócono uwagę, że nadal jest jeszcze czas na wycofanie się z pomysłów inwestycji niszczących to wyjątkowe w skali europejskiej dziedzictwo.

W podsumowaniu wypracowanych wniosków członkowie Komitetu jednomyślnie stwierdzili, że:

1. Jedynym możliwym do rozpatrywania wariantem ponownej kandydatury Gdańska na Listę Światowego Dziedzictwa jest skonstruowanie wniosku ograniczonego do idei „Solidarności”.
2. Teren Stoczni jest miejscem pamięci narodowej o najwyższej randze, które należy chronić i jest to odpowiedzialność i obowiązek współczesnych przed przyszłymi pokoleniami.
3. Idea „Solidarności” z racji swojego znaczenia posiada ogromny potencjał, lecz stan terenu Stoczni jest katastrofalny, a przedstawione perspektywy rozwoju zagrażają autentyczności

¹⁸ Po praktycznym rozwinięciu tej idei, w 2015 roku Europejskie Centrum Solidarności oficjalnie otrzymało dokument Znak Dziedzictwa Europejskiego.

¹⁹ Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Wyciąg z protokołu z posiedzenia wyjazdowego Komitetu do spraw Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce w Gdańsku w dniu 11 marca 2009 r., Warszawa, 13 maja 2009 r.

miejsca.

4. Potrzebna jest pomoc władz państwowych, gdyż samo miasto nie jest w stanie udźwignąć ciężaru ochrony terenu Stoczni²⁰.

- Il. 4 Teren dawnej Stoczni Gdańskiej, po lewej stronie historyczna Sala BHP, jako pierwsza wpisana do rejestru zabytków w 1999 roku.

Ustalenia podjęte podczas spotkania w Gdańsku, Generalny Konserwator Zabytków przekazał w maju 2009 roku Prezydentowi Miasta i Pomorskiemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków. Mimo zdecydowanego wyrażenia szczegółowych opinii o kierunkach dalszego postępowania, władze miasta nie przejawiały woli modyfikacji obowiązujących planów zagospodarowania przestrzennego, a wojewódzki konserwator zabytków nie wdrożył procedur wpisu obszaru Stoczni Gdańskiej do rejestru zabytków. Po raz kolejny Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, z uwagi na brak możliwości wspierania zakończonej sukcesem aplikacji, zmuszone było do zawieszenia procedury z dalszym pozostawieniem Gdańska na liście miejsc oczekujących²¹. Przez kilka kolejnych lat, mimo szeregu deklaracji ze strony zainteresowanych stron i instytucji, sytuacja zdeterminowana surowymi zasadami ocen wdrażanych przez Komitet Światowego Dziedzictwa pozostawała bez zmian.

Ocena dokonana przez ICOMOS w 2015 roku

Idea ochrony obszaru dawnej Stoczni Gdańskiej ponownie pojawiła się w 2015 roku w związku z trwającymi na jej terenie rozbiórkami kolejnych obiektów przemysłowych. Na zlecenie władz miasta ICOMOS wykonał ekspertyzę zatytułowaną „Studium wyboru form ochrony konserwatorskiej terenów i obiektów postoczniowych w Gdańsku”²². Po raz pierwszy kompleksowo przedstawiono w nim aktualny stan ochrony konserwatorskiej stoczni. W końcowych zaleceniach opracowania wskazano, że pilnie należy: podjąć działania związane z rozszerzeniem wojewódzkiej ewidencji zabytków, uwzględnić ochronę terenów stoczni i jej stref buforowych w zapisach Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta, wszcząć procedury wpisu do

²⁰ Uchwała nr 5 Komitetu do spraw Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce z dnia 11 marca 2009 r.

²¹ Tak zwana Tentative List, <http://whc.unesco.org/en/statesparties/pl>, dostęp 08 05 2017 r.

²² Affelt Waldemar, Tomasz Błyskosz, Marcin Gawlicki, *Studium wyboru form ochrony konserwatorskiej terenów i obiektów postoczniowych w Gdańsku*, praca pod redakcją Marcina Gawlickiego, konsultacja Bogusław Szmygin, PKN ICOMOS, Gdańsk czerwiec 2015.

rejestrze zabytków między innymi obszaru i obiektów dawnej Stoczni Cesarskiej oraz przystąpić do zmian miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Zasugerowano także, by przygotować wniosek o uznanie terenów dawnej Stoczni Gdańskiej za Pomnik Historii pod nazwą „Stocznia Gdańska – historyczny zespół budowlany – miejsce narodzin Solidarności”. Dopiero po zrealizowaniu wszystkich działań kierunkowych, które w pełni uwzględnią postulaty ochrony wartości kulturowych, zalecono przygotowanie w porozumieniu z Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego wniosku o wpisanie terenów dawnej Stoczni Gdańskiej – miejsca narodzin społecznego ruchu „Solidarność”, na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO²³.

W ramach wyżej przedstawionych postulatów dotychczas jedynie znacząco rozszerzono wojewódzką ewidencję zabytków, a najcenniejsze budowle wpisano do rejestru zabytków²⁴. Pozostałe zalecenia nie doczekały się realizacji.

Il. 5 Tereny dawnej Stoczni Gdańskiej, widok w kierunku historycznego zespołu Stoczni Cesarskiej.

Podsumowanie

W okresie ostatnich dwudziestu lat starania o wpis Gdańska na Listę Światowego Dziedzictwa – podobnie jak kryteria, które należy spełnić – podlegały szeregowi zmian i modyfikacji. Ten proces zapoczątkowała – jak to można ocenić z perspektywy czasu – standardowa aplikacja, w której zasadniczym przedmiotem ochrony był zespół zabudowy historycznej o niekwestionowanych walorach zabytkowych. Nie do końca precyzyjnie zdefiniowane pojęcie autentyzmu odbudowanego po zniszczeniach wojennych miasta, wpłynęło na negatywną ocenę wartości miejsca. Rozwój myśli konserwatorskiej ostatnich dziesięcioleci, w tym szczególnie dostrzeżenie niematerialnych wartości dziedzictwa, stworzył szansę dla szerokiego docenienia miejsc utożsamianych ze zwrotnymi punktami współczesnej historii. Takim nadal pozostaje, utrwalona w świadomości społecznej, Stocznia Solidarności. O tym, czy w przyszłości uznana będzie za godną umieszczenia na Liście Światowego Dziedzictwa, zgodnie zdecydować powinny osoby odpowiedzialne za stan jej współczesnej ochrony.

²³ Ibidem s. 60, 61.

²⁴ Trwa procedura odwoławcza od podjętych przez WKZ decyzji.

KONSEKWENCJE WPISU DÓBR NA LISTĘ UNESCO – PRESTIŻ I CO DALEJ? Postulaty *de lege ferenda* w zakresie prawnych konsekwencji wpisania obiektu na Listę UNESCO *Consequences of entering assets into the UNESCO List – prestige and what next?*

Ewelina Kowalska*

SUMMARY: In Poland there are 70 facilities recognised as monuments of history, 14 of which are listed on the UNESCO World Heritage list. From the point of view of the effects in terms of national recognition for the historical monument, it has a prestigious meaning. Given the distinction of cultural monuments as a separately governed issue by article. 7 of the Polish Act on Antiques' Protection and Care, a question is raised debating the ratio legis of this institution. The possibility to apply for entry onto the UNESCO list is the only result of this legal regulation.

However, what is the most problematic – the entry of such historic monument onto this exclusive List also does not constitute a change in terms of the legal status of such an object. The aim of this paper is to analyse the issue of the real and effective judicial protection of, both historic monuments as well as the facilities included in the list of World Heritage.

KEYWORDS: historic preservation, historic monument, UNESCO World Heritage list, cultural park.

Obecnie w Polsce za pomnik historii uznanych jest 70 obiektów¹, a 15 z nich figuruje na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO. Rozdział drugi ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (dalej u.o.z.o.z.)² został w całości poświęcony formom i sposobom ochrony zabytków. Otwiera go art. 7 u.o.z.o.z., zgodnie z którym formami ochrony zabytków są: 1) wpis do rejestru zabytków; 1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa; 2) uznanie za pomnik historii; 3) utworzenie parku kulturowego; 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

* Ewelina Kowalska, Ph.D. in legal sciences, adjunct at the Intellectual Property Law Center at the Faculty of Law and Administration of the University of Gdańsk
<https://orcid.org/0000-0001-6449-4204>

¹ Dnia 15 marca 2017 r. za pomnik historii uznano 10 nowych obiektów: 1. „Gliwice – radiostacja”, 2. „Jawor – kościół ewangelicko-augsburski pw. Ducha Świętego zwany kościołem Pokoju”, 3. „Klępsk – kościół pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny”, 4. „Ozimek – żelazny łańcuchowy most wiszący na rzece Mała Panew”, 5. „Rydzyna – założenie rezydencjonalno-urbanistyczne”, 6. „Świdnica – katedra pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika i św. Wacława Męczennika”, 7. „Świdnica – zespół kościoła ewangelicko-augsburskiego pw. Świętej Trójcy zwanego kościołem Pokoju”, 8. „Święty Krzyż – pobenedyktynski zespół klasztorny oraz przedchrześcijańskie obwałowania kamienne na Łysej Górze”, 9. „Tyniec – zespół opactwa benedyktynów”, 10. „Wąchock – zespół opactwa cystersów”.

² Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jedn. Dz. U. z 2014 r., poz. 1446 ze zm.).

Pomnik historii jest więc jedną z pięciu ustawowo wyróżnionych form ochrony zabytków, zarezerwowaną dla wyjątkowych obiektów nieruchomości i może zostać zgłoszony do Komitetu Dziedzictwa Światowego celu objęcia ochroną na podstawie Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 r.³ Zgodnie z art. 15 u.o.z.o.z. uznania za pomnik historii dokonuje mocą rozporządzenia Prezydent RP, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, zaopiniowany przez Radę Ochrony Zabytków. Taka sama procedura jak w przypadku uznania za pomnik historii obowiązuje w zakresie cofnięcia tego statusu. Za pomnik historii może zostać uznany wyłącznie zabytek nieruchomy wpisany do rejestru zabytków lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury. W treści rozporządzenia wyszczególnia się cechy danego zabytku świadczące o jego nadzwyczajnej wartości, określa się dokładnie jego granice i zamieszcza schematyczną mapkę obiektu.

Właściwie regulacje mające za przedmiot pomnik historii ograniczają się do dwóch wyżej wskazanych przepisów. Z uwagi na nieostre kryteria uznania „danego obiektu” za pomnik historii, Rada Ochrony Zabytków 6 października 2005 r. przyjęła i zarekomendowała stosowanie opracowanych przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków (aktualnie NID) „Kryteriów i procedur uznawania obiektu za pomnik historii, które szczegółowo formułują przesłanki uznania za pomnik historii, wskazując m.in. na: 1) ponadregionalne znaczenie, 2) dużą wartość historyczną, naukową i artystyczną, 3) znaczenie dla polskiego dziedzictwa kultury oraz 4) stan zachowania umożliwiający rewalforyzację. Katarzyna Zalasieńska podnosi, że z opiniodawczo-doradczego charakteru organu, jakim jest Rada Ochrony Zabytków wynika prawny charakter tego dokumentu, który traktować należy jako niewiążący, pozostający w sferze wewnętrznej administracji. Jak słusznie twierdzi Autorka tak istotne elementy, jak kryteria i procedura uznania za pomnik historii powinny być co najmniej materiały rozporządzenia wydawanego przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego⁴.

Analizując procedurę uznania za pomnik historii wskazać należy, że warunkiem uznania za pomnik historii jest obligatoryjność uprzedniego wpisu do rejestru zabytków lub objęcie statusem parku kulturowego. Propozycję uznania za pomnik historii – wraz z właściwą dokumentacją – zgłaszający składa Ministrowi Kultury i Dziedzictwa Narodowego (dalej MKiDN), za pośrednictwem i po zaopiniowaniu przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (dalej WKZ). Dokonanie w konkretnym przypadku oceny, czy dany zabytek spełnia te kryteria, powierzono wojewódzkim konserwatorom zabytków, a ich ocena podlega następnie badaniu przez Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID). Departament Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego kieruje zgłoszenie do NID w celu zweryfikowania danych zawartych w dokumentacji i wydania opinii co do zasadności propozycji uznania obiektu za pomnik historii. Zaopiniowane przez NID zgłoszenie MKiDN zostaje przedłożone Radzie Ochrony Zabytków, a po wyrażeniu pozytywnej opinii przez Radę Ochrony Zabytków, Departament Ochrony Zabytków przekazuje dokumentację zgłoszenia do NID, który przygotowuje projekt rozporządzenia Prezydenta RP wraz z uzasadnieniem i załącznikiem graficznym, tj. mapą określającą granice pomnika historii. W dalszej kolejności po dokonaniu analizy projekt rozporządzenia Prezydenta RP Departament

³ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. (Dz. U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190).

⁴ K. Zalasieńska, *Prawna ochrona zabytków nieruchomości w Polsce*, Warszawa 2010, s. 269.

Ochrony Zabytków przekazuje MKiDN do ostatecznej akceptacji i po tak owej kieruje do Prezydenta RP wniosek o uznanie obiektu za pomnik historii. Ostatecznie Prezydent RP w drodze rozporządzenia, które wymaga kontrasygnaty Prezesa Rady Ministrów, uznaje obiekt za pomnik historii, określając jego granice. Rozporządzenie Prezydenta RP jest ogłaszane w „Dzienniku Ustaw”. Mając na uwadze złożoną procedurę uznania za pomnik historii i rangę prawną aktu to uznanie stwierdzającego tym bardziej zaskakuje brak jakichkolwiek przepisów ustawowych powiązanych z tą formą ochrony zabytków. W odniesieniu do pomników historii mamy tak naprawdę do czynienia z poziomem ochrony przewidzianym dla zabytków wpisanych do rejestru czy też parków kulturowych.

Z punktu widzenia skutków w wymiarze krajowym uznanie za pomnik historii z pewnością stanowi renomę. Brak natomiast formalno-prawnych konsekwencji związanych z nadaniem statusu pomnika historii, co stanowi poważny problem praktyczny. Obiekty figurujące na liście pomników nie pozostają objęte szczególną ochroną, która byłaby właściwa dla tej prawnej formy ochrony zabytków. Mając na uwadze wyodrębnienie pomników kultury jako odrębnie uregulowanej w art. 7 u.o.z.o.z. formy ochrony zabytków zarezerwowanej dla miejsc o szczególnym znaczeniu powstaje właściwe pytanie o ratio legis tej instytucji. W tym miejscu podnieść należy oczywiście kwestie otwarcia drogi do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, ale możliwość ubiegania się o ten wpis to jedyny prawny skutek przedmiotowej regulacji. Jednak co najbardziej wątpliwe – wpisanie pomnika historii na Listę UNESCO również nie wiąże się ze zmianą w zakresie statusu prawnego takiego obiektu. Natomiast państwo, na terenie którego znajduje się taki obiekt zobowiązane zostaje do zadośćuczynienia warunkom związanym z wpisem, a w szczególności gwarancji zachowania obiektu w niepogorszonym stanie, a nie dotrzymanie tych warunków może skutkować skreśleniem obiektu z Listy na podstawie decyzji Komitetu Dziedzictwa Światowego. Tym samym konieczne jest sporządzanie m.in. szczegółowych planów zarządzania i zagospodarowania terenu. Ponadto dodatkowym wymogiem jest utworzenie obowiązkowych stref ochronnych, w ramach których istnieje możliwość wprowadzenia obostrzeń ekonomicznych.

Wzmoczona ochrona obiektu wynika więc ze zobowiązań międzynarodowych, a konieczności szczególnej ochrony takich dóbr w ogóle nie odzwierciedlają regulacje krajowe. Tak naprawdę najistotniejsze znaczenie w przypadku wpisu na tę prestiżową listę ma świadomość społeczna, potwierdzająca unikatowość i szczególne znaczenia takich obiektów. Jak trafnie wskazuje P. Dobosz istnieje wprawdzie duma z powodu wpisu poszczególnych obiektów na Listę Światowego Dziedzictwa, ale nie jest ona poparta optymalnymi i szczegółowymi rozwiązaniami prawnymi dotyczącymi ich ochrony i opieki, co powoduje że polski system jest nie tylko przestarzały, ale stanowi niejako w tym zakresie „tabula rasa”⁵. Najpoważniejszą konsekwencją takiego stanu rzeczy jest problem z ustanowieniem obowiązków prawnych na rzecz użytkowników oraz zarządców (dysponentów) takich obiektów, jak i uprawnień związanych z wykorzystaniem tych dóbr. W tym kontekście w doktrynie podnosi się nawet postulat poszerzenia krajowej formy prawnej ochrony zabytków o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, którą powiązać należałoby ze szczegółowymi narzędziami ochrony i planami zarządzania⁶. Uznanie za pomnik ma bez wątpienia znaczenie

⁵ P. Dobosz, *Uwarunkowania i możliwości wykorzystania prawa w zarządzaniu dobrami wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO zlokalizowanymi na terenie Polski (w:) Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa 2015, s. 37.

⁶ Tamże, s. 51.

prestżowe oraz promocyjne aczkolwiek odnośnie do tego drugiego aspektu zwraca uwagę brak jednolitego, spójnego systemu promocji tych miejsc. Oczywiście odnotować należy rozproszenie w zakresie prawa własności tych obiektów, które stanowią zarówno własność prywatną, jak i własność państwową, jednak z pewnością nie powinno być to wytłumaczeniem dla braku zsynchronizowanej promocji najważniejszych obiektów nieruchomości o szczególnym znaczeniu dla kultury. Zwrócić również uwagę należy na same logo pomnika historii, które do tej pory nie doczekało się odpowiedniej akcji promocyjnej, co skutkuje jego niskim odbiorem społecznym. Ponadto, problem stanowią niekiedy zbyt niskie wymagania konserwatorskie dla obiektów uznanych za pomnik historii oraz brak systemowego doboru obiektów, który nie zawsze pokrywa się z ich odbiorem w świadomości społecznej. Taki stan rzeczy jest konsekwencją braku odpowiednich regulacji prawnych, które mocą przepisów powszechnie obowiązujących powinny ustanawiać kryteria doboru obiektów oraz ustanawiać konkretne wymogi konserwatorskie. Mając na uwadze, że uznanie za pomnik historii otwiera drogę do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa regulacje te powinny charakteryzować wysoką jakością zawartych w nich rozwiązań. Tymczasem pomimo daleko sformalizowanej procedury uznania danego obiektu za pomnik historii brak jakichkolwiek następczych instytucji prawnych, mających na celu wzmoczoną ochronę tych obiektów. Istota braku formalno-prawnych konsekwencji związanych z nadaniem statusu pomnika historii, mając szczególnie na uwadze po pierwsze cel tej instytucji: ochrona zabytkowych nieruchomości o szczególnym znaczeniu dla kultury, a po drugie: procedurę uznania za pomnik historii i samą rangę prawną aktu prawnego ustanawiającego pomnik historii jako aktu prawa powszechnie obowiązującego, pozostaje niezrozumiała z punktu widzenia zasad poprawnej legislacji i kompleksowości regulacji prawnych.

Poza brakiem jakichkolwiek regulacji dotyczących ochrony obiektów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa, wskazać należy także na brak ustawowych kryteriów, które powinny być brane pod uwagę w ramach dokonywanego zgłoszenia. W tej sytuacji zastosowanie mają Wytyczne operacyjne do wdrażania konwencji światowego dziedzictwa, które określają przesłanki wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa⁷. Warunkiem wpisu miejsca o charakterze kulturowym na Listę Światowego Dziedzictwa jest uznanie wyjątkowej wartości uniwersalnej w oparciu o co najmniej jedno spośród pięciu poniższych kryteriów, przy czym kryterium szóste może być stosowane jedynie jako kryterium uzupełniające. I tak, dobro pretendujące do wpisu na Listę powinno: I. stanowić wybitne dzieło twórczego geniuszu człowieka; lub II. ukazywać znaczącą wymianę wartości, zachodzącą w danym okresie czasu lub na danym obszarze kulturowym świata w dziedzinie rozwoju architektury lub techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki lub projektowania krajobrazu; lub III. nieść unikalne lub co najmniej wyjątkowe świadectwo tradycji kulturowej lub cywilizacji wciąż żywej bądź już nieistniejącej; lub IV. być wybitnym przykładem typu budowli, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczący(e) etap(y) w historii ludzkości; lub V. być wybitnym przykładem tradycyjnego osadnictwa, tradycyjnego sposobu użytkowania lądu lub morza, reprezentatywnego dla danej kultury (kultur); lub obrazującym interakcję człowieka ze środowiskiem, szczególnie jeżeli dane dobro stało się podatne na zagrożenia wskutek nieodwracalnych zmian; lub VI. być powiązane w sposób bezpośredni lub materialny z wydarzeniami lub żywymi tradycjami, ideami, wierzeniami, dziełami artystycznymi lub literackimi o wyjątkowym uniwersalnym znaczeniu. Problem stanowi jednak, to że zdarzają się zgłoszenia,

⁷ <http://www.icomos-poland.org/dokumenty-doktrynalne.html> (dostęp na dzień 15.05.2017).

które z góry nie mają szans na sukces, ponieważ od początku nie spełniają warunków zawartych w Wytycznych operacyjnych (jak np. brak ustanowienia planu zarządzania czy też nieuregulowane kwestie własnościowe). W tej sytuacji zasadne wydaje się rozważenia wprowadzenia odpowiednich regulacji krajowych, zarówno w zakresie kryteriów wpisu danego obiektu na Listę, jak i późniejszej jego szczególnej ochrony. Uchwalenie takiego ustawodawstwa z pewnością podniosłoby jakość wniosków o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa, a tym samym mogłoby przyspieszyć długotrwałą procedurę już na etapie ich składania. Istotę braku odpowiednich narzędzi służących ochronie najcenniejszych zabytków nieruchomych uwypukliła nowelizacja ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o muzeach, która wprowadziła w art. 7 pkt 1a u.o.z.o.z. nową formę ochrony zabytków w postaci Listy Skarbów Dziedzictwa⁸. Ta od dawna postulowana regulacja umożliwiająca wpis zabytku ruchomego o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego na tę ekskluzywną listę prowadzoną przez ministra do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego ukazała dysproporcję w zakresie regulacji prawnych pomiędzy ochroną najcenniejszych obiektów ruchomych i nieruchomych. Tymczasem wprowadzanie do polskiego ustawodawstwa szczególnych rozwiązań mających na celu ochronę najcenniejszych zabytków ruchomych stanowiło świetną okazję do wprowadzenia odpowiednich środków ochrony dla najcenniejszych zabytków nieruchomych, a w szczególności tych wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa. Takich rozwiązań niestety zabrakło. Przed nowelizacją podnoszono, że możliwość uznania zabytku nieruchomego lub parku kulturowego za pomnik historii to pewnego rodzaju uprzywilejowanie zabytków nieruchomych⁹. Aktualnie mamy sytuację wprost odwrotną, tj. taką w której to zabytki ruchome wpisane na Listę Skarbów Dziedzictwa są uprzywilejowane. W stosunku do zabytków ruchomych wpisanych na tę Listę ustawa przewiduje m.in.: szczególne warunki przechowywania i zabezpieczania obiektów, specjalne obowiązki informacyjne względem ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, a także szczególną procedurę w zakresie ich badań oraz nowy mechanizm pomocy finansowej ze środków publicznych w postaci dotacji celowej na pokrycie kosztów przystosowania pomieszczenia do przechowywania zabytku, a także obligatoryjność w zakresie dotacji (art. 73 u.o.z.o.z.)¹⁰. Kompetencje ustawowe wobec zabytków ruchomych znajdujących się na Liście Skarbów Dziedzictwa przyznano ministrowi właściwemu do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego (art. 14a, 14b ust. 2, art. 28 ust. 2,

⁸ Ustawa z dnia 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o muzeach, Dz. U. z 2016 r., poz. 1330.

⁹ Tak m.in. A. Jagielska-Burduk, *Zabytek ruchomy*, Warszawa 2011, s. 80.

¹⁰ Zgodnie z art. 73 u.o.z.o.z. *Osoba fizyczna, jednostka samorządu terytorialnego lub inna jednostka organizacyjna, będąca właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadająca taki zabytek w trwałym zarządzie albo będąca właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa, może ubiegać się o udzielenie dotacji celowej z budżetu państwa na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru albo prac konserwatorskich lub restauratorskich przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa.*

art. 36 ust. 1a u.o.z.o.z.)¹¹. Co więcej zgodnie z nowymi przepisami wojewódzki konserwator zabytków zobowiązany jest do kontrolowania stanu takich zabytków co najmniej raz na dwa lata. (art. 38 ust. 1a u.o.z.o.z.)¹².

Szczegółowe rozwiązania powinny dotyczyć również pomników historii, a bezdyskusyjnie powinny odnosić się do zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Na szczególną uwagę w tym zakresie zasługuje kwestia przekazania kompetencji w stosunku do najważniejszych zabytkowych obiektów nieruchomości ministrowi właściwemu do spraw kultury i ochrony dziedzictwa, obowiązkowa kontrola stanu zachowania tych obiektów oraz odpowiedni, wyodrębniony system finansowania. Podkreślić należy, że nowelizacje ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami powinny być przeprowadzane kompleksowo, ponieważ wyżej ukazana fragmentaryczność nie służy kompleksowej ochronie zabytków. Dlatego też, w ramach wprowadzenia regulacji w zakresie ochrony najcenniejszych zabytków ruchomych należało także rozważyć nowelizacje przepisów dotyczących pomników historii, a szczególnie tych figurujących na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO. Tymczasem obecnie w Wytycznych operacyjnych odnajdujemy szereg zobowiązań, którym nie jesteśmy w stanie zadośćuczynić z uwagi na brak regulacji krajowych, a tym samym ochrona obiektów wpisanych na Listę wynika raczej z międzynarodowej powinności, nie zaś z obowiązku prawnego. Jeden z poważniejszych problemów w tym zakresie stanowi to, że wojewódzcy (powiatowi, gminni) konserwatorzy zabytków starają się w ramach swoich możliwości nadrabiać te braki, stosując inne determinanty decyzyjne niż prawo powszechnie obowiązujące.

Jak podnosi K. Frączak obowiązująca regulacja w żaden sposób nie uwzględnia specyfiki obiektów uznanych za pomnik historii oraz nie zapewnia im dostatecznego poziomu ochrony, a skutek takiego stanu rzeczy autorka upatruje w następujących kwestiach: 1) doborze obiektów, który z jednej strony z uwagi na niedoprecyzowane kryteria oraz ocenny charakter stwarza pewną elastyczność odpowiednim organom przy podejmowaniu decyzji w tym przedmiocie, z drugiej strony wytypowany w ten sposób

¹¹ Artykuł 14a ust. 1–2 u.o.z.o.z. stanowi, że *Listę Skarbów Dziedzictwa prowadzi minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, Listę Skarbów Dziedzictwa wpisuje się zabytek ruchomy o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego (...) na podstawie decyzji wydanej przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego (...); Zgodnie z art. 14b ust. 2. Skreślenie z Listy Skarbów Dziedzictwa następuje na podstawie decyzji ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego; Artykuł 28 ust. 2 u.o.z.o.z. stanowi, że o: 1) uszkodzeniu, zniszczeniu, zaginięciu lub kradzieży zabytku, niezwłocznie po powzięciu wiadomości o wystąpieniu zdarzenia, 2) zagrożeniu dla zabytku, niezwłocznie po powzięciu wiadomości o wystąpieniu zagrożenia, 3) zmianie miejsca przechowania zabytku ruchomego w terminie miesiąca od dnia nastąpienia tej zmiany, 4) zmianach dotyczących stanu prawnego zabytku, nie później niż w terminie miesiąca od dnia ich wystąpienia lub powzięcia o nich wiadomości., właściciel lub posiadacz zabytku wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa zawiadamia ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego; Stosownie do art. 36 ust. 1a u.o.z.o.z. 1a. Przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa można prowadzić: 1) prace konserwatorskie, 2) prace restauratorskie, 3) badania konserwatorskie – na podstawie pozwolenia wydanego przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego.*

¹² Artykuł 38 ust. 1–1b u.o.z.o.z. stanowi, że *wojewódzki konserwator zabytków lub działający z jego upoważnienia pracownicy wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków prowadzą kontrolę przestrzegania i stosowania przepisów dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a kontrolę w odniesieniu do zabytku wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa prowadzi się przynajmniej raz na 2 lata, jednak w odniesieniu do zabytku wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może zlecić kontrolę w każdym czasie.*

obiekt nie zawsze pokrywa się z jego odbiorem w świadomości społecznej; 2) wadliwej polityki przestrzennej, ponieważ specjalny status nie jest odnotowywany w dokumentach planistycznych, a w wielu wypadkach brakuje planów zagospodarowania przestrzennego dla obszarów wpisu; 3) braku dostatecznego sprecyzowania planów zarządzania pomnikami historii, czy też chociażby planów opieki, które wyznaczałyby pewne reguły postępowania dla osób zarządzających takimi obiektami (co więcej właściciele takich obiektów nie nabywają w związku z objęciem ich statusem pomnika historii żadnych publicznoprawnych uprawnień i nie jest im zapewniona rzeczywista rekompensata z tytułu ograniczeni prawa własności); 4) braku efektywnego finansowaniu pomników historii, ponieważ ustawa nie przewiduje żadnych specjalnych regulacji w zakresie finansowania tego typu obiektów¹³.

Mając na uwadze powyższe szczególną uwagę zwrócić należy na następujące kwestie: 1) ustanowienia precyzyjnych kryteriów uznania za pomnik historii w ustawie (ew. w rozporządzeniu), 2) szczegółowych planów zarządzania dla właścicieli obiektów uznanych za pomnik historii oraz zbioru wytycznych konserwatorskich, 3) wprowadzenia odpowiednich regulacji ustanawiających obowiązki prawne na rzecz użytkowników oraz zarządców (dysponentów) takich obiektów, jak i uprawnień związanych z wykorzystaniem tych dóbr – możliwie równoważny system obowiązków i uprawnień, 4) spójnej polityki finansowania zabytków zarówno na szczeblu ministerialnym, jak i wojewódzkim oraz wydzielenia funduszy mających wspierać tylko i wyłącznie obiekty wpisane na listę pomników historii, 5) dotacji celowych oraz uproszczenia procedury ubiegania się o dofinansowanie ze środków WUOZ, 6) odpowiedniego systemu promocji obiektów uznanych za pomniki historii w celu zwiększenia ich rozpoznawalności społecznej i odejścia od wymiaru wyłącznie symbolicznego, 7) obligatoryjnego stworzenia systemu monitoringu dóbr wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, 8) Listy Światowego Dziedzictwa nie tylko jako prestiż, ale także jako ściśle określone konsekwencje prawne.

Zgodnie z ustawą ochronie podlegają wszystkie zabytki niezależnie od ich wpisu do rejestru czy też objęcia ochroną na podstawie innych form ochrony zabytków enumeratywnie wymienionych w art. 7 u.o.z.o.z. Tymczasem, aby system ochrony zabytków był spójny, a regulacje zawarte w ustawie o ochronie zabytków kompleksowe i logiczne każda forma ochrony powinna być powiązana z odpowiednimi regulacjami prawnymi jej dedykowanymi. Nie może być tak, że ustawowo uregulowana forma ochrony w postaci pomników historii, pomimo jej wyraźnego wyodrębnienia w punkcie art. 7 u.o.z.o.z. stanowi jedynie formę ochrony z nazwy. Jeżeli za pomnik historii mogą być uznane wyłącznie zabytki wpisane do rejestru bądź parki kulturowe o szczególnej wartości dla dziedzictwa kultury, to tym szczególnych obiektom powinny odpowiadać szczególne regulacje prawne, które uwzględniałyby wyżej wymienione aspekty, jak choćby odpowiedni system finansowania. Niedopuszczalnym jest to, że takich regulacji brak nawet w stosunku do obiektów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa, ponieważ międzynarodowy prestiż znalezienia się na tej liście powinien skutkować wyjątkową dbałością i najwyższym poziomem ochrony opartym o precyzyjne rozwiązania prawne. Tymczasem obecnie ten sam poziom ochrony pozostaje zapewniony dla zabytku wpisanego do rejestru, jak i dla zabytku wpisanego do rejestru i uznanego za pomnik historii, i w końcu dla zabytku wpisanego do rejestru zabytków, uznanego za pomnik historii i figurującego na Liście Światowego Dziedzictwa. Taka sytuacja nie powinna mieć miejsca, ponieważ zabytki stanowią

¹³ K. Frączak, *Skuteczność ochrony pomników historii w prawie polskim (w:) Prawo ochrony zabytków*, Warszawa–Gdańsk 2014, s. 266–267.

najważniejszy element materialnego dziedzictwa kultury, a dzięki przekazowi, jaki zawierają w sobie możemy się jako społeczeństwo kształtować, rozwijać i doskonalić. Materiał powinien charakteryzować się najwyższą jakością rozwiązań prawnych, które powinny tworzyć system logiczny i wzajemnie ze sobą powiązany, nie zaś przypadkowy. Podstawowym i aktualnym postulatem jest więc dziś wprowadzenie odpowiednich regulacji w stosunku do pomników historii i stworzenie odpowiedniego systemu zarządzania, zarówno pomnikami historii pozostającymi w domenie publicznej, jak również prywatnej. Wskazać należy, że odpowiednia jakość rozwiązań w polskim systemie prawa może w oczywisty sposób przełożyć się na zwiększenie szans na poszerzenie Listy Światowego Dziedzictwa o polskie unikatowe obiekty i intensyfikację zgłoszeń.

Mając na uwadze zasadę poprawnej legislacji zwrócić uwagę należy na jeszcze jeden aspekt, a mianowicie brak logiki w ustawowej kolejności skatalogowanych form ochrony zabytków. I tak jako pierwszą formę podano wpis do rejestru zabytków (art. 7 ust. 1 u.o.z.o.z.), która to forma ochrony dotyczy zarówno zabytków nieruchomości, jak i ruchomych i uznawana jest za podstawową formę ochrony. Następnie wskazano Listę Skarbów Dziedzictwa, która dotyczy wyłącznie zabytków ruchomych o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego (art. 7 pkt 1a u.o.z.o.z.). W dalszej kolejności wymienia się pomnik historii jako formę ochrony zarezerwowaną wyłącznie dla zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru lub parków kulturowych o szczególnej wartości dla kultury (art. 7 pkt 2 u.o.z.o.z.). Po pomniku historii jako formę ochrony uregulowano park kulturowy (art. 7 pkt 3 u.o.z.o.z.), który jest uprzednim warunkiem uznania za pomnik historii. W końcu ostatnią pozycję zajmują ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego oraz w decyzjach lokalizacyjnych (art. 7 pkt 4 u.o.z.o.z.). Mając na uwadze powyższe można postawić wiele pytań, jak choćby czemu ustawodawca uznał, że Lista Skarbów Dziedzictwa, jako służąca ochronie najcenniejszych zabytków ruchomych ma stanowić punkt 1a i tym samym znajdować się przed pomnikiem historii, który ma służyć ochronie najcenniejszych zabytków nieruchomości. Przy uwzględnieniu przedmiotowej równoważności tych form ochrony (nie można uznać, że zabytki nieruchome są cenniejsze od tych ruchomych) logicznym wydawałoby się tu zastosowanie zasady *a maiori ad minus* (najpierw nieruchomości, następnie ruchomości). Kolejną kwestią jest zamieszczenie pomnika historii pomiędzy wpisem do rejestru zabytków a parkiem kulturowym, podczas gdy obie te formy ochrony stanowią uprzedni warunek uznania za pomnik historii, a więc katalogowo powinny poprzedzać tę formę ochrony, jako mniej zaawansowane.

W końcu zwrócić uwagę należy na niekonsekwentne posługiwanie się zwrotami przez ustawodawcę, co odbiera przymiot przejrzystości i jasności omawianej ustawie. W przypadku Listy Światowego Dziedzictwa jest mowa o obiektach o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego¹⁴, a odnośnie do pomnika historii ustawodawca posługuje się już innym zwrotem, a mianowicie szczególnej wartości dla kultury. Uwagę zwraca także to, że wszystkie formy ochrony pisane są małymi literami,

¹⁴ W polskiej literaturze występują zamiennie terminy, takie jak: dziedzictwo kultury, dziedzictwo kulturowe, dziedzictwo kulturalne i nie ma między tymi pojęciami zasadniczych różnic. W moim przekonaniu najważniejszy i najczęściej stosowany w naukach prawnych jest termin „dziedzictwo kultury”. Podobne stanowisko zob. m.in. K. Zeidler, *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Warszawa 2007, s. 26–42 oraz przyp. 100; także: A. Jagielska-Burduk, *Nowy wizerunek dziedzictwa – między ochroną a zarządzaniem* (w:) A. Jagielska-Burduk, W. Szafranski, Ł. Gawel, *Mechanizmy prawne zarządzania dziedzictwem kultury*, red. A. Jagielska-Burduk, Gdańsk–Warszawa 2016, s. 44.

zaś Lista Skarbów Dziedzictwa wielkimi. Kwestie te pojedynczo mogą zdawać się nie mieć wymiaru praktycznego, nie mniej jednak wskutek takich działań ustawodawcy ustawa, który ma służyć ochronie dóbr strategicznych z punktu widzenia, tak państwa, jak i społeczeństwa, stanowi akt nieprzejrzysty, używający różnych pojęć i wewnętrznie niesynchronizowany¹⁵.

¹⁵ Przykład braku ustawowej synchronizacji regulacji prawnych stanowi również uregulowanie w rozdziale 2a ustawy krajowego rejestru dóbr utraconych oraz w art. 23 ust. 1 i 2 u.o.z.o.z. krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, które nie stanowią wykazów rozłącznych, a dublujących się w pewnych zakresach.

**KOŚCIOŁY POKOJU W JAWORZE I ŚWIDNICY – PRACE
KONSERWATORSKIE WNĘTRZA I WYPOSAŻENIA, JAKO
PRZYKŁAD OCHRONY BUDOWLI WPISANYCH
NA LISTĘ ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA**

*Churches of Peace in Jawor and Świdnica – conservation work
of the interior and furnishings, as an example of protecting
buildings inscribed on the World Heritage List*

*Małgorzata Korpała**

SUMMARY: Churches of Peace in Jawor and Świdnica, inscribed in the World Heritage List, are unique examples of religious monuments which were created despite many unfavourable circumstances, and survived till today while preserving their original function, decorations and furnishings.

The article discusses crucial principles of conservation work in both buildings, which has been carried out since the beginning of the 1990s. Positive results of conservation work, preserving the

authenticity of substance, were possible mainly due to inscribing the building in the UNESCO World Cultural Heritage List. Preserving the authenticity of those monuments was the priority during the realised conservation work on the interior decoration and furnishings. That is why the Churches of Peace in Jawor and Świdnica maintained their authentic original décor from the turn of the 17th and 18th century.

KEYWORDS: UNESCO heritage, conservation work.

Wstęp

Kościół Pokoju w Jaworze i Świdnicy wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa są niezwykle cennym przykładem zabytków sakralnych, które powstały mimo wielu niesprzyjających okoliczności i przetrwały do dziś zachowując pierwotną funkcję, wystrój i wyposażenie. Niepodważaną wartością był w obu tych zabytkach autentyczność ich materialnej struktury. Warto przeanalizować jak wpis na listę UNESCO wpłynął na charakter i zakres podejmowanych w ostatnich latach działań konserwatorskich.

Miejsca wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa wyróżniają „najwyższą powszechną wartość” w rozumieniu Konwencji UNESCO z 1972 r. Są więc one traktowane w sposób szczególny, ze względu na to, że zostały uznane jako dziedzictwo o charakterze ponadnarodowym i ponadlokalnym. A to sprawia, że ogromne znaczenie ma podejmowanie ich zachowanie dla przyszłych pokoleń ich ochrona przez zniszczeniem. Ochrona nośnika wartości, czyli substancji zabytkowej wymaga takiego przeprowadzania zabiegów konserwatorskich by zachować zabytek w możliwie niezmienionej postaci. Wartości, które predestynują do wpisu na listę UNESCO zostały jako kryteria wpisu ujęte w dokumencie Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention.¹ Kryteria i warunki wpisu mają także służyć ochronie wyróżnionych zabytków. W związku z tym później wpływają na to w jaki sposób

* PhD Małgorzata Korpała
<https://orcid.org/0000-0002-7784-7264>

¹ World Heritage Committee, *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, Paris 2015, s. 78–82.

prowadzone są wszelkie działania związane z zarządzaniem i opieką nad zabytkiem z listy Światowego Dziedzictwa. Od momentu wpisu podstawowe znaczenie ma zagwarantowanie właściwej ochrony i sposobu zarządzania zabytkiem, które w oparciu o istniejące przepisy prawne obowiązujące na różnych szczeblach administracji, ale również o dokładne pozwoli na określenie mechanizmów zapewniających właściwą opiekę i konserwację.

Autentyzm jako podstawa wartości zabytkowej

Podstawowym wymogiem, który musi spełniać każdy obiekt kulturowy wpisywany na listę Światowego Dziedzictwa jest jego autentyzm. Pojęcie autentyzmu w odniesieniu do zabytków to nie zostało dotychczasowych zdefiniowane w aktach prawnych, na których opiera się praktyczna ochrona zabytków. Autentyzm jest jednak od dziesięcioleci „nieodłącznym elementem kształtującym wartość zabytkową” i uważany za jeden z najważniejszych „wytworów doktryny konserwatorskiej”².

Uznanie zabytku za autentyczny oznacza uznanie go za prawdziwy wytwór i świadectwo przeszłości. Jest to jednak pojęcie o wiele bardziej złożone, niż to się wydaje. Problem ten podjął w latach 70. XX wieku Olgierd Czerner³, który w okresie powojennym zajmował się praktyczną ochroną zabytków architektury i tym samym miał wpływ na ich kształtowanie podczas realizowanych prac. Ze względu na trudności precyzyjnego zdefiniowania pojęcia autentyzmu przyjął on, że w odniesieniu do zabytków autentyzm dotyczy materiału, fachowości wykonania (metod technologicznych), formy, funkcji, a także oddziaływania na otoczenie. Rozważania te podjęła później Bogumiła Rouba⁴ podkreślając znaczenie integralności zabytku jako nieodłącznego elementu wpływającego na ocenę jego autentyzmu. W powszechnym rozumieniu autentyzm zabytku jest utożsamiany przede wszystkim z oryginalną, historyczną substancją materialną i jego historyczną formą.

Autentyzm substancji odnosi się do użytych materiałów, zastosowanych rozwiązań projektowych i wykonawczych. Autentyzm formy jest natomiast ściśle związany z kompozycją, ideą – materia przybiera kształty charakterystyczne dla czasów i miejsca powstania dzieła. Wraz z upływem czasu konieczne były naprawy, odnowienie powierzchni czasem nawet wymiana fragmentów na nowe odpowiednio dopasowane. Forma i wygląd nie ulegały zmianie, a jedynie substancja je kształtująca. W kontekście autentyzmu materiału za najcenniejsze zwykle uważane są warstwy najstarsze. Należy jednak traktować późniejsze uzupełnienia jako równie wartościowe – zgodnie z zapisami Karty Weneckiej są one także świadectwem przeszłości. Materialna struktura zabytku jest tym co w największym stopniu warunkuje pozostałe aspekty oceny zabytku jako autentycznego. Autentyzm idei, czyli nieprzerwane trwanie założeń i celów, którym dzieło miało służyć, jest obecny, gdy nadal kontynuowana jest pierwotna funkcja. Taką szansę mają zazwyczaj tylko obiekty sakralne.

Autentyzmem kontekstu odnosi się do uwarunkowań, które miały w przeszłości wpływ na miejsce oraz na formę powstania zabytku. Ukształtowanie terenu, a także kontekst sąsiedztwa innych obiektów architektonicznych i relacje wynikające z świadomego kształtowania i zagospodarowania przestrzeni nadal są mogą być czytelne mimo wielu zmian, które zachodziły w toku historii.

² J. Brudnicki, *Skreślenie z rejestru zabytków – teoria i praktyka w Polsce ostatnich lat*, *Kurier Konserwatorski*, nr 13, 2016, s. 15.

³ Czerner O., *Wartość autentyzmu w Zabytkach, Ochrona Zabytków*, 1974, nr 3, s. 180–183.

⁴ B. Rouba, *Autentyczność i integralność zabytków, Ochrona Zabytków*, 2008, nr 4, s. 37–57.

Ochrona zabytków wpisanych na Listę UNESCO jest procesem zarządzania zmianami jakie w zabytku zachodzą⁵. Proces ten w każdym elemencie musi uwzględniać główny cel, jakim jest zachowanie wyjątkowej uniwersalnej wartości, a w tym autentyczność materii i formy tych zabytków.⁶

Upływ czasu sprawia, że zabytki ulegają nieuchronnym procesom starzenia i destrukcji. Zachowanie ich dla przyszłych pokoleń, musi więc uwzględniać ingerencje konserwatorskie polegające na poprawie kondycji technicznej, a tam, gdzie to jest konieczne wprowadzanie niezbędnych uzupełnień. Zachowanie autentyczności pierwotnej substancji zabytku jest często dla konserwatorów prawdziwym wyzwaniem. Trudno jest bowiem wyznaczyć a priori dopuszczalny zakres ingerencji. Stopień destrukcji materii, zakres zmian wynikających z dawnych renowacji często ujawniane są dopiero w trakcie realizacji prac. Istotne by ich efektem nie była utrata tych cech, które są nośnikiem autentyczności zabytku. Ochrona dóbr Światowego Dziedzictwa nie ogranicza się więc tylko do konserwacji zachowawczej, lecz są to de facto prace restauratorskie. Warto przeanalizować, jakie zmiany miały miejsce w Kościołach Pokoju wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Kościoły pokoju – kryteria wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa

Kościoły Pokoju w Jaworze i Świdnicy to największe drewniane świątynie w Europie. Świątynie zostały wzniesione na podstawie ustaleń zawartych w traktacie westfalskim z 1648 roku. Po przegranej przez luteranów wojnie trzydziestoletniej katolicki cesarz Ferdynand III Habsburg wyraził zgodę na budowę przez nich trzech kościołów w stolicach księstw jaworskiego, głogowskiego i świdnickiego. Przyzwolenie było jednak obwarowane ograniczeniami, które miały zniechęcić do podjęcia trudu. Najistotniejszym warunkiem było użycie nietrwałych materiałów budowlanych (drewna, piasku, gliny, słomy). Budowle usytuowane za miastem na odległość strzału armatniego, nie mogły przypominać kościołów katolickich, w tym posiadać wież i dzwonów. Ponadto musiały zostać ukończone w ciągu roku od chwili rozpoczęcia budowy. Spośród trzech wzniesionych kościołów tylko kościół w Głogowie nie przetrwał spalony w XVIII wieku na skutek uderzenia pioruna.

Kościół Pokoju w Jaworze wzniesiono w latach 1654–1655 według projektu Albrechta von Säbisch a w formie trójnawowej bazyliki pokrytej dwuspadowym dachem. Wieża została dobudowana w 1709 roku. Kościół Pokoju w Świdnicy został wzniesiony w roku 1656–57 również przez Albrechta von Saebischa i miejscowego cieślę Andreasa Kaemper na planie krzyża greckiego. Dość proste w bryłę Kościołów Pokoju powstały w tradycyjnej dla budownictwa śląskiego konstrukcji ryglowo-szachulcowej. Surowa forma zewnątrz skrywa bogate wnętrza z kompletnie zachowanym wystrojem i oryginalnym wyposażeniem (ołtarz, ambona, obrazy czy złocone i polichromowane kartusze herbowe, a także ławki czy stołki). Oprócz znaczenia religijnego wiele elementów wyposażenia jest unikatowymi dziełami sztuki. Są to wysokiej klasy rzeźby i malarstwo o tematyce rodzajowej, portretowej, a nawet pejzażowej (ilustracja barokowych rezydencji fundatorów i darczyńców świątyni).

⁵ Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce, red. B. Szymgin, Warszawa 2015; W. Afelt *Problemy zarządzania miejscem światowego dziedzictwa UNESCO na przykładzie Kościołów Pokoju w Jaworze i Świdnicy, konferencja „40 lat Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce – dokonania i perspektywy”*, ICOMOS 27–28 kwietnia 2017, Warszawa.

⁶ *World Heritage Committee, Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, Paris 2015, s. 78–82; *Authenticity in Relation to the World heritage Convention. Workshop in Bergen*, Riksantikvaren (Directorate for Cultural Heritage), Tapir, 1994, 35–64.

1. Kościół Pokoju w Jaworze: A – widok bryły kościoła, B – widok wnętrza.

Szczególnie okoliczności towarzyszące wybudowaniu kościołów w Jaworze i Świdnicy jak i fakt, że do dziś niezmiennie pełnią one funkcję świątyni protestanckich sprawiały, że w 2001 roku zabytki te zostały wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO na podstawie kryteriów 3, 4, 6.⁷ Kościoły Pokoju są świadectwem historycznej tradycji kulturowej odnoszącej się do religijnej tolerancji okresu kontrreformacji (Kryterium 3). Zgoda na wzniesienie świątyń dla protestantów była symbolem zakończenia wieloletniego konfliktu zbrojnego i upamiętnieniem końca wyniszczającej wojny.

Zaprojektowanie i wzniesienie budowli o tak dużych kubaturach z wykorzystaniem konstrukcji szachulcowej wymagało dużego doświadczenia. Kościoły Pokoju są uznawane za przykłady wybitnych typów budowli drewnianych w konstrukcji szkieletowo-regłowej (Kryterium 4). Ograniczenia warunkujące realizację budowli (m. in. Wykorzystanie materiałów o małej trwałości i narzucony krótki czas realizacji), spowodowały konieczność szukania indywidualnych rozwiązań konstrukcyjnych i architektonicznych. Dobry stan budowli po upływie ponad 350 lat najlepiej świadczy o wybitnych umiejętnościach

⁷ Kryteria wg informacji zawartych na stronie Polskiego Komitetu ds. UNESCO: http://www.liga-unesco.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=81&Itemid=105&lang=pl, Data wejścia 22.04.2017

konstrukcyjnych jej twórców. Kościoły Pokoju są też świadectwem zmian jakie miały miejsce w XVII wiecznej Europie. Budowa tych świątyń była odwołaniem się do możliwości pokojowego współistnienia różnych grup religijnych i uznaniem prawa do odrębności kulturowej i religijnej różnych społeczności żyjących obok siebie. Idee i treści wystroju i wyposażenia Kościołów Pokoju, mają do dziś ogromne oddziaływanie (duchowa i religijna moc) które zostały zachowane i są kultywowane do dziś. Tradycja religijna wciąż jest żywa (Kryterium 6) – nadal są to obiekty o funkcji sakralnej mimo, że na skutek zmian geopolitycznych, które nastąpiły po II wojnie światowej obecna społeczność protestancka na Dolnym Śląsku jest stosunkowo niewielka.

Prace konserwatorskie w Kościele Pokoju w Świdnicy

Kościół w Świdnicy był nieprzerwanie użytkowany, mimo niekorzystnych zmian polityczno-narodowych jakie miały miejsce po zakończeniu II wojny światowej, a przede wszystkim zmuszeniu rdzennych mieszkańców do opuszczenia tych terenów. Niemniej już w latach 50. XX wieku konieczne było przeprowadzenie niezbędnych napraw dachu i elementów więźby, które były w katastrofalnym stanie. Przygotowywano wówczas opracowania inwentaryzatorskie dokumentujące stan zachowania i potrzeby konserwatorskie. Ze względu na zły stan techniczny dachu drewniane elementy więźby zostały pod koniec lat 60. zaimpregnowane. Impregnat przyczynił się jednak do powstania poważnych zniszczeń wystroju – ślady zacieków na polichromiach ściennych i obrazach stropowych. W związku z tym w pierwszej kolejności podjęto prace konserwatorskie plafonowych obrazów na stropie.⁸ Skutki zalania wnętrza impregnatem były jednym z problemów, który w późniejszym czasie wymusił by oprócz konserwacji zachowawczej wnętrza przeprowadzać także restaurację, której celem jest usunięcie szpecących śladów nieprawidłowo przeprowadzonych wcześniejszych zabiegów.

W połowie lat 80. XX wieku przygotowano kolejną opinię o stanie zachowania świdnickiego Kościoła Pokoju.⁹ Jednak dopiero od początku lat 90. XX wieku dzięki współpracy polsko-niemieckiej przede wszystkim Niemieckiemu Ośrodkowi Rzemiosła i Konserwacji (Deutsches Zentrum für Handwerk und Denkmalpflege) w Fuldzie i Uniwersytetowi Mikołaja Kopernika w Toruniu możliwe było rozpoczęcie działań, które zaowocowały docenieniem wyjątkowej wartości Kościołów Pokoju i sukcesywna realizacja prac konserwatorskich.¹⁰ Przed wpisem na Listę Światowego Dziedzictwa

⁸ Prace konserwatorskie na terenie województw jeleniogórskiego, legnickiego, wałbrzyskiego, wrocławskiego w latach 1974–1978, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985, s. 120.

⁹ Z. Wczelnik, *Opinia dotycząca stanu zachowania niektórych elementów budynku kościoła*, ZZG Wydział Ochrony Zabytków, Warszawa 1984.

¹⁰ U. Schaaf, *Problematyka konserwatorska restauracji szkieletu kościoła Pokoju pod wezwaniem Św. Trójcy w Świdnicy – teoria i praktyka*, [w:] *Conservatio est aeterna creatio*, wyd.: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1999, S. 207–225; Schaaf U., *Kościół Pokoju w Świdnicy. Konstrukcja dachowa i jej restauracja*, *Biuletyn Informacyjny Konserwatorów Dzieł Sztuki*, 2000, nr 4, s. 4–15.

w Kościele Pokoju w Świdnicy wykonano kompleksowe badania, inwentaryzację architektoniczną¹¹. Prace konserwatorskie przy wystroju malarskim i ruchomym wyposażeniu były poprzedzone opracowaniami badawczymi i szczegółowym ustaleniem zakresu ingerencji¹². Były to wzorcowo przygotowane dokumentacje do wszystkich obiektów, wobec których sukcesywnie podejmowano realizowane przez różnych wykonawców prace konserwatorskie (rzeźb, epitafiów polichromowanych i złożonych, obrazów) a także prace zabezpieczające (polichromie ścienne oraz wielkoformatowe malowidła olejne znajdujące się na stropie¹³).

¹¹ Wzorowe badania historyczne i restauratorskie oraz opracowania konserwatorskie, opr. przez Deutsche Zentrum. Fulda, 1992; E. Okoń i in., *Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska, 1992–94; dokumentacje stanu zachowania wyposażenia m. in. Dokumentacja badań konserwatorskich ołtarza, Dokumentacja badań konserwatorskich ambony, Dokumentacja badań konserwatorskich dużego prospektu organowego, Dokumentacja badań konserwatorskich malowideł na stropach naw bocznych i empor oraz ścianach i okładzinach mieczy, Dokumentacja badań konserwatorskich zespołu balustrad empor, Dokumentacja badań konserwatorskich zespołu epitafiów, herbów rodowych i cechowych oraz tablic pamiątkowych*, UMK, 1993, a także *Dokumentacja konserwatorska, Badania i konserwacja całego zbioru krzesel*, UMK, b.d.

¹² E. Kuśnierz, *Dokumentacja konserwatorska, Małe organy restauracji 1990–1991, Charakterystyka prac, 1991; Stan zachowania i program prac konserwatorskich kamiennych epitafiów wokół kościoła, metody badań, podsumowanie, wnioski*, UT, 1994/1; *Badania tynków i wypełnienia ścian konstrukcji szkieletowej*, UMK Toruń 1995; *Program prac konserwatorskich malowideł olejnych na płótnie przymocowanych do stropu*, opr. FULDA, 1996.

¹³ *Dokumentacja prac zabezpieczenia malowideł*, UT, 1995; *Program prac konserwatorskich malowideł olejnych na płótnie przymocowanych do stropu*, FULDA, 1996.

2. Kościół Pokoju w Świdnicy: A – widok bryły kościoła, B – widok wnętrza.

Po wpisaniu Kościoła Pokoju na Listę Światowego Dziedzictwa kontynuowano wcześniejsze prace konserwatorskie jeszcze bardziej dbając, aby każdy element budynku oraz jego wyposażenia został potraktowany z pełnym poszanowaniem zabytkowej materii. Od 2005 roku rozpoczęto prace konserwatorsko-budowlane w przybudówkach przylegających do kościoła¹⁴ oraz całym zespole zabudowy Placu Kościelnego¹⁵. Przeprowadzono modernizację instalacji zapewniających bezpieczeństwo (elektrycznej, przeciwpożarowej, antywłamaniowej), co dało gwarancje właściwego użytkowania. Było to tym bardziej istotne, że Kościół Pokoju poza swoją dotychczasową, pierwotną funkcją stał się atrakcją turystyczną, której popularność była pochodną prestiżu wynikającego z wpisu na Listę UNESCO. Sukcesywnie podejmowano konserwacje bogatego wystroju malarskiego oraz wyposażenia. W 2012 przeprowadzono konserwację ambony¹⁶, a latach 2013–2015 konserwację

¹⁴ *Prace renowacyjne przybudówek od strony zachodniej, południowej, i południowo – wschodniej*, INTEGER, 2005.

¹⁵ *PB – rewaloryzacja zabytkowego zespołu architektonicznego Placu Pokoju i kościoła Pokoju – renowacja Dzwonnicy przy kościele Pokoju – instalacje elektryczne*, P. Machowczyk, 2007; *PW – przebudowy i adaptacji budynku na Placu Pokoju 1*, M. Małachowicz, R. Karnicki, Iwona Misek, 2011;

¹⁶ *Dokumentacja konserwatorska ambony*, R. Wójtowicz, D. Drabik – Wójtowicz, 2012.

ołtarza głównego i części empor¹⁷. Ponadto przy współpracy z UMK w Toruniu poddano konserwacji znaczną część zasobów zabytkowych archiwaliów i starodruków stanowiących jedno z największych zbiorów luteranckich w Polsce.

Prace konserwatorskie w Kościele Pokoju w Jaworze

Po II wojnie światowej kościół w Jaworze podobnie jak wiele innych kościołów poprotestanckich na terenie Ziemi Odzyskanych nie był użytkowany, spowodowało jego stopniowe niszczenie. Na początku lat 60. XX wieku doceniano jego wartość historyczną i artystyczną, i dostrzegano konieczność zabezpieczenia kościoła i jego remontu.¹⁸ Działania te doprowadziły podobnie jak w Kościele Pokoju w Świdnicy do zaimpregnowania elementów konstrukcyjnych i dachów preparatem, który przeciekał do wnętrza i spowodował zalanie wszystkich polichromii i wyposażenia (ścian, empor, ołtarza i itd.). W latach 70. XX wieku jako przygotowanie do ponownego remontu, wykonano studium historyczno-architektoniczne, badania architektoniczne, szczegółową inwentaryzację stanu technicznego konstrukcji kościoła oraz badania mykologiczne.¹⁹

Przed wpisem na listę UNESCO działania konserwatorskie w Kościele Pokoju były prowadzone przede wszystkim wobec konstrukcji, która w latach 90. XX wieku groziła zawaleniem i wymagała wzmocnienia.²⁰ Wykonano technologiczne całego wystroju kościoła: polichromii ściennych, dekoracji lica empor oraz ruchomego wyposażenia (ołtarza i ambony) i w niewielkim zakresie zrealizowano najniezbędniejsze prace przy dekoracji empor. Zasadnicze badania i prace konserwatorskie miały miejsce jednak dopiero po 2000 roku. Uporządkowano także teren wokół kościoła, m. in. wykonano ekspozycję zabytkowych płyt nagrobnych pochodzących ze przykościelnego cmentarza zlikwidowanego w połowie lat 70. XX wieku. W kościele w Jaworze także okazało się konieczne usuwanie skutków zalania wnętrza impregnatem do drewna. Najpierw w 2001 roku przygotowano program prac do polichromii ściennych oraz kolorystyki elewacji. W latach 2003 wykonano konserwację kilku płyt epitafijnych. W 2002 roku wykonano konserwację polichromii ściennych oraz wyposażenia ruchomego w Hali Chrzstów²¹, która obecnie ze względów praktycznych sezonowo jest wykorzystywana jako sala do odprawiania nabożeństw. W 2005 roku w ramach przygotowania do uroczystości jubileuszu 350-lecia

¹⁷ *Dokumentacja konserwatorska powykonawcza – ołtarz główny, I etap*, R. Wójtowicz, D. Drabik-Wójtowicz, 2013; *Dokumentacja prac konserwatorskich przy XVIII-wiecznym ołtarzu wraz z licem empory wschodniej – etap II*, R. Wójtowicz, D. Drabik-Wójtowicz 2014; *Dokumentacja konserwatorska prac przy XVIII-wiecznym ołtarzu wraz z licem empory wschodniej, Etap III*, R. Wójtowicz, D. Drabik-Wójtowicz \, 2015.

¹⁸ Banaś P., *Kościoty poewangelickie na terenie woj. Wrocławskiego. Stan zachowania. Problemy konserwatorskie, Ochrona Zabytków* 1966, z. 4, s. 23–31.

¹⁹ *Prace konserwatorskie na terenie województw jeleniogórskiego, legnickiego, wałbrzyskiego, wrocławskiego w latach 1974–1978*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1985, s. 65–66.

²⁰ Wojdon S., Wojdon M., *Opinia o stanie technicznym konstrukcji i wytyczne dotyczące remontu zabezpieczającego konstrukcję Kościoła Pokoju w Jaworze*, Legnica, 1991, Kruczek I., *Uzupełnienie do opracowania z maja 2000 r. w sprawie wzmocnienia słupów nawy głównej*, 2001.

²¹ Kościów A., *Program prac konserwatorskich wnętrza Hali Chrzstów w Kościele Pokoju w Jaworze*, 2001; Kościów A., *Dokumentacja prac konserwatorskich malowideł na stropie w Hali Chrzstów Kościoła Pokoju w Jaworze*, 2002; Kościów A., *Dokumentacja prac konserwatorskich konfesjonatu w Hali Chrzstów Kościoła Pokoju w Jaworze*, 2002.

istnienia kościoła zrealizowano konserwację barokowego ołtarza głównego (z 1670 r.) oraz ambony.²² Od 2008 roku rozpoczęły się prace nad konserwacją bogato zdobionych empor oraz łóż.²³ Prace dzielone są na etapy i wciąż trwają, ze względu na fakt, że praktycznie wszystkie powierzchnie są malowane, a ich stan jest bardzo zły. Są to dziesiątki obrazów (na deskach i na płótnie), w polichromowanych i pozłacanych obramieniach, które muszą być traktowane z ogromną pieczołowitością, gdyż każdy z nich jest dziełem sztuki. W latach 2001–2005 wykonano także konserwację organów²⁴. W 2013 roku przeprowadzono konserwację witraży w prezbiterium kościoła.²⁵

Podsumowanie

Kościoły Pokoju w Jaworze i Świdnicy są wyjątkowymi budowlami, zarówno pod względem konstrukcyjno-architektonicznym jak i ze względu na zachowany w nich spójny wystrój mimo historycznych przekształceń wynikających z potrzeb użytkowych (jak dobudowa dwóch dodatkowych empor w Jaworze, czy liczne przybudówki w Świdnicy), a także prowadzonych już od połowy XIX wieku prac restauratorskich. Wszystkie prace o charakterze remontowym polegały na odtwarzaniu zużytych elementów konstrukcyjnych zgodnie z ich wcześniejszym kształtem. Także odnawianie polichromii polegało na ich poprawianiu po formie zniszczonego oryginału. Najtrudniejszy w historii obu Kościołów Pokoju był okres powojenny, gdy nastąpiło drastyczne zmniejszenie liczebności parafii, czego skutkiem było wieloletnie zaniedbanie i nie zawsze dobrze prowadzone prace zabezpieczające i remontowe. Przełomowe dla ochrony Kościołów Pokoju jako zabytków było dopiero przygotowanie wniosku a następnie ich wpisanie na listę Światowego Dziedzictwa. Szansa ta została wykorzystana i zagwarantowała, że wszystkie realizowane prace są wzorcowo.

Analizując działania konserwatorskie przeprowadzone w ostatnich latach w kościołach Pokoju w Jaworze oraz w Świdnicy można dostrzec dbałość o zachowanie ich autentyczności. Wszystkie prace są poprzedzone szczegółowymi badaniami technologicznymi i oceną stanu zachowania, a następnie formułowaniem wniosków konserwatorskich i opracowaniem szczegółowych programów prac. Gwarantuje to prawidłowy przebieg prac i uzyskanie efektów prac wykonawczych na najwyższym poziomie. Dzięki temu zarówno architekturę Kościołów Pokoju jak i ich wystrój można ocenić jako autentyczne świadectwo przeszłości. Ochrona substancji zabytkowej realizowana poprzez prace konserwatorskie sprawia, że każdy z elementów z osobna jak również jako całość odzwierciedlają sztukę dawnych twórców. Substancja zabytku jest nośnikiem prawdy nie tylko o historycznej formie i dawnym wyglądzie, ale także wartości niematerialnych, które przyświecały fundatorom tych dzieł i stanowiły ważny element przekazu religijnego dla wiernych. Zachowane otoczenie kościołów

²² Kościół A., *Dokumentacja prac konserwatorskich ołtarza głównego z 1672 r. z Kościoła Pokoju pw. Ducha Świętego w Jaworze*, 2005; Kościół A., *Dokumentacja prac konserwatorskich ambony z 1670 r. z Kościoła Pokoju pw. Ducha Świętego w Jaworze*, 2005.

²³ Korpala M., *Prace konserwatorskie lica empor w Kościele Pokoju w Jaworze*, 2008; Owsiany Kr., Fejzer A., *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich polichromii stropu i ścian w apsydzie kościoła pokoju w Jaworze*, 2013; Owsiany K., *Dokumentacja konserwatorska: Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich „Loże rodzin von Hochberg i von Schweinitz” z kościoła Pokoju w Jaworze-drewniane elementy architektoniczne i obrazy olejne na płótnie*. 2013.

²⁴ Daenhardt K., *Dokumentacja konserwatorska prac przy organach w Kościele Pokoju w Jaworze*, 2001.

²⁵ Oleszczuk S., Michałek A., Szyszkowski P., Balcerzak F., Biały G., *Dokumentacja konserwatorska: Dokumentacja konserwacji zabytkowych witraży okien absydy kościoła Pokoju p.w. św. Ducha w Jaworze*, 2013.

(w Świdnicy zachowały się wszystkie budynki zespołu kościelnego oraz przykościelny cmentarz).

Kościół Pokoju należy traktować nie tylko jako miejsca sakralne czy zabytki o niezaprzeczalnej wartości artystycznej i konstrukcyjno-architektonicznej. Dla XVII wiecznej Europy były one symbolem tolerancji i porozumienia kończącego wieloletni okres wojen. Podobnie dziś Kościół w Świdnicy jest także symbolicznym miejscem współczesnego pojednania między Polską i Niemcami. W 1989 roku miało tam miejsce spotkanie premiera Tadeusza Mazowiecki i kanclerza Niemiec Helmuta Kohl, a w 2014 roku spotkanie kanclerz Niemiec Angeli Merkel i premier Polski Ewy Kopacz.²⁶

²⁶ <http://kosciolpokoju.pl/historia/>, data wejścia 10.04.2017.

AUTENTYZM DEKORACJI MALARSKICH STAREGO MIASTA W WARSZAWIE

The authenticity of painted decorations of the Old Town in Warsaw

*Anna Jagiellak**

ABSTRACT: The polychrome decorations of the Warsaw's Old Town have been recognised as the essential elements that contribute to the justification of its Outstanding Universal Value. This decision is a guideline that obliges to preserve the original polychromies and also determines the technological method of their conservation. In practice, preserving the authenticity of the traditional wall painting techniques puts contractors to task of conserving the relics of the original decorations and plasters from the 50s and 60s. The latter however, are not perceived as valuable assets.

The degree of the destruction appear to be a sufficient justification for their complete removal. For that reason the elevations, being next renovated with the help of modern preparations lose their old-town character. The article raises the problem both of underestimation of the value of the original fabric created during the reconstruction of the Old Town as well as abandoning the traditional technologies employed originally in the monument.

KEYWORDS: Warsaw, UNESCO World Heritage, protection of historic monuments.

W uzasadnieniu uniwersalnej wyjątkowej wartości Historycznego Centrum Warszawy podkreślona została m.in. artystyczna wartość oraz tradycyjne techniki wykonania dekoracji malarskich.¹ Decyzja ta jest wytyczną i obliguje zarówno do zachowania oryginalnych dekoracji, jak i określa metodę technologiczną i wykonawczą ich konserwacji. W praktyce problem autentyzmu i odtworzenia tradycyjnych technik malarstwa ściennego stawia przed wykonawcami prac konserwatorskich konieczność zachowania zniszczonych reliktyw tynków – autentyków z lat 50. i 60. XX w. Elementy te nie są jednak postrzegane jako wartościowe. Stopień zdegradowania jest wystarczającym uzasadnieniem do ich całkowitego usunięcia. Zrekonstruowane za pomocą współczesnych, wykorzystywanych powszechnie w budownictwie, preparatów zabytkowe tynki i dekoracje tracą swój staromiejski charakter. Artykuł podnosi problem zarówno niedostrzegania w prowadzonych obecnie pracach konserwatorskich wartości autentyków powstałych w ramach odbudowy Starego Miasta, jak i zarzucenia tradycyjnych technologii stosowanych w odbudowie zabytku.

* Anna Jagiellak graduate of the Nicolaus Copernicus University in Toruń - protective cultural property and Oxford Brookes University - Historic Conservation

¹ Retrospektywne orzeczenie wyjątkowej uniwersalnej wartości – decyzja Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO z 2014 r. (World Heritage Committee thirty-eighth session Doha, Qatar 15–25 June 2014).

Staromiejski styl

W 1980 r. warszawskie Stare Miasto zostało wpisane na Listę UNESCO. Stało się to zaledwie 30 lat po rekonstrukcji tego historycznego zespołu. Do rangi światowego dziedzictwa został podniesiony nie tylko sam kompleks, co przede wszystkim dzieło odbudowy. Wpis ten dowodzi tym samym, że o wartości staromiejskiego zespołu nie świadczy jego zabytkowość, ale dokonania twórców dzieła odbudowy. W rekonstrukcję Starego Miasta zaangażowało się wielu wybitnych specjalistów z różnych dziedzin, m.in.: konserwatorów, architektów, inżynierów, historyków sztuki, archeologów, artystów plastyków i wielu innych. Warto przypomnieć, że to właśnie dzięki ich pracy i zaangażowaniu powstała wyjątkowa zarówno pod względem urbanistycznym, architektonicznym, jak i plastycznym kreacja konserwatorska. Niezaprzecalnym walorem tej odbudowy jest jej integralność – poszczególne elementy harmonijnie się uzupełniają tworząc tym samym jednorodną, powiązaną ze sobą całość. Kształtując wygląd ulic i placów, a także wewnątrz kamienic, zaprojektowano nowy, oryginalny kanon form architektonicznych i plastycznych. Charakter przyjętego stylu, choć nawiązywał do detalu i form zabytku z XVII i XVIII w., przyjętych za punkt odniesienia w projekcie odbudowy, to jednocześnie wychodził poza historyczne ramy, odnajdując wspólny język ze współczesną plastyką. Detal staromiejski nie ograniczał się, zatem do form stricte historyzujących, wręcz przeciwnie nawiązując do ówczesnych trendów otwierał przed artystami szerokie spectrum twórczych środków wyrazu. Przyjęta dla odbudowywanego zabytku różnorodność form, stonowana kolorystyka i zastosowane materiały stworzyły rozpoznawalny dla warszawskiej Starówki staromiejski styl. Styl ten jak już wspomniano nie ograniczały narzucone ramy – określał je natomiast powrót do tradycyjnych technik budowlanych i rzemiosła artystycznego, przede wszystkim tynkarskich, malarskich i kowalskich. Dzięki nim wskrzeszone z ruin nowe Stare Miasto zyskało, tak pożądany przez współczesnych zabytkowy charakter.

Trzy autentyki Starego Miasta

Rekonstrukcja Starego Miasta została zrealizowana w oparciu o pogłębione specjalistyczne badania i studia branżowe. Prace prowadzono przy wykorzystaniu zachowanych relikwów pierwotnej zabudowy. Projektując, na fragmentach zniszczonych kamienic, wkomponowywano w nowo wznoszone mury ocalałe relikty, które przetrwały zniszczenia wojenne. Co jest, zatem materią autentyczną – wartością chronioną w zabytkowym zespole? Zdaniem Marii Lewickiej Historyczne Centrum Warszawy jest przykładem współistnienia dwóch autentyków: materii ocalałej z pożogi wojennej, o proveniencji sprzed 1944 r. i elementów zrekonstruowanych w ramach odbudowy zabytku.² Oba „autentyki” mają taką samą wartość i świadczą o autentyczności i integralności zespołu staromiejskiego. Analizując archiwalne dokumentacje budowlane i współczesne projekty adaptacji zabytków staromiejskich wydaje się za zasadne wyodrębnić jeszcze jeden „autentyk”.³ Do kategorii tej należałby zaliczyć

² M. Lewicka-Cempa „Stare Miasto w Warszawie 50 lat po odbudowie. Identyfikacja autentyczmu obiektu.” Warszawa 2004 r., s. 3; Tak rozumiana autentyczność warszawskiego Starego Miasta została przyjęta w decyzji Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO z 2014 r., „Historyczne centrum Warszawy, retrospektywne orzeczenie wyjątkowej uniwersalnej wartości”, polska wersja językowa „Autentyczność” s. 3.

³ Przykładem jest np.: projekt odbudowy kamienic Rynek Starego Miasta 18 i 20 – Muzeum Literatury, autorstwa Anny Boye-Guerquin; w dokumentacji z prac, z odbudowy zabytków autorka wyróżnia: „elementy budynku autentyczne”, „elementy budynku zrekonstruowane” i „elementy budynku budowane”.

elementy stworzone „od nowa”, indywidualnie przez projektantów w czasach odbudowy. Ich forma i wraz plastyczny dowodzą nie tylko dużej swobody twórczej i kreatywności twórców, ale również umiejętności nawiązania do kanonu przyjętych form, tj. do stylistyki staromiejskiej. Można, zatem założyć, że na autentyzm warszawskiego Starego Miasta składają się trzy materie o jednakowej wartości: relikty sprzed 1944 r., elementy zrekonstruowane na podstawie zachowanej dokumentacji i materiałów ikonograficznych oraz motywy „nowe” stworzone indywidualnie, ale w duchu staromiejskim.

Tynki i dekoracje staromiejskie – elementy oryginalne i autentyczne

Doszukując się autentyczności warszawskiej Starówki tj. autentyczności wyrażonej przez „elementy oryginalne” sensu stricto należy stwierdzić, że formy powstałe „od nowa” w latach odbudowy są równie autentyczne i oryginalne, jak ocalałe relikty. Jednak jak pokazuje praktyka konserwatorska ostatnich lat, trudno jest w równym stopniu traktować elementy powstałe zaledwie 60 lat temu i fragmenty zabudowy, czy dekoracji pamiętające jeszcze czasy I Rzeczypospolitej. Doświadczenia prowadzonych obecnie prac konserwatorskich pozwalają stwierdzić, że wartość i zachowanie „młodszych autentyków” jest problemem drugorzędny. Powszechna praktyka powoływania się na niską jakość wykonanych robót i niedoróbki wynikające z szybkiego tempa odbudowy usprawiedliwiają daleko idące ingerencje w rozwiązania powstałe w latach 50. i 60. XX w. Tymczasem, w przypadku warszawskiej Starówki to właśnie twórcze zespolenie wszystkich tych elementów jest nośnikiem autentyczności całości wykreowanego zabytku i jednocześnie czynnikiem świadczącym o integralności dzieła odbudowy.⁴ Tynki barwione w masie i dekoracje malarskie na elewacjach są oryginalnymi elementami tj. zrealizowanymi od początku do końca w ramach powojennej odbudowy.⁵ Wśród „autentyków” należy wymienić także metaloplastykę – szczególnie szyldy semaforowe oraz elementy wystroju i wyposażenia wnętrza.⁶

Techniczne i technologiczne problemy wykonawcze oryginalnych dekoracji

Polichromie staromiejskie zostały opracowane przez zespół wybitnych artystów plastyków z myślą o wykreowaniu nowego wizerunku zabytku. Dekoracje stanowią wyjątkową koncepcję artystyczną i jednocześnie historyczne świadectwo czasów odbudowy. Mimo iż, polichromie są jednym z najbardziej charakterystycznych elementów plastyki Starego Miasta, to przez długi czas nie były

⁴ Spełnienie kryterium autentyczności i integralności (dotyczy miejsc kulturowych) jest warunkiem wpisu zabytku na Listę światowego dziedzictwa UNESCO [w:] „Wytuczne Operacyjne Do Realizacji Konwencji Światowego” Dziedzictwa Organizacja Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury Międzyrządowy Komitet Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego, WHC 2012 r., s. 18–20.

⁵ Tylko w kilku przypadkach dekoracje te nawiązują do realizacji z 1928 r., tj. np. częściowo zachowane partie malarskie Zofii Stryjeńskiej na kamienicy przy Rynku Starego Miasta 13 oraz odtworzone dekoracje na Rynku Starego Miasta 27 i 36. Również powojenna dekoracja Rynku Starego Miasta 34 nawiązuje w pewnym stopniu do zachowanych szczerkowo reliktyw polichromii Stryjeńskiej.

⁶ Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków (BSKZ) od 2015 r. realizuje program ochrony i zachowania staromiejskich szyldów semaforowych. W 2016 r. BSKZ zwróciło się z postulatem do Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o wpis 24 szyldów do rejestru zabytków ruchomych; Również w 2016 r. BSKZ zainicjowało akcję wpisu wewnątrz staromiejskich do rejestru zabytków – procedury w toku.

one przedmiotem zainteresowania środowiska konserwatorskiego.⁷ O ich wartości świadczy jednak nie tylko ich autentyczność i walor wizualny, ale w równym stopniu techniki wykonania. Przy tworzeniu dekoracji odwołano się do tradycyjnych technik tynkarskich i malarskich tj. al fresco, al secco i sgraffito. Opracowując fakturę i kolor mas tynkarskich wykorzystano stare receptury, których spoiwem było dostępne lokalnie doławane wapno oraz drobny piasek rzeczny i naturalne pigmenty. Zapewne o wyborze technologii zadecydowała nie tylko chęć przywołania historycznych technik, ale w równym stopniu czynnik ekonomiczny. Techniki te należą do jednej z tańszych pod względem wykorzystanych materiałów technologii. Należy przy tym podkreślić, że wbrew powszechnym przekonaniom tynki wapienno-piaskowe i tradycyjne techniki dekorowania ścian są bardzo trwałe, pod warunkiem przestrzegania reżimów technologicznych i wykonawczych. Niestety w trakcie odbudowy artyści plastycy pracowali pod dużą presją czasu i nie zawsze dysponowali materiałami odpowiednimi do realizacji powierzonych im zadań.⁸ Trzon zespołu stanowili znakomici artyści – znawcy tematu, którzy doskonale zdawali sobie sprawę z negatywnych konsekwencji narzuconego im tempa pracy i niedoborów materiałowych.⁹ Dodatkowym wyzwaniem było niesprzyjająca pora roku. Dekoracje realizowano dosłownie ”na ostatnią chwilę” tj. tuż przed oficjalnym zakończeniem odbudowy Starego Miasta – 22.07.1953 r., a tak naprawdę I części Traktu Starej Warszawy.¹⁰ Wbrew zasadom wykonawczym, artystom przyszło malować i wycinać dekoracje w letnie upały, w temperaturze znacznie wyższej od dopuszczalnej. Wysokie temperatury powodowały zbyt szybkie wysychanie nakładanych warstw, co osłabiło proces wiązania i karbonatyzacji (twardnienia) zapraw, a w konsekwencji zmniejszyła ich wytrzymałość i przyczepność do podłoża. Braki materiałowe wymuszały dodatkowo technologiczne eksperymenty w postaci zmiany proporcji receptur i zastępowania tradycyjnych składników nowinkami technologicznymi.¹¹ Mimo tych przeciwności, dzięki zaangażowaniu i determinacji twórców powstała tradycyjna w technologii, ale nowoczesna w charakterze wizja malarstwa urbanistycznego na Starym Mieście.¹²

⁷ W aspekcie historycznym i artystycznym temat ten pojawił się dzięki opracowaniom: U. Zielińskiej: *Katalog wystawy „Dekoracje fasad Starego Miasta w 50 rocznicę odbudowy”*. MHW 22.07.2003 r.; *Polichromie staromiejskie w Warszawie* [W:] *Zniszczone, ale nieutracone, materiały konferencji „Rekonstrukcja zachowanie pamięci przestrzeni 30.11–3.12.2005 r.”*, Warszawa 2006 r. i J. Kani *“Powojenne polichromie Starego i Nowego Miasta w Warszawie* [W:] *“Powinność i bunt Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie 1944–2004”*, ASP w Warszawie, Zachęta Narodowa Galeria Sztuki, Warszawa 2004 r.

⁸ Więcej na ten temat U. Zielińska, 2005 r. s.70.

⁹ Jak wyżej.

¹⁰ Pierwsza część Traktu Starej Warszawy obejmowała: Rynek Starego Miasta, część ul. Pivnej, ul. Zapiecek i fragment ul. Jezuickiej. Na podstawie mapy: *„Etapy Odbudowy Starego Miasta w Warszawie i przykłady obiektów powstałych w danym okresie”*, oprac. A. Jagiellak, B. Hensel-Moszczyńska [w:] *Folder i wystawa „60 rocznica odbudowy Starego Miasta w Warszawie”*, BSKZ, Warszawa 2013 r.

¹¹ Badania wykazały m.in., że do zapraw dodawano zbyt dużo pigmentu oraz gips, R. Rogal, badania 2014–2016.

¹² Dekoracje wykonane w 1928 r. na Rynku staromiejskim charakteryzowała inna konwencja stylistyczna, odmienna intensywna kolorystyka i technologia – zastosowano wówczas farby Keima (farby krzemianowe).

1. Mapa ilustrująca zakres prac konserwatorskich wykonanych na elewacjach staromiejskich w latach 2007–2016. Fot. Artur Zadroziński

Zgodnie z przewidywaniami twórców niekorzystne warunki pracy odbiły się, na jakości i wytrzymałości robót. W niespełna 10 lat po ich zakończeniu, dekoracje malarskie wymagały już pilnych zabiegów konserwatorskich. Jednak do samych prac przystąpiono dopiero na początku lat 70. i pod koniec lat 80. XX w.¹³ Przeprowadzone wówczas konserwacje odtwarzały zgodnie z pierwowzorem wykonane w latach 50. dekoracje. Udział i konsultacje z żyjącymi jeszcze autorami oryginałów zapewniły wiernie

¹³ A. Jagiellak, „Prace i działania konserwatorskie przy polichromiach po odbudowie Starego Miasta w Warszawie” [W:] „Polichromie i sgraffita na fasadach osródków staromiejskich odbudowanych po 1945 r. Krecja i konserwacja”, BSKZ, Warszawa 2015 r. s. 91–95.

powtórzenie pierwotnych dekoracji.¹⁴ Zachowano przede wszystkim technologie ich wykonania i podobnie jak w latach odbudowy opracowano, dedykowane specjalnie Staremu Miastu, masy tynkarskie. Przeprowadzone prace miały charakter konserwacji zachowawczej, tj. w miarę możliwości nie skuwano starych tynków, starano się je natomiast zachować, podklejając i powtarzając na starych warstwach sgraffita lub podmalowując wyblakłe dekoracje. W latach gospodarki centralnie planowanej był tylko jeden zlecniodawca i wykonawca robót (regionalne oddziały PKZ-ów).¹⁵ PKZ-ty realizowały roboty na wszystkich wytypowanych obiektach, co gwarantowało, że prace wykonano według tej samej koncepcji i przy zastosowaniu takich samych ustalonych przez komisje konserwatorskie materiałów.

Autentyzm dekoracji malarskich w kontekście ostatnich prac konserwatorskich

Przez kolejne lata nie podejmowano żadnych prac konserwatorskich na elewacjach kamienic staromiejskich.¹⁶ Pierwsze konserwacje zrealizowano dopiero pod koniec pierwszego dziesięciolecia XXI. Należy tutaj zaznaczyć, że wraz ze sprzedażą na początku lat 90. XX w. przez miasto lokali mieszkaniowych i zawiązywaniem się wspólnot mieszkaniowych, obowiązek dbania i opieki nad zabytkowymi kamienicami, w tym również zabezpieczenia i konserwacji elewacji spoczywa na staromiejskich wspólnotach.¹⁷ W 2014 r. katastrofalny stan zabytkowych polichromii skłonił Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków do wykonania badań konserwatorskich analizujących przyczyny zniszczeń dekoracji.¹⁸ Wspólnoty mieszkaniowe przez długi czas nie podejmowały żadnych działań ratowniczych przy tynkach i dekoracjach, z uwagi na koszty i specjalistyczny charakter robót. Prace te schodziły z reguły na drugi plan wobec pilnych remontów bieżących, takich jak np. wymiana instalacji czy naprawa dachów. Dopiero nakazy konserwatorskie przyczyniły się do podjęcia przez wspólnoty koniecznych działań. Na przestrzeni ostatnich lat w ramach takich nakazów zabezpieczono i poddano pracom konserwatorskim szereg obiektów na warszawskiej Starówce. Prace te wykonano w większości dzięki dotacjom Urzędu m.st. Warszawy.

Prace przeprowadzane obecnie na kamienicach zlecane są przez różnych zlecniodawców i prowadzone przez wybierane przez nich firmy. Przy takim sposobie zlecenia i realizacji prac trudno jest zapewnić spójność zarówno pod względem przyjętych założeń programowych, jak i samego wykonawstwa. Współcześnie prowadzone prace konserwatorskie łączą wykorzystanie podobnych, gotowych preparatów opracowanych przez firmy konserwatorsko-budowlane. Należy zaznaczyć, że w obszarze staromiejskim – zabytku wpisanym na Listę światowego dziedzictwa UNESCO nie ma obowiązku, w trakcie prowadzonych robót, stosowania tradycyjnych technologii. Zgodnie z przyjętą powszechnie praktyką konserwatorską fabryczne zaprawy są traktowane jako dopuszczalny ekwiwalent tradycyjnych tynków. Tak, więc elewacje kamienic staromiejskich są remontowane przy użyciu takich samych produktów jak i inne niekoncepcyjnie

¹⁴ Zamieniła się natomiast kolorystyka.

¹⁵ „Stare Miasto. Elewacje kamienic. Sgraffito”, Warszawa 1971–1972.

¹⁶ Od 2007 r. realizowano prace głównie przy obiektach sakralnych.

¹⁷ Art 5 ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 r. nakłada na właściciela zabytku obowiązek: 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku; 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultur.

¹⁸ Obszar Starego Miasta przeszedł w zakres kompetencji BSKZ w 2006 r. na podstawie Uchwały LXXV/2279/2006 Rady m. st. Warszawy z 18.05.2006 r.

2-4. Przykłady zacierania tynków barwionych w masie. Fot. Anna Jagiellak

zabytkowe obiekty. Doświadczenia prac na warszawskiej Starówce pokazują, że preparaty te nie potrafią jednak oddać zarówno charakteru, jak i kolorystyki pierwotnych zapraw. Najczęściej producenci nie są w stanie dobrać odpowiednich kolorów i faktury wypraw, co ma decydujący wpływ na efekt końcowy dekoracji malarskich.¹⁹ Niemożność dobrania barwy i frakcji oddających oryginalny charakter odkrywek zmusza konserwatorów do poszukiwania własnych alternatywnych rozwiązań. Na Starym Mieście nie zachowały się niestety dobre przykłady tradycyjnych tynków. Relikty ich są mocno zdegradowane i rzadko kiedy mogą służyć jako wzór. Brak odniesienia powoduje, że każdy z wykonawców zaciera tynki i wykonuje retusze malarskie opierając się na zdobytym doświadczeniu.

Prowadzący obecnie prace muszą zmierzyć się z podobnym problemem, jaki napotkali konserwatorzy w latach ubiegłych. Głównym wyzwaniem są odspojone od podłoża i niestabilne warstwy wymagające podklejenia i impregnacji. Zastosowane we wcześniejszych pracach konserwatorskich preparaty nie związały dobrze spodnich, oryginalnych warstw z ceglany podłożem. Niestabilne i osypujące się tynki, które uległy już całkowitej destrukcji, są skuwane i odtwarzane na nowo. Natomiast tam, gdzie wyprawy są wystarczająco stabilne, są z reguły pozostawiane i uzupełniane. Zakres skucia oryginalnych tynków jest kwestią dyskusyjną. Racjonalnym pod względem ekonomicznym rozwiązaniem byłoby usunięcie w całości starych tynków i nałożenie nowych.²⁰ Takie podejście jakkolwiek zapewnia lepszą przyczepność do podłoża, a co za tym idzie większą stabilność i trwałość wykonanych prac, to nie może być traktowane jako zabieg konserwatorski.

¹⁹ Zgodnie z zaleceniami producentów fabryczne tynki barwione w masie są m.in. malowane farbami.

²⁰ Problematyka wartościowania zachowanych relikwów oryginalnych tynków staromiejskich była przedmiotem seminarium zorganizowanego przez BSKZ „Warsztaty poświęcone wymianie doświadczeń z prac konserwatorskich na Starym i Nowym Mieście” 12.05.2017 r., Warszawa, BSKZ.

5-6. Tynki barwione w masie przemalowane farbami. Fot. Anna Jagiellak

W przypadku prowadzenia prac konserwatorskich najważniejsze jest zachowanie autentyczności i integralności zabytku. Jak pokazują doświadczenia obecnie prowadzonych robót, staromiejskie elewacje wciąż kryją w sobie wiele autentycznych reliktyw, ukrytych pod wtórnymi przemalowaniami. Są wśród nich, znajdujące się w parterach i na wyższych kondygnacjach, zarówno oryginalne kamienne obramienia okienne, jak i relikty polichromii. Takie fragmenty zawierają okruchy dawnych wypraw i farb, które są bezcennym źródłem informacji i podstawą do odtworzenia dawnej faktury i koloru. Zgodnie z decyzją Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa z 2014 r. tradycyjne technologie są jednym z istotnych atrybutów świadczących o autentyczności zespołu staromiejskiego. Stare Miasto zawdzięcza swój zabytkowy klimat nie tylko historyzującej architekturze, ale w równym stopniu zachowanym autentycznym dekoracjom malarskim wykonanym w tradycyjnych technikach malarstwa ściennego. Tynki i malarstwo, kojarzone z historycznym wystrojem kamienic, miały za zadanie przywrócić dawny obraz całkowicie zniszczonego zabytku. Konserwacja zabytku nie powinna polegać wyłącznie na poprawie – estetyzacji – jego wyglądu. Usunięcie starych warstw i zastąpienie ich nowymi nie jest zabiegiem konserwatorskim, i całkowicie zmienia charakter zabytku. Powstaje nowa kreacja, która bardziej odzwierciedla aktualne gusta współczesnych niż oddaje klimat i charakter oryginału. Rezultat prac konserwatorskich przyciąga zazwyczaj uwagę i budzi duże zainteresowanie, spełniając tym samym określoną funkcję edukacyjną. Prace te pozwalają na uczytelnienie i odtworzenie elementów świadczących o historii zabytku, a także o epoce i stylu, w jakim obiekt powstał lub w jakim został odbudowany. Wykonywanie prac tymi samymi gotowymi preparatami, stosowanymi powszechnie na innych obiektach zmienia wygląd i charakter Starego Miasta – zabytku podniesionego do rangi światowego dziedzictwa. Może warto zastanowić się nad wartością autentyków powstałych ponad 60 lat temu i powrócić do starych receptur i technik wpisujących się w staromiejski styl. Wartość odbudowy warszawskiej Starówki zdecydowanie zasługuje na zachowanie wszystkich jej autentyków i przywrócenie oryginalnego charakteru zabytku.

BIBLIOGRAFIA

Maria Lewicka-Cempa „Stare Miasto w Warszawie 50 lat po odbudowie. Identyfikacja autentyczności obiektu.” Warszawa 2004 r.

Ivo Hammer. „Lime cannot be substituted. Remarks on the history of the methods and materials of painting and repainting historical architectural surfaces” [W:] „Kolorystyka zabytkowych elewacji od średniowiecza do współczesności. Historia i konserwacja.” Materiały Międzynarodowej konferencji z okazji 30-lecia wpisania Starego Miasta na Listę światowego dziedzictwa UNESCO, redakcja naukowa Karol Guttmejer, Warszawa 22–24 września 2010 r.

Anna Jagiellak „Prace i działania konserwatorskie przy polichromiach po odbudowie Starego Miasta w Warszawie” [W:] „Polichromie i sgraffita na fasadach ośrodków staromiejskich odbudowanych po 1945 r. Kreacja i konserwacja”, redakcja naukowa Anna Jagiellak i Paulina Świątek, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa 2015 r.

Bodo. W. Jaxtheimer „Technika Sgraffito“ [w:] „Wiedza i Życie”, R.20, 1953 r.

Joanna Kania „Powojenne polichromie Starego i Nowego Miasta w Warszawie [W:] „Powinność i bunt”, Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie 1944–2004”, ASP w Warszawie, Zachęta Narodowa Galeria Sztuki, Warszawa 2004 r.

Urszula Zielińska Katalog wystawy „Dekoracje fasad Starego Miasta w 50 rocznicę odbudowy”. Muzeum Historyczne Warszawy 22.07.2003 r.

„Polichromie staromiejskie w Warszawie” [W:] Zniszczone, ale nieustraszone, materiały konferencji „Rekonstrukcja zachowanie pamięci przestrzeni 30.11–3.12.2005 r.”, redakcja Marek Konopka, Stołeczny Konserwator Zabytków, Warszawa 2006 r.

Uchwała Rady Miasta Uchwała nr LXXV/2279/2006 z 18-05-2006 r. w sprawie aneksu do Porozumienia pomiędzy Wojewodą Mazowieckim a Miastem Stołecznym Warszawa w sprawie powierzenia miastu stołecznemu Warszawie prowadzenia niektórych spraw z zakresu właściwości Wojewody Mazowieckiego, realizowanych przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

„Historyczne centrum Warszawy – retrospektywne orzeczenie wyjątkowej uniwersalnej wartości”, decyzja Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO z 2014 r. w sprawie OUV (World Heritage Committee thirty-eighth session Doha, Qatar 15 – 25 June 2014, <http://whc.unesco.org/archive/2014/whc14-38com-5Finf-en.pdf>, dostęp 1.06.2017 r., polska wersja językowa: <http://www.nid.pl>, dostęp 1.06.2017 r.

„Wytyczne Operacyjne Do Realizacji Konwencji Światowego Dziedzictwa” Organizacja Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury Międzyrządowy Komitet Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego, WHC 2012 r. <http://www.icomos-poland.org/dokumenty-doktrynalne.html>, dostęp 1.06.2017 r.

„Wyjątkowa uniwersalna wartość, a monitoring dóbr światowego dziedzictwa.” Podsumowanie projektu: doskonalenie systemów ochrony i zarządzania dóbr wpisanych na Listę światowego dziedzictwa UNESCO – opracowanie deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości i wskaźników monitoringu na podstawie doświadczeń Norwegii i Polski, redaktor naukowy Bogusław Szmygin, Polski Komitet Narodowy ICOMOS i Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2011 r., <http://bc.pollub.pl/Content/690/dziedzictwo.pdf> dostęp 1.06.2017 r.

„*Etapy Odbudowy Starego Miasta w Warszawie i przykłady obiektów powstałych w danym okresie*”: Anna Jagiellak i Barbara Hensel-Moszczyńska [w:] *Folder i wystawa „60 rocznica odbudowy Starego Miasta w Warszawie”*, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa 2013 r.

Materiały niepublikowane:

Anna Boye-Guerquin Historia odbudowy kamienic Rynku Starego Miasta 18 i 20, rękopis w Archiwum Muzeum Warszawy, sygn. VII-21.

Dokumentacje badań konserwatorskich w zbiorach Biura Stołecznego Konserwatora Zabytków:

Robert Rogal *”Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji dwóch sąsiadujących budynków przy ul. Piwnej 51/53 i Wąski Dunaj 1/3 w Warszawie.”*, Toruń 2014 r.

”Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy ul. Wąski Dunaj 10 w Warszawie.”, Toruń 2014 r.

Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy Rynek Starego Miasta 8 w Warszawie”, Toruń 2015 r.

Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy Rynek Starego Miasta 9/11/13 w Warszawie”, Toruń 2015 r.

Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy Rynek Starego Miasta 12/14 w Warszawie”, Toruń 2015 r.

Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy Rynek Starego Miasta 19 w Warszawie”, Toruń 2015 r.

Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy Rynek Starego Miasta 22/24 w Warszawie”, Toruń 2015 r.

Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy Rynek Starego Miasta 31 w Warszawie”, Toruń 2015 r.

Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy ul. Szeroki Dunaj 1/3 w Warszawie”, Toruń 2015 r.

Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy ul. Świętojańskiej 15 w Warszawie”, Toruń 2015 r.

Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy ul. Piwnej 34/36 w Warszawie”, Toruń 2015 r.

Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy ul. Krzywe Koło 6/6a w Warszawie”, Toruń 2015 r.

Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy ul. Krzywe Koło 12/14a w Warszawie”, Toruń 2015 r.

Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy ul. Freta 17 w Warszawie”, Toruń 2015 r.

„Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy ul. Krzywe Koło 22/24 w Warszawie”, Toruń 2016 r.

„Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy ul. Krzywe Koło 26/28 w Warszawie”, Toruń 2016 r.

Dokumentacja badań konserwatorskich elewacji kamienicy przy ul. Krzywe Koło 30 w Warszawie”, Toruń 2016 r.

Wanda Zawistowska, Maria Lulkiewicz, Barbara Holewińska – Sowa *„Dokumentacja z badań kon-*

serwatorskich polichromii i sgraffita wraz z uszczegółowionym programem prac konserwatorskich dla polichromii elewacji kamienicy pod Lwem, Rynek starego Miasta 13 w Warszawie” Pro Arte Pracownia Badań i Konserwacji Zabytków, Warszawa 2014/2015 r.;

Dokumentacja prac konserwatorskich w zbiorach archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków:

„*Stare Miasto. Elewacje kamienic. Malarstwo*”, Warszawa 1971–1972;

„*Stare Miasto. Elewacje kamienic. Sgraffito*”, Warszawa 1971–1972.

PROBLEMY ZARZĄDZANIA MIEJSCEM ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA UNESCO NA PRZYKŁADZIE PLANU ZARZĄDZANIA DLA KOŚCIOŁÓW POKOJU W JAWORZE I ŚWIDNICY

*Management Plans for the Churches of Peace in Jawor and Swidnica as an
Example of Management Problems with UNESCO World Heritage Site*

*Waldemar J. Affelt**

SUMMARY: A research and educational project “The Churches of Peace in Jawor and Swidnica. World Heritage Site. Management Plan” was carried out between 2012–2014 as part of Polish – German collaboration. It was based upon a textbook published by German Commission for UNESCO. This article presents the principles thereof as well as discusses

the results and conclusions coming from the project. Other reference publications dealing with cultural heritage issued after 2014 have been included as well.

KEYWORDS: UNESCO world heritage, cultural heritage management, Lutheran churches, wooden-frame buildings

Motto:

Odpowiedzialne zarządzanie dziedzictwem to swego rodzaju sprawdzian naszych umiejętności włączania w działania na rzecz jego ochrony i racjonalnego wykorzystania różnych osób, organizacji czy instytucji oraz wykorzystywania własnych i cudzych doświadczeń z wielu dziedzin funkcjonowania współczesnej gospodarki i społeczeństwa.¹

WPROWADZENIE

W latach 2012–2014 zrealizowano projekt badawczo-dydaktyczny pt. Plan Zarządzania dla Miejsca Światowego Dziedzictwa UNESCO „Kościoły Pokoju w Jaworze i Świdnica” (org. The Churches of Peace in Jawor and Świdnica. World Heritage Site. Management Plan). Wchodził on w skład większego przedsięwzięcia pn. „Badanie, ocena i zachowanie Kościoła Pokoju w Jaworze jako miejsca światowego dziedzictwa” (niem. „Erforschung, Bewertung und Bewahrung der Friedenskirche Jauer / Jawor als Weltkulturerbe“; ang. Investigation, assessment and preservation of the Church of Peace in Jawor as a World Heritage Site), finansowanego przez Beauftragten der Bregierung für Kultur und Medien – BMK, (ang. Federal Commissioner for Culture and Media), czyli państwowy urząd Federalnego Pełnomocnika Rządu ds. Kultury i Mediów. Plan Zarządzania powstał we współpracy międzynarodowej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Brandenburg University of Technology Cottbus – Senftenberg. Kierownictwo naukowe sprawowała prof. dr. Marie-Theres Albert, wówczas prowadząca Katedrę Studiów Międzykulturowych oraz Katedrę UNESCO Studiów

* PhD Waldemar J. Affelt, Gdańsk University of Technology
<https://orcid.org/0000-0003-3274-5210>

¹ Rozbicka Małgorzata, *Zarządzanie światowym dziedzictwem kulturowym*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2015, Przedmowa do wydania polskiego. [online]: <http://whc.unesco.org/en/managing-cultural-world-heritage/> (dostęp: 30 marca 2017 r.).

- Il. 1. Jawor, widok historycznego zespołu budynków ewangelicko-augsburskiego Kościoła Pokoju pw. Ducha Świętego wzniesionego w latach 1654-1655 (w centrum widoczny zarys bryły z kalenicą i wieżą dzwonną), otwierający się z głównej drogi wjazdowej do miasta od strony Wrocławia; działka u zbiegu ulic jest atrakcyjnym terenem inwestycyjnym, ale zapis w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego chroni ten wycinek panoramy przed zabudową kubaturową. Fot. W. Affelt, 2013.

nad Dziedzictwem Kulturowym (Chair Intercultural Studies / UNESCO Chair Heritage Studies) w BTU-Cottbus. W przedmowie do Planu Zarządzania podkreśliła ona rolę autora tego artykułu w jego powstaniu. Na jesieni 2014 r. opracowanie zostało zaakceptowane przez Beauftragten der Bregierung für Kultur und Medien (BKM) – instytucję finansującą program „Förderprogramm Erinnerung und Identität – Die Deutschen und ihre Nachbarn in Mittel- und Osteuropa“ (ang. Memory and Identity – Germany and their Neighborhoods in Central-Eastern Europe), czyli „Pamięć i tożsamość – Niemcy i ich sąsiedzi w środkowo-wschodniej Europie“, w ramach którego zrealizowano tytułowy Plan Zarządzania. Następnie partner niemiecki przekazał to opracowanie do Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie i opublikował je w Internecie².

Partnerzy projektu przyjęli założenie, iż ten Plan Zarządzania zostanie opracowany na podstawie książki pt. „Plany zarządzania dla miejsc światowego dziedzictwa. Praktyczny Przewodnik” wydanej przez Niemiecki Komitet do spraw UNESCO³. Jest to ponad stustronicowe bardzo szczegółowe

² Schellino Francesca, Affelt Waldemar, Schaaf Ulrich, The Churches of Peace in Jawor and Świdnica. World Heritage Site. Management Plan, Brandenburgische Technische Universität Cottbus, Cottbus 2014 [online]: http://www-docs.tu-cottbus.de/interkulturalitaet/public/01_Management%20Plan%20-%20Churches%20of%20Peace.pdf (dostęp: 30 marca 2017 r.)
http://heritagestudies.eu/wp-content/uploads/2016/02/01_Management-Plan-Churches-of-Peace.pdf (dostęp: 30 marca 2017 r.).

³ Ringbeck Brigitta, Management Plans for World Heritage Sites. A practical guide. German Commission for UNESCO, Bonn 2008 [online]: http://www.unesco.de/fileadmin/medien/Dokumente/Bibliothek/Management_Plan_for_World_Heritage_Sites.pdf (dostęp: 30 marca 2017 r.).

opracowanie z 2008 r, uwzględniające ówczesne – czyli opublikowane w 2005 r. Wytyczne Operacyjne do realizacji Konwencji światowego dziedzictwa⁴. Jednakowoż wniosek nominacyjny Kościołów Pokoju opracowywano w ostatnich latach XX wieku, a wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO miał miejsce w 2001 r., gdy obowiązywały Wytyczne Operacyjne z 1999 r.⁵ Edycja ta różni się istotnie od wydania z 2005 r.; wystarczy porównać liczbę stron, wynoszącą odpowiednio 50 i 161. Dla potrzeb niniejszego artykułu należy zauważyć, iż główną różnicę stanowi brak doprecyzowania – jakkolwiek wspomnianych z nazwy w części II, s. 23 – podstawowych kryteriów nominacyjnych, czyli Orzeczenia Wyjątkowej Uniwersalnej Wartości oraz Orzeczenia Integralności i Autentyzmu (ang. Statement of Outstanding Universal Value and Statements of integrity and/or authenticity), co wykonano dopiero w 2005 r. i w tej postaci obowiązuje do dzisiaj.⁶ Brak uwzględnienia we wniosku atrybutów autentyzmu (osiem atrybutów) oraz klasyfikowania integralności (trzy klasy) sprawił, iż pisanie planu zarządzania w kilkanaście lat później napotyka problemy wynikające z tych rozbieżności, które nie sposób ominąć, chcąc sprostać dzisiejszym wymogom formalnym zawartym w aktualnej wersji Wytycznych Operacyjnych.⁷ Należy wspomnieć, iż w Wytycznych Operacyjnych z 1999 r. zawarto ogólne wymogi odnośnie zarządzania miejscem Światowego Dziedzictwa UNESCO w Art. 64, pkt. 4. Pomocnym do opracowania Planu Zarządzania dla Kościołów Pokoju mogłoby być obligatoryjne „Retrospektywne Orzeczenie Wyjątkowej Uniwersalnej Wartości” (ang. Retrospective Statements of Outstanding Universal Value), ale dokument ten został zatwierdzony przez Komitet Światowego Dziedzictwa dopiero w 2016 r.⁸

Ponadto już przed laty Polski Komitet do spraw UNESCO opublikował na swojej stronie lapidarne w porównaniu z niemieckim Przewodnikiem wytyczne ramowe pt. Plan zarządzania obiektem Światowego Dziedzictwa.⁹ Porównanie obu tych źródeł referencji po ukończeniu przedmiotowego opracowania dostarczyło interesujące wnioski.

⁴ *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, WHC. 05/2 2 February 2005 [online]: <http://whc.unesco.org/archive/opguide05-en.pdf> (dostęp: 30 marca 2017 r.).

⁵ *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, WHC-99/2 March 1999 [online]: <http://whc.unesco.org/archive/opguide99.pdf> (dostęp: 30 marca 2017 r.).

⁶ *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, WHC.16/01, 26 October 2016 [online]: <http://whc.unesco.org/en/guidelines/> (dostęp: 30 marca 2017 r.).

⁷ Szmygin Bogusław, *Atrybuty wyjątkowej uniwersalnej wartości*, w: Bogusław Szmygin (red.), *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, PKN ICOMOS, Warszawa 2011, s. 61.

⁸ 8E: *Adoption of retrospective Statements of Outstanding Universal Value*, WHC/16/40.COM/8E.Rev Paris, 10 June 2016, s. 51–53. [online]: <http://whc.unesco.org/archive/2016/whc16-40com-8E.Rev-en.pdf> (dostęp: 1.05.2017)

⁹ *Plan zarządzania obiektem Światowego Dziedzictwa*, Polski Komitet ds. UNESCO, [online]: <http://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/procedura-wpisu/plan-zarzadzania/> (dostęp: 30 marca 2017 r.).

Jedyny plan zarządzania opracowany dla miejsca światowego dziedzictwa w Polsce, dostępny podczas realizacji tytułowego międzynarodowego badawczo-dydaktycznego projektu dotyczył historycznego centrum Warszawy, ale nie okazał się przydatny jako wzór, gdyż zbyt różnił się zarówno układem jak i zawartością merytoryczną od wspomnianego Przewodnika¹⁰. Składniad różnice te wynikają ze specyfiki miasta historycznego, którego tkankę tworzy wiele różnorodnych obiektów istniejących na sporym obszarze, a miejsca dziedzictwa sprowadzonego w przypadku Kościołów Pokoju do jednego obiektu budowlanego, nawet z uwzględnieniem strefy buforowej (w przypadku Warszawy zwanej „strefą utulinową”) i analiz widokowych (pobieżnie potraktowanych w przypadku Warszawy)¹¹. Wprawdzie fundamentalna publikacja referencyjna UNESCO o zarządzaniu światowym dziedzictwem kulturowym ukazała się w 2013 r., ale przyjęte założenie realizacyjne nie skłaniało do skorzystania z niej¹².

Plan zarządzania miejscem światowego dziedzictwa według Praktycznego Przewodnika wydanego przez Niemiecki Komitet do spraw UNESCO

Przewodnik podzielono na trzy rozdziały oraz dodano trzy aneksy odpowiednio formujące zalecenia w kontekście krajowej legislacji, sprawozdawczości okresowej według wymagań Komitetu Światowego Dziedzictwa w postaci kwestionariuszy i list kontrolnych, oraz wzorcowych planów na nośniku elektronicznym CD. Rozdział I wylicza moduły opracowania, które są szczegółowo omówione w 53 podrozdziałach Rozdziału II. Rozdział III zawiera bibliografię i przydatne adresy internetowe. Przewodnik sugeruje układ i sekwencjonowanie treści planów zarządzania sporządzanych dla nowych wniosków nominacyjnych, natomiast nie rozwiązuje on dylematów, przed którymi stają zarządcy miejsc wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa przed rokiem 2005, od którego to kolejne Wytyczne Operacyjne posługiwały się już szczegółowym repertuarem ośmiu atrybutów autentyczności oraz trzema kategoriami integralności. Dzięki temu doprecyzowaniu można podstawowy cel planu zarządzania sformułować jako postulat zachowania wyjątkowej uniwersalnej wartości – centralnego pojęcia Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego – danego miejsca dla przyszłych pokoleń. Ostatnia fraza kojarzy się z narracjami w duchu idei rozwoju zrównoważonego sformułowanej w roku 1987, ale w rzeczywistości zapisanej już w Artykule 4. Wspomnianej Konwencji¹³. We wstępie do rozdziału II Przewodnika wskazano, iż plan zarządzania jest podstawą tworzenia okresowych

¹⁰ Trybulska Łukasz, *Ratusz stworzył plan zarządzania dla Starego Miasta*, 10 stycznia 2011, [online]: <http://www.polskatimes.pl/artukul/355268,ratusz-stworzyl-plan-zarzadzania-dla-starego-miasta,id,t.html> (dostęp: 30 marca 2017 r.).

¹¹ *Historyczne Centrum Warszawy – Plan Zarządzania*. [online]: <https://zabytki.um.warszawa.pl/sites/zabytki.um.warszawa.pl/files/Plan%20Zarz%C4%85dzania%20Warszawa1.pdf> (dostęp: 30 marca 2017 r.).

¹² *Managing Cultural World Heritage*. UNESCO, Paris 2013. [online]: <http://whc.unesco.org/en/managing-cultural-world-heritage/> (dostęp: 30 marca 2017 r.).

¹³ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji. Dz.U.76.32.190, Artykuł 4: *Każde Państwo będące Stroną niniejszej Konwencji uznaje, że na nim spoczywa w pierwszym rzędzie obowiązek zapewnienia identyfikacji, ochrony, konserwacji, rewaloryzacji i przekazania przyszłym pokoleniom dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, o którym mowa w artykułach 1 i 2, znajdującego się na jego terytorium. Będzie się ono starało spełnić ten obowiązek zarówno własnymi siłami, wykorzystując maksymalnie swoje środki, jak również w razie konieczności, przy pomocy i współpracy międzynarodowej, z których może korzystać w szczególności w dziedzinach finansowej, artystycznej, naukowej i technicznej*. [online]: http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencja_o_ochronie_swiatowego_dziedzictwa.pdf (dostęp: 30 marca 2017 r.).

strategii zarządzania (czyli pełni on stałą funkcję nadrzędną wobec doraźnie przyjmowanych akcji), zaś w centrum ich uwagi powinny znajdować się sprawy wizualnego integrowania obiektów istniejących i nowoprojektowanych. Obecnie wiodącą rolę w tym względzie odgrywa Rekomendacja UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego z 2011 r.¹⁴

Przewodnik zaleca jednoznaczne doprecyzowanie przedmiotu ochrony, który według Konwencji z 1972 r. może być zabytkiem, zespołem, albo miejscem zabytkowym. W przypadku Kościołów Pokoju nie ma wątpliwości, iż pierwotny wniosek nominacyjny dotyczył zabytku – pojedynczego obiektu budowlanego, mimo że łatwo było dostrzec inne obiekty zabytkowe w jego bezpośrednim otoczeniu i tworzące wspólnie z kościołem zintegrowaną historyczną całość.

- II. 2. Jawor, Park Pokoju urządzony w latach 70. XX wieku na terenie historycznego cmentarza parafii ewangelicko-augsburskiej Kościoła Pokoju pw. Ducha Świętego; tablica upamiętniająca to miejsce ustawiona nakładem miasta w 2005 r. głosi w trzech językach „...Zdejm z nóg sandały swoje, bo miejsce, na którym stoisz, jest Ziemią Świętą” (Wj, 3,5). Fot. W. Affelt, 2013.

Wymagana jest szczegółowa analiza i ocena stanu prawnego ochrony obiektu dziedzictwa według krajowych uregulowań prawnych, a także wskazanie zakresu uzgodnień, w jakich uczestniczą instytucje państwowe oraz samorządowe odpowiedzialne za planowanie i zagospodarowanie przestrzenne. Tutaj jest miejsce na ocenę wpływu inwestycji na środowisko, a w tym na ochronę środowiska kulturowego. Należy wytyczyć w terenie granicę ochrony oraz strefę buforową, czemu poświęcono osobny podrozdział. Wskazano konieczność uwzględnienia nie tylko bezpośredniego otoczenia nominowanego dobra kultury, ale także ważnych dla niego widoków i sąsiednich terenów. Ewentualna zmiana raz ustalonej

¹⁴ Rekomendacja UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego [online]: http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Rekomendacje/rekomenkrajobraz.pdf (dostęp: 30 marca 2017 r.).

strefy buforowej wymaga akceptacji Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO. Przywołane pojęcie „widokowej integralności (ang. visual integrity)” wzmacnia ochronę perspektyw widokowych, sylwet i panoram, ale także kieruje uwagę analityka na szerokie ujęcie krajobrazowe, nieograniczone jedynie do danego miejsca lub pojedynczego zabytku, wybranej osi widokowej, czy wycinka panoramy¹⁵. Historyczne relacje widokowe stanowią wartość samą w sobie, którą można utracić, jeżeli nie poświęci się jej uwagi, dlatego też powinny one być objęte stosownymi badaniami i jako cel ochrony znaleźć wyraz w stosownych uregulowaniach prawnych. Interesujący stosunek do tego zagadnienia prezentuje raport misji doradczej ICOMOS na temat historycznego centrum Warszawy sporządzony w 2013 r.¹⁶

- Il. 3. Jawor, Muzeum Regionalne, wystawa stała poświęcona ewangelicko-augsburskiemu Kościołowi Pokoju pw. Ducha Świętego; eksponat ukazujący technikę wykonania drewnianej konstrukcji szkieletowej ścian wypełnionej zaprawą glinianą wzmocnioną dodatkami szezki słomianej i narzuconą na ciosane listwy. Fot. w. Affelt, 2011.

Siłą rzeczy Przewodnik poświęca sprawom systemu zarządzania nie mniej stron, niż zagadnieniom dotąd wspomnianym. Wszyscy interesariusze instytucjonalni uczestniczący w procesie ochrony zabytku powinni być zidentyfikowani, a ich kompetencje, prawa i obowiązki oraz wzajemne zależności zilustrowane odpowiednim schematem graficznym. Pożądana jest szczegółowość wyrażona nie tylko

¹⁵ *International World Heritage Expert Meeting on Visual Integrity 6 to 9 March 2013 Agra, India*, Background Document Prepared by the World Heritage Centre, with inputs from ICOMOS, ICCROM and IUCN [online]: <http://whc.unesco.org/uploads/events/documents/event-992-12.pdf> (dostęp: 30 marca 2017 r.).

¹⁶ *Report on the ICOMOS Advisory Mission to the Historic Centre of Warsaw Poland (C30)*, 19th to 21st December 2013, International Council on Monuments and Sites ICOMOS, Paris 2013, s. 4, 10, 15, 17, 18, [online]: http://www.mkidn.gov.pl/np/media/docs/2014/20140403_ICOMOS_raport_eng.pdf (dostęp: 30 marca 2017 r.).

nazwami własnymi i adresami, ale także nazwiskami decydentów. Przewodnik proponuje dla dużych przedsięwzięć konserwatorsko-restauratorskich lub naukowo-badawczych powołać specjalne instytucje nadzorujące jakość prac oraz koordynujące je (ewentualnie doraźnie i tymczasowo). Odpowiadałyby one również za utrzymywanie kontaktów między interesariuszami instytucjonalnymi, za przepływ informacji oraz za udział w wysłuchaniu publicznym, w zarządzaniu konfliktem, w pozyskiwaniu funduszy oraz ogólnie za komunikowanie społeczne. Jako podstawowe zasady planowania i działania wskazano, że:

- Krótkoterminowe (2–5 lat) i długoterminowe (5–30 lat) programy działania oraz stosowne projekty powinny uwzględniać zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego oraz katalog sposobów osiągnięcia celów planu zarządzania.
- Raporty o stanie zachowania i wykazy zniszczeń, metody i cele nadzoru naukowego i technicznego sprawowanego przez komitety lub instytucje badawcze oraz rodzaje dokumentacji i monitorowania działań powinny zostać określone.
- Budżet i finansowanie należy omówić w osobnym podrozdziale.
- Obok zagadnień czysto konserwatorskich i budowlanych należy uwzględnić sprawy bezpieczeństwa, ochrony przeciwpożarowej, warunków użytkowania oraz ochrony środowiska.
- Plany utrzymania danego miejsca światowego dziedzictwa powinny mieć strukturę modułową, ułatwiającą aktualizowanie i szybkie reagowanie na zmianę warunków środowiskowych.
- Fundamentalne znaczenia ma kompletna inwentaryzacja, obejmująca listę obiektów nieruchomych i ruchomych oraz elementów i detali architektonicznych. W przypadku zespołów zabytków, miast historycznych i krajobrazów kulturowych niezbędne jest wskazanie i nazwanie składników definiujących ich wyjątkową uniwersalną wartość (ang. Outstanding Universal Value). Inwentaryzacja w całości lub części powinna zostać upubliczniona dla uświadomienia społeczeństwu wartościowości tego miejsca.
- Badania naukowe miejsca światowego dziedzictwa i stosowne studia powinny być podstawą do opracowania analizy kontekstualnej jego składników ujętych w inwentaryzacji, oceny ryzyka wystąpienia rozmaitych zagrożeń wartości, procedur monitorowania, danych klimatycznych, wymagań odnośnie prac konserwatorsko-restauratorskich oraz znalezisk archeologicznych.
- Stosowanie konserwacji zapobiegawczej wymaga rozpoznania każdego możliwego zagrożenia oraz zaprojektowanie wynikających z tego sposobów zapobiegania. Należy tu uwzględnić presję rozwoju ekonomicznego poprzez nowe inwestycje, roboty budowlane i intensyfikację transportu; wpływy środowiskowe; klęski żywiołowe; wzrost ruchu turystycznego i liczby mieszkańców.
- Planowanie zapobiegania zagrożeniom powinno obejmować: instrumenty prawne, sposoby praktyczne i techniczne, rozpoznanie zakresu kompetencji oraz metod i sposobów działania stosowanych na szczeblach regionalnym i krajowym.
- Monitorowanie i kontrola jakości wykorzystują odpowiednio dobrane i zdefiniowane

wskaźniki¹⁷. Obligatoryjne Raporty Okresowe przedkładane Komitetowi Światowego Dziedzictwa przez Państwa-Strony Konwencji niejako „wymuszają” obserwowanie i odnotowanie zmian wielkości tych wskaźników, ale wiarygodność tej procedury zależy od dokładności i sumienności z jaką dane miejsce jest badane i monitorowane.

- W sprawie zarządzania konfliktem Przewodnik zaleca rozwiązanie przyjęte dla miejsca światowego dziedzictwa „Miasto Gratz – historyczne centrum i zamek Eggenberg” (wpis z 1999 r.; rozszerzenie zakresu w 2010 r.), pomieszczone jako Aneks C.
- Specjalny podrozdział dotyczy komunikacji społecznej, którą tworzą: publikacje papierowe, strony internetowe, etykietowanie i informacja outdoorowa, materiały prasowe; akcje edukacyjne i szkolenia przewodników, nauczycieli, dziennikarzy, decydentów i ekspertów technicznych; wystawy; organizowanie ruchu turystycznego: parkingi, centra informacyjne, zwiedzanie z przewodnikiem, imprezy specjalne i cykliczne np. dni dziedzictwa, popularyzacja innych miejsc światowego dziedzictwa, sieci turystycznej współpracy międzynarodowej.
- Przedostatni rozdział dotyczy idei rozwoju zrównoważonego, która znajduje zastosowanie w sprawach dziedzictwa kultury od początku XXI wieku głównie w kontekście „zrównoważonego użytkowania” dóbr kultury, co jest uwzględnione w Wytocznych Operacyjnych¹⁸ oraz uszczegółowione w dokumentach ICOMOS¹⁹, przy czym ostatnio zapowiedziano opracowanie „Wytocznych dotyczących integracji kultury i dziedzictwa kulturowego w rozwoju obszarów miejskich”²⁰.
- Ostatni rozdział obejmuje dwa zagadnienia kluczowe dla powodzenia planu zarządzania: Pracownicy oraz Budżet. Należy sprawozdać istniejącą sytuację, ocenić ją i sformułować szczegółowo odpowiednie wnioski do realizacji w ramach krótko-, średnio- i długookresowych programów działania.

Powyższe zawarto w siedmiu podrozdziałach, ale dla przejrzystości tego artykułu zrezygnowano z powtórzenia podziału zagadnień, tym bardziej, że niektóre z nich powtarzają się w innym ujęciu kontekstualnym.

¹⁷ Szmygin Bogusław, *Wskaźniki a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, w: Bogusław Szmygin (red.), *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, PKN ICOMOS, Warszawa 2011, s.75.

¹⁸ Zob. Wytoczne Operacyjne do realizacji Konwencji Światowego Dziedzictwa UNESCO – 2012, Art. 119 i Art. 132, § 5. s. 27: Do systemu zarządzania powinny być wprowadzone zasady zrównoważonego rozwoju (powtórzone w wydaniu WHC.16/01 26 October 2016: Sustainable development principles should be integrated into the management system); [online]: <http://www.icomos-poland.org/dokumenty-doktrynalne.html> (dostęp: 30 marca 2017 r.).

¹⁹ Zob. Statement by ICOMOS on the Adoption of the UN Sustainable Development Goals, [online]: http://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Secretariat/2015/post-2015SDG/ICOMOS_Statement_post-2015SDG_EN_20151008.pdf (dostęp: 30 marca 2017 r.).

²⁰ *Cultural Heritage, the UN Sustainable Development Goals, and the New Urban Agenda*, 15 February, 2016, p. 20: *Guidelines for Integrating Culture and Cultural Heritage in Urban Development* [online]: <http://www.usicomos.org/wp-content/uploads/2016/05/Final-Concept-Note.pdf> (dostęp: 30 marca 2017 r.).

- Il. 4. Jawor, neomanierystyczny budynek ratusza z końca XIX wieku, sala posiedzeń rady miasta z największymi na Dolnym Śląsku oknami witrażowymi w świeckim budynku, wykonanymi przez Królewski Instytut Witraży w Berlinie (niem. Königlische Institut Glasmalerei Berlin) w 1897 r.; kwatery przedstawiająca ówczesną panoramę przedmieścia z wylaniającą się zza sylwetki domów pokrytych czerwoną dachówką ceramiczną szarą połączyć olbrzymiego dachu Kościoła Pokoju pw. Ducha Świętego, pokrytego gontem. Fot. w. Affelt, 2012.

REFLEKSJE KOŃCOWE NAD PLANEM ZARZĄDZANIA DLA KOŚCIOŁÓW POKOJU W JAWORZE I ŚWIDNICY

Dwuosobowy zespół autorski tytułowego Planu Zarządzania, tj. Francesca Schellino i Waldemar Affelt przystąpili do prac terenowych latem 2013 r. Objęły one rozpoznanie miejsca i wizje lokalne oraz kwerendę dokumentów zgromadzonych na parafiach w Jaworze i Świdnicy. Odbyto także wiele spotkań z interesariuszami instytucjonalnymi oraz przeprowadzono kwerendę archiwaliów i dokumentów przechowywanych w delegaturach terenowych Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków: w Legnicy dla Jawora oraz w Wałbrzychu dla Świdnicy (w lutym 2014 r.). Ostatnie spotkanie wszystkich realizatorów projektu miało miejsce w Toruniu w styczniu 2014 r., a konkludująca dyskusja z prof. M-T. Albert odbyła się w Berlinie w czerwcu. Do momentu zakończenia prac nad tekstem, czyli 14 lipca 2014 r., intensywną dyskusję prowadzono drogą elektroniczną. Przyjęto zasadę osiągnięcia konsensusu, co okazało się niezbędne wobec pewnych rozbieżności wizji efektu końcowego Planu Zarządzania u kierownika naukowego i autora opracowania. Ilustruje je Rozdział 8 pt. Refleksje i rezultaty badań i studiów nad planem zarządzania dla Kościołów Pokoju w Jaworze i Świdnicy (s. 105–114), niewynikający z niemieckiego Przewodnika. Ponadto dodano Aneks I pt. Plan Zarządzania dla miejsca światowego dziedzictwa „Kościoły Pokoju w Jaworze i Świdnicy” w porównaniu z Wytycznymi Ramowymi Polskiego Komitetu Narodowego do spraw UNESCO (s. 113–116).

Podsumowaniu projektu badawczo-dydaktycznego nadano postać tabelaryczną, gdzie dwanaście aspektów odniesiono odpowiednio z osobna do obiektu w Jaworze i w Świdnicy. Są to:

- cechy fizyczne miejsca – budynku kościoła,
- rodzaj własności,
- elementy składowe miejsca światowego dziedzictwa,
- otoczenie,
- strefa buforowa,
- prawno-administracyjny interesariusze instytucjonalni,
- propozycje rozszerzenia form i zakresu ochrony zabytku,
- propozycje rozwoju miejsca światowego dziedzictwa,
- sprawy komunikacji społecznej i włączenia społecznego,
- oferta informacji turystycznej,
- potencjalni interesariusze,
- społeczność parafialna.

Wprawdzie oba te miejsca światowego dziedzictwa znajdują się w tym samym historycznym

Il. 5. Świdnica, system informacji turystycznej wykonany w ramach transgranicznego projektu „City Walk”, współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej; jedna z trzech mosiężnych makiet miasta ustawiona na placu św. Małgorzaty przy dawnej bramie kapturowej; u dołu widnieje rozległy teren cmentarza otaczającego Kościół Pokoju pw. św. Trójcy, wzniesiony w latach 1656–1657 na rzucie krzyża greckiego, wraz z siedmioma budynkami tworzącymi ze świątynią zintegrowany historyczny zespół. Fot. w. Affelt, 2012.

regionie Dolnego Śląska i na terenie tego samego województwa, powstały w zbliżonym czasie – Kościół pw. Ducha Świętego w Jaworze zbudowano w latach 1654–1655, a kościół pw. św. Trójcy w Świdnicy w latach 1656–1657 – i miały tego samego budowniczego, to obecnie istnieją w różnych środowiskach społecznościowych, odrębnej administracji powiatowej i gminnej oraz tym samym mają różnych

interesariuszy. Ponadto kościoły różni kształt bryły, rozmiary, kubatura, układ konstrukcyjny oraz bezpośrednie otoczenie, a także zakres własności, znaczenie strefy buforowej w historycznym krajobrazie miejskim, instytucje odpowiedzialne za ochronę prawną i stan zachowania, strategię rozwoju uwzględniająca zmianę zakresu ochrony, sposób zarządzania miejscem, stosowane metody i środki komunikacji społecznej. Te odmienne uwarunkowania uniemożliwiają stworzenie jednolitego planu zarządzania, który nadawałby się w praktyce do jednoczesnego zastosowania w obu tak różniących się od siebie miejscach. Rozpoznanie środowiska miejsc światowego dziedzictwa w Jaworze i Świdnicy pozwala stwierdzić, że:

- Właścicielem miejsca światowego dziedzictwa jest wspólnota wyznawców – członków miejscowej parafii kościoła ewangelicko-augsburskiego.
- W imieniu właściciela zbiorowego czynności prawne podejmuje proboszcz wybierany i zatrudniany przez wspólnotę parafian.
- Nominalnym miejscem światowego dziedzictwa w obu przypadkach są budynki kościelne, ale różnią się one bezpośrednim otoczeniem (otwarty teren parkowy z nieograniczonym dostępem w Jaworze i teren ogrodzony murem z kontrolowanym dostępem przez jedną bramę w Świdnicy) oraz liczbą i typem towarzyszących im obiektów, z którymi współtworzą dany historyczny zespół budowlany.
- Mimo różne lokalizacje obu kościołów w planie współczesnego miasta, strefy buforowe przyjęte w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego wyznacza przebieg sąsiednich ulic; natomiast podejście do ochrony zintegrowanego historycznego krajobrazu miejskiego jest różne.
- Ze względu na podział administracyjny (różne powiaty, różne gminy) dla obu parafii funkcjonują odrębni interesariusze instytucjonalni, wykonujący czynności prawno-administracyjne.
- Obaj proboszczowie deklarują różne koncepcje rozwoju miejsca oraz realizują w różnym zakresie aktywności komunikacji społecznej, promocji i popularyzacji swojej domeny.

Plan zarządzania opracowany jako wymóg proceduralny Komitetu Światowego Dziedzictwa dla jednego wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, ale dotyczący tak różnych miejsc odległych o ok. 40 km, wymaga w praktycznym wymiarze operacyjnym dwóch różnych opracowań, czyli dwóch planów zarządzania, które uwzględniłyby następujące postulaty:

- W parafii świdnickiej znakomicie zachowany monumentalny modernistyczny budynek Kościoła Zimowego wzniesiony w latach 1927–1929 mógłby wejść w skład zespołu Pomnika Historii, z perspektywą rozszerzenia wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO²¹.
- W obu miejscach wykaz zabytków ruchomych – głównie elementy wystroju artystycznego i meble – nie obejmuje wszystkich zachowanych obiektów i nie są jasne kryteria, na podstawie których te niekompletne wykazy niegdyś sporządzono. Obiekty te au mass współtworzą wartość integralności każdego z tych miejsc.
- W obu miejscach zwiedzający mają do dyspozycji audio-przewodnik dostępny w kilku

²¹ Porównaj informacje [online]:

<http://swidnica.fotopolska.eu/391999,foto.html> (dostęp 1.05.2017)

<http://kosciolpokoju.pl/blog/2016/02/29/gemeidehaus-miejsce-spotkan/> (dostęp 1.05.2017)

<http://dolny-slask.org.pl/786921,foto.html> (dostęp 1.05.2017).

językach, ale podawana treść jest adresowana raczej do tzw. przeciętnego turysty. Wobec bogactwa artefaktów pożądaną jest opracowanie różnych wersji dedykowanych różnorodnym odbiorcom i specjalnym zainteresowaniom, jak np. doktrynalne sprawy wyznaniowe kościołów chrześcijańskich, dzieje Reformacji zapoczątkowane w 1517 r. przez Marcina Lutra (1483–1546), wojna trzydziestoletnia (1618–1648), historia sztuki nowożytnej i jej reprezentacje w Kościołach Pokoju, interpretacja ikonograficzna i ikonologiczna dekoracji Kościołów Pokoju itp.

- Oba miejsca zasługują na pogłębione studia z zakresu kulturoznawczo zorientowanych badań pamięci w wymiarze Europejskim, w wyniku czego mogłyby powstać stosowne narracje i specjalistyczne komunikaty dla zainteresowanych zagadnieniami zbiorowego pamiętania/zapominania we współczesnym społeczeństwie informacyjnym²².
- Włączenie społeczności lokalnych w życie parafii (poza grupą wyznawców) jest różne w obu parafiach i wymaga odpowiedniej aktywizacji w przypadku Jawora.
- Istnieją międzynarodowe organizacje pozarządowe, które mogą być statutowo zainteresowane tymi miejscami światowego dziedzictwa, np.: Construction History Society (CHS), Society for the History of Technology (SHOT), l'Association ouvriere des compagnons du devoir du tour de France (Charpentier / constructeur bois). Może to znaleźć przełożenie na współpracę międzynarodową i rozwój specjalistycznej turystyki. Ze względu na kunszt rzemiosła budowlanego należy rozważyć włączenie obu kościołów w Europejski Szlak Dziedzictwa Przemysłu (ERIH – European Route of Industrial Heritage).
- Ze względu na szczególną uwagę, jaką tradycyjnie darzy się w Japonii sztukę ciesielstwa budowlanego, w tym właśnie kraju można spodziewać się szczególnego zainteresowania miejscami światowego dziedzictwa w Jaworze i Świdnicy.
- Polityka społecznej odpowiedzialności biznesu (CSR – Corporate Social Responsibility) może sprzyjać współpracy parafii i lokalnego środowiska przedsiębiorców, czyli interesariuszy biznesowych.
- Na terenie parafii świdnickiej istnieje atrakcyjna infrastruktura lokalowa (Centrum Promocji i Partnerstwa UNESCO w dawnym domu dzwonnika), hotelowa (boutique hotel „Barokowy Zakątek” w dawnym liceum ewangelickim z 1708 r.) i gastronomiczna (Baroccafè w dawnym budynku stróżówki) do prowadzenia specjalistycznych szkoleń np. w zakresie zarządzania miejscem światowego dziedzictwa.

Do powyższych wniosków końcowych także można by dojść, sporządzając plan zarządzania według wytycznych Polskiego Komitetu do spraw UNESCO. Wnikliwe porównanie zawartości merytorycznej tego tekstu oraz Praktycznego Przewodnika niemieckiego wykazało daleko idącą zbieżność, mimo tak różnej formy zapisu treści. Jest to zrozumiałe, gdyż system UNESCO nie narzuca Państwom-Stronom Konwencji jakiejś obligatoryjnej formy planu zarządzania, a jedynie wymaga uwzględnienia wskazanych zagadnień, uznanych za istotne w kolejnych edycjach Wytycznych

²² Zob. Syriusz-Wolska Magdalena, *Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011.

Operacyjnych.

ZAKOŃCZENIE

Jednym z argumentów, jakimi prof. Janusz Krawczyk, kierownik Zakładu Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, przekonywał mnie w 2012 roku do podjęcia się opracowania tytułowego Planu Zarządzania był fakt wprowadzenia przeze mnie do programu nauczania nowego przedmiotu pn. „Zarządzanie zasobami dziedzictwa kulturowego”. Doświadczenie jakie zdobywałem w Jaworze i Świdnicy było wykorzystywane do aktualizowania jego zakresu merytorycznego i metodyki, a ostatnie autorskie wydanie w semestrze zimowym roku akademickiego 2016/2017 przyniosło bardzo dobre rezultaty dydaktyczne, satysfakcjonujące nauczyciela akademickiego i z pewnością studentów, którzy zarówno na studiach stacjonarnych jak i niestacjonarnych II stopnia na kierunku „ochrona dóbr kultury” nie szczędzili starań o osiągnięcie jak najlepszej oceny – widać, że dostrzegli przydatność praktyczną tej wiedzy. Wprawdzie metodyka przyjęta dla Planu Zarządzania Kościołami Pokoju musiała uwzględnić referencje systemu UNESCO, ale jako praktyczna metoda naukowa może znajdować zastosowanie przy zarządzaniu obiektami nie pretendującymi do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa, np. Pomnikami Historii, czy posiadającymi Znak Dziedzictwa Europejskiego, gdyż różni je w zasadzie jedynie brak wyjątkowej uniwersalnej – czyli w skali globalnej

- II. 6. Świdnica, system informacji turystycznej wykonany w ramach transgranicznego projektu „City Walk”, współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej; jedna z 37 granitowych tablic wmontowana w nawierzchnię chodnika; numer w górnych narożnikach pozostaje w związku z komentarzem audio-przewodnika, który można wypożyczyć w punkcie Informacji Turystycznej w Rynku, a strzałki wskazują kierunek spaceru albo ku Wieży Ratuszowej, albo do historycznego zespołu ewangelicko-augsburskiego Kościoła Pokoju pw. św. Trójcy. Fot. w. Affelt, 2012.

- II. 7. Świdnica, dawny dom dzwonnika w historycznym zespole Kościoła Pokoju pw. św. Trójcy po restauracji i adaptacji na Centrum Promocji i Partnerstwa UNESCO; wystawa urządzona na parterze dzięki wsparciu finansowemu z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Saksonii oraz Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej, ukazuje zabytki ruchome parafii oraz eksponuje autentyczność substancji budowlanej. Fot. w. Affelt, 2012.

ocenę skutków już zrealizowanych działań oraz wnioski z monitorowania zmian zachodzących w środowisku fizycznym, formalno-prawnym, społecznym i kulturalnym.

- Konsultacje społeczne i debaty publiczne powinny być prowadzone na wszystkich etapach zarządzania, tj. przy opracowywaniu analiz, prognoz, projektu planu zarządzania i jego aktualizacji, tworzeniu programów działania i przy ocenianiu skutków ich realizacji.
- Włączenie społeczności lokalnych, grup zainteresowań, branż zawodowych i innych związanych z danym dobrem kultury do jego użytkowania jest pożądane, gdyż wspólnoty te są rzeczywistym spadkobiercą spuścizny minionych pokoleń.
- Wymiar humanistyczny planu zarządzania wyraża zakres, w jakim uwzględnia on sprawy pamięci kulturowej i społecznej²⁶ oraz konteksty tożsamościowe wspólnot dziedzictwa²⁷.

Jakkolwiek Plan Zarządzania obecnie jest obowiązkowym załącznikiem do wniosku nominacyjnego o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, to w tym i w każdym innym przypadku powinien on posiadać walor praktycznej użyteczności i bezpośredniej przydatności do sprawowania ochrony danego dobra kultury i/lub opieki nad nim. Opracowywanie Planu Zarządzania

²⁶ Por. Saryusz-Wolska M., *Spotkania...* s. 105.

²⁷ Zob. Ramowa Konwencja Rady Europy dotycząca wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa. Rada Europy, Faro, 27 października 2005 r. w: Bogusław Szmygin (opr.), *Vademecum Konserwatora Zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury* /edycja 2015/, PKN ICOMOS. Lublin 2015, s. 165; *wspólnota dziedzictwa składa się z ludzi ceniących określone aspekty dziedzictwa kulturowego, które chcą podtrzymać i przekazać przyszłym pokoleniom w ramach działań publicznych.* [online]: <http://bc.pollub.pl/Content/12727/vademecum.pdf> (dostęp: 30 marca 2017 r.).

może usprawnić zastosowanie standardu SMART²⁸, wykorzystanie metody AIDA²⁹ w komunikacji społecznej na rzecz promowania i prezentowania wartości danego dobra kultury oraz uwzględnianie przy monitoringu specjalnie zaprojektowanych list kontrolnych³⁰.

Na zakończenie winien jestem słowa podziękowania panu dr. Ulrichowi Schaafovi, który zechciał wprowadzić mnie w środowisko głównych interesariuszy Kościołów Pokoju w Jaworze i Świdnicy, tak dobrze znane jemu od wielu lat, a dla mnie – jakkolwiek fascynujące – wówczas całkowicie nowe. Nabyte podczas pracy nad Planem Zarządzania dla Kościołów Pokoju znanstwo ośmiela mnie do skomentowania doniesień „z ostatniej chwili”. Otóż 15 marca 2017 r. pan Prezydent RP Andrzej Duda podpisał rozporządzenie nadające status Pomnika Historii Kościołom Pokoju w Jaworze i Świdnicy. W stosownym opisie dla Jawora dostępnym na stronie www NID pominięto niestety cztery zachowane obiekty zabytkowe w rzeczywistości tworzące wraz z kościołem zintegrowany historyczny zespół budowlany, co zostało ukazane na mapie – załączniku do wniosku nominacyjnego z 2001 r., ale co niestety nie jest umocowane stosownym wpisem do rejestru zabytków, w którym figuruje tylko budynek pastorówki z poł. XVII, nr rej.: A/1097 z 3112.2008³¹. Ta niezborność wymaga uwagi w aspekcie zachowania integralności zasobu. Natomiast opis dla Świdnicy jest zgodny zarówno z zakresem wpisu do rejestru zabytków jak i mapą – załącznikiem do wniosku nominacyjnego z 2001 r.³² Może to stać się przesłanką do rozszerzenia zakresu wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, tym razem na podstawie doprecyzowanych atrybutów i wskaźników autentyczności oraz integralności według aktualnych Wytycznych Operacyjnych.

²⁸ Zob. S.M.A.R.T. (zarządzanie), Wikipedia, [online]: [https://pl.wikipedia.org/wiki/S.M.A.R.T._\(zarzadzanie\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/S.M.A.R.T._(zarzadzanie)).

²⁹ Zob. AIDA (marketing), Wikipedia, [online]: [https://pl.wikipedia.org/wiki/AIDA_\(marketing\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/AIDA_(marketing)).

³⁰ Zob. Gawande Atul, *Potęga checklisty. Jak opanować chaos i zyskać swobodę w działaniu*. Wydawnictwo Znak, Kraków 2012.

³¹ Porównaj:

1. *Jawor – kościół ewangelicko-augsburski pw. Ducha Świętego zwany kościołem Pokoju* [online]: http://nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/Lista_miejsc/miejsce.php?ID=3414 (dostęp: 30 marca 2017 r.)
2. *Rejestr zabytków nieruchomości, woj. dolnośląskie*, s. 32–33, [online]: http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2031.12.2016/DLN-rej.pdf (dostęp: 30 marca 2017 r.)
3. *Churches of Peace in Jawor and Świdnica / Site Map - Church of Peace in Jawor* [online]: http://whc.unesco.org/en/list/1054/multiple=1&unique_number=1228 (dostęp: 30 marca 2017 r.).

³² Porównaj:

1. *Świdnica – zespół kościoła ewangelicko-augsburskiego pw. Świętej Trójcy* [online]: http://nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/Lista_miejsc/miejsce.php?ID=3419 (dostęp: 30 marca 2017 r.)
2. *Rejestr zabytków nieruchomości, woj. dolnośląskie*, s. 172–173 [online]: http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2031.12.2016/DLN-rej.pdf (dostęp: 30 marca 2017 r.)
3. *Churches of Peace in Jawor and Świdnica / Site Map - Church of Peace in Świdnica* [online]: http://whc.unesco.org/en/list/1054/multiple=1&unique_number=1228 (dostęp: 30 marca 2017 r.).

**IDEE I ZAŁOŻENIA KONWENCJI O OCHRONIE DZIEDZICTWA
KULTURALNEGO I NATURALNEGO I ICH REALIZACJA W POLSCE
Z PERSPEKTYWY POLSKIEGO KOMITETU DO SPRAW UNESCO**
*Ideas and assumptions of The Convention concerning the Protection of
World Cultural and Natural Heritage and their implementation in Poland
from the perspective of the Polish UNESCO Committee*

*Sławomir Ratajski**

SUMMARY: Over the years, the implementation of the Convention in Poland has revealed a number of issues related to protection of heritage in line with the patterns worked out at the UNESCO forum, and resulting from the incomplete adaptation of our legal system for the protection of historic monuments and sites, insufficient public awareness and the difficulty of incorporating historical sites into modern economic development strategies. The Polish UNESCO Committee addressed the above issues with a series of papers accompanying conferences participated in by a wide range of experts, decision-makers and local government activists at various levels. Observations concerning the application of the 1972 Convention, in particular with regard to legal protection of the world heritage sites in Poland, and the need to implement the 2003 Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage, and the 2011 UNESCO Recommendations on the Historical Urban Landscape, have convinced the Committee to review Polish legislation in terms of protection of heritage from the perspective of the UNESCO normative acts ratified by Poland. In 2014, we published a study on “Why and how to protect the cultural heritage in a modern way,” edited by the then-Chairman of the Polish UNESCO Committee, profesor Andrzej Rottermund. The paper presented a wide range of conditions for application of the existing legal provisions and expected changes, provided by various institutions and experts in the field of protection of tangible and intangible heritage and respect for cultural diversity. The need to develop a new comprehensive law regulating protection of

cultural heritage in Poland and taking into account the provisions of the UNESCO Convention was emphasised. What is particularly grave in application of the principles of the 1972 Convention is the lack of appropriate tools for managing world heritage sites. This includes, in particular: lack of legislation that would effectively protect the borderlines of the properties being inscribed and their buffer zones, view corridors and panoramas of sites of great historical significance. The lack of proper inclusion of local communities in the heritage management processes is a significant issue, according to the message of the 2005 Faro Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society.

Article entitled “The Social Dimension of the Cultural and Natural Landscape”, issued in 2015, discusses issues concerning immediate vicinity of properties of great historical significance. It is stated that landscape is an integral entity consisting of natural elements and cultural heritage, which is understood as both tangible and intangible heritage. Consideration should be given to how notions occurring at the UNESCO forum evolved. Particular attention should be also paid to shifting from the concept of a historic monument to the concept of heritage, and the concept of historic monument protection to the concept of heritage management. It is also important to take into account the need for sustainable protection of the natural and cultural values of landscapes, both urban and rural.

KEYWORDS: cultural heritage, Polish UNESCO Committee

Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego została przyjęta na Konferencji Generalnej UNESCO w Paryżu w 1972¹. Był to pierwszym międzynarodowym aktem normatywny,

* Prof Sławomir Ratajski, Academy of Fine Arts in Warsaw

¹ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, Dz.U. z 1976 r., nr 32, poz. 190.

który potraktował łącznie zagadnienia ochrony dziedzictwa kulturalnego i naturalnego. Polska po ratyfikacji Konwencji już w 1976 r. aktywnie uczestniczyła w jej wdrażaniu, stając się już w pierwszej kadencji członkiem Międzyrządowego Komitetu Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego (w skrócie: Komitetu Światowego Dziedzictwa), powołanego na mocy Konwencji. Niestety w wyniku losowania, mającego na celu zapewnienie rotacji, kadencja ta trwała jedynie dwa lata. W pierwszym posiedzeniu Komitetu, które odbyło się w 1977 roku w siedzibie UNESCO w Paryżu Polskę reprezentował prof. Krzysztof Pawłowski. Na drugim posiedzeniu Komitetu w Waszyngtonie w 1978 roku zainaugurowano Listę światowego dziedzictwa, na której wśród 12 pierwszych wpisów znalazły się 2 miejsca z Polski: Stare Miasto w Krakowie i Kopalnia soli w Wieliczce, której wpis w 2013 roku został rozszerzony pod nazwą Królewskie Kopalnie Soli w Wieliczce i Bochni. Umieszczenie tych miejsc na Liście było przejawem pionierskiej roli polskich specjalistów w początkowym okresie wdrażania Konwencji, kiedy to dojrzywała dopiero formuła wpisów, która na przestrzeni lat była stopniowo uściślana. Obecnie punktem odniesienia dla działań ochronnych wobec każdego miejsca światowego dziedzictwa jest Orzeczenie Wyjątkowej Powszechnej Wartości (Outstanding Universal Value – OUV), przyjmowane retrospektywnie dla wczesnych wpisów. Należy podkreślić, że Kraków był pierwszym wpisem europejskiego obszaru miejskiego, Wieliczka pierwszym obiektem dziedzictwa przemysłowego. Rok później, także dzięki pracy profesora Pawłowskiego dokonano wyjątkowego wpisu w charakterze tzw. złej pamięci – Auschwitz Camp, który dopiero w 2007 roku uzyskał nazwę zaakceptowaną przez prawie 190 Państw Stron Konwencji: Auschwitz Birkenau. Niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny i zagłady (1940–1945). W tym samym roku dokonano wpisu Puszczy Białowieskiej, pierwszego i dotąd jedyne miejsca przyrodniczego w Polsce, który od 1992 roku po przyłączeniu części białoruskiej stał się wpisem transgranicznym. W 1980 roku wpis Starego Miasta w Warszawie, jako odbudowanego dziedzictwa, otworzył i na długie lata ograniczył dyskusję na temat konserwacji dopuszczającej rekonstrukcję. Zgodnie z Wytocznymi operacyjnymi dla realizacji Konwencji z 1972 roku, rekonstrukcja/odbudowa/ przeczy bowiem zasadom autentyczności i integralności miejsca. Przez następne lata systematycznie, szczególnie dzięki aktywności profesorów Krzysztofa Pawłowskiego i Andrzeja Tomaszewskiego oraz zespołu obecnego Narodowego Instytutu Dziedzictwa – Lista światowego dziedzictwa powiększyła się o następne, wyjątkowe w swojej grupie miejsca z Polski, osiągając liczbę 14 i obejmując 27 obiektów², jeżeli włączymy w to poszczególne obiekty wpisane w ramach wpisów seryjnych. Zgodnie z duchem i literą Konwencji, Lista światowego dziedzictwa nie jest jej istotą, ale ma tworzyć wzorce dla ochrony dziedzictwa materialnego i przyczyniać się do poszukiwania najlepszych rozwiązań dla ratowania dziedzictwa, a szczególnie w sytuacjach zagrożenia jego zachowania. Obserwując jednak praktykę przyjętą przez Komitet Światowego Dziedzictwa, na którego sesjach, w dyskusji przy udziale ciał doradczych, jakimi są ICOMOS, IUCN i ICCROM, przyjmuje się odpowiednie dla każdego przypadku działania ochronne, to Lista światowego dziedzictwa staje się najważniejszym punktem odniesienia w stosunku do stosowanych koncepcji i środków konserwatorskich. Każdy z wpisanych obiektów wymaga odrębnego planu zarządzania, którego wymóg określony został w Wytocznym operacyjnym dla realizacji Konwencji podczas kolejnych posiedzeń Komitetu Światowego Dziedzictwa. Plany zarządzania i ich późniejsza realizacja określają zadania konserwatorskie wynikające z OUV, w tym kryteriów wpisu, w kontekście prawa obowiązującego w poszczególnych państwach.

² <http://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/polskie-objekty/>

W ciągu wielu lat wdrażania Konwencji w Polsce ujawniło się szereg problemów związanych z ochroną dziedzictwa zgodnie z wzorcami wypracowanymi na forum UNESCO, a wynikających z niepełnego dostosowania naszego systemu prawnego dotyczącego ochrony zabytków, niewystarczającej świadomości społecznej i trudności z włączeniem miejsc historycznych do nowoczesnej strategii rozwoju gospodarczego. Polski Komitet do spraw UNESCO wymienionym zagadnieniom poświęcił szereg opracowań towarzyszących konferencjom z udziałem zarówno szerokiego grona ekspertów, jak i decydentów i działaczy samorządowych różnego szczebla. Obserwacje dotyczące przede wszystkim zastosowania Konwencji z 1972 roku, szczególnie w stosunku do ochrony prawnej miejsc światowego dziedzictwa w Polsce, a także konieczność wdrożenia Konwencji w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 roku, oraz Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego z 2011 roku, skłoniła Komitet do dokonania przeglądu ustawodawstwa polskiego pod kątem ochrony dziedzictwa z perspektywy ratyfikowanych przez Polskę aktów normatywnych UNESCO. W 2013 roku w gmachu Sejmu RP zorganizowaliśmy konferencję nt. „Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe”³, a której towarzyszyło wydawnictwo pod tym samym tytułem pod redakcją ówczesnego przewodniczącego PK ds. UNESCO, profesora Andrzeja Rottermunda. Przedstawiono wówczas całą gamę warunków stosowania istniejących zapisów prawnych i oczekiwanych zmian prezentowanych przez różne instytucje i ekspertów z zakresu ochrony dziedzictwa materialnego i niematerialnego oraz respektowania różnorodności kulturowej. Ponad 200 uczestników konferencji przyjęło wnioski pokonferencyjne, w których wskazano zgodnie na potrzebę poprawy sytuacji w tym zakresie, sugerując konieczność opracowania nowej, całościowej ustawy regulującej ochronę dziedzictwa kulturowego w Polsce i uwzględniającej postanowienia konwencji UNESCO. Wnioski z konferencji zostały rozesłane m.in. do instytucji rządowych i odpowiednich komisji sejmowych oraz opublikowane na stronie internetowej. Podczas posiedzenia Sejmowej Komisji Kultury i Środków Przekazu w grudniu 2013 roku, która była poświęcona m.in. problemom związanym z ochroną miejsc wpisanych na Listę światowego dziedzictwa, dostrzeżono potrzebę wykorzystania materiałów opracowanych przez PK ds. UNESCO w pracach zmierzających do poprawy sytuacji w tym obszarze. W międzyczasie Komitet uczestniczył w konsultacjach zorganizowanych przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie projektu Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami w latach 2013 –2016. Szczególnie dotkliwy w stosowaniu zasad Konwencji z 1972 r. jest brak odpowiednich instrumentów zarządzania miejscami światowego dziedzictwa, do których należy przede wszystkim brak przepisów prawnych, pozwalających na skuteczną ochronę granic wpisów i stref buforowych, perspektyw widokowych i panoramy miejsc historycznych. Innymi słowy, wciąż na barierę niezrozumienia napotyka znaczenie szeroko pojętego otoczenia miejsc chronionych.

Innym, istotnym zagadnieniem jest brak odpowiedniego włączenia do procesów związanych z zarządzaniem dziedzictwem lokalnej społeczności. Wpisy dokonywane jeszcze w PRL pomijały na ogół kwestie konsultacji i negocjacji granic wpisu i stref buforowych oraz zarządzania miejscem z udziałem społeczności lokalnej. Ostatnio coraz częściej wynikają z tego liczne nieporozumienia z uwagi na niezrozumienie charakteru i wartości wpisu na LŚD na poziomie lokalnym i wynikającym stąd brakiem ujęcia w koncepcji strategii rozwojowej korzyści wynikających z sąsiedztwa miejsca światowego dziedzictwa. Niestety popełnione dawniej błędy wynikające z odmiennych uwarunkowań

³ *Dlaczego i jak chronić dziedzictwo kulturowe*, red. naukowa Andrzej Rottermund, wyd. Polski Komitet ds. UNESCO, Warszawa 2014

są bardzo trudne do naprawienia dzisiaj, a udział społeczności lokalnej w zarządzaniu miejscem staje się jedną z najważniejszych zasad przyjętych przez konwencje UNESCO. We wnioskach z konferencji w 2013 roku, które pozostają wciąż aktualne, wyrażono m.in. nadzieję, że szersze i bardziej elastyczne podejście do ochrony dziedzictwa kulturowego, które wynika z konwencji i innych dokumentów UNESCO, przyczyni się do zniwelowania dychotomii między ochroną dziedzictwa przyrodniczego i kulturalnego, pozwoli na pogodzenie interesów wszystkich zainteresowanych stron z wybitnym udziałem społeczności lokalnej, świadomej swojego dziedzictwa, a zastosowanie nowych, sprawniejszych narzędzi legislacyjnych i praktyk w działaniu umożliwi nowe perspektywy harmonijnego rozwoju cywilizacyjnego i podniesienia jakości życia.

W 2014 roku na Zamku Królewskim w Warszawie zorganizowaliśmy debatę z udziałem licznego grona przedstawicieli społeczeństwa obywatelskiego i ekspertów pt.: „Społeczny wymiar krajobrazu kulturowo przyrodniczego”⁴. We wnioskach z tego spotkania powołano się na wstępie na wyniki przywołanej wyżej konferencji. Szczególnie jednak, mając na uwadze tematykę debaty skupiono się na tych dokumentach, które prezentują zagadnienia związane z otoczeniem, krajobrazem, tak wciąż jeszcze zbyt lekceważonym, a więc – Zaleceniu z 2011 r. w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego⁵ i Europejskiej Konwencji Krajobrazowej⁶ oraz dokumentach Unii Europejskiej dotyczących tych zagadnień. Stwierdzono, że krajobraz stanowi integralną całość, składającą się z elementów przyrodniczych oraz dziedzictwa kulturowego, rozumianego jako dziedzictwo zarówno materialne, jak i niematerialne. Krajobraz kulturowo-przyrodniczy jest dziedzictwem, którego integralność i autentyczność powinny podlegać ochronie. Zapewnić to mogą jedynie odpowiednie narzędzia prawne i planistyczne. Wśród postulatów, na które od lat zwraca uwagę PK ds. UNESCO znalazły się odwołania do znaczącego włączenia dziedzictwa kulturowego w procesy rozwoju społeczno-gospodarczego. Przedstawiliśmy tę problematykę szerzej w zbiorze artykułów pt.: „Kultura a zrównoważony rozwój. Środowisko, ład przestrzenny, dziedzictwo”⁷ wydanym przez PK ds. UNESCO w 2009 roku. Główną myślą przewodnią tej pozycji było wykorzystanie kultury jako motoru i zasobu rozwoju. W debacie z 2014 roku ujęto to zagadnienie bardziej holistycznie, za Zaleceniem z 2011 roku stwierdzając, że krajobraz kulturowo-przyrodniczy stanowi nieodłączne otoczenie człowieka i przez to ma istotny wpływ na zrównoważony rozwój społeczno-gospodarczy. W ślad za tym zwrócono uwagę na konieczność podjęcia zintegrowanych działań w celu ochrony krajobrazu, spowodowane niepokojącymi zjawiskami zachodzącymi współcześnie, do których należą: niekontrolowane procesy urbanizacyjne, niepodporządkowane zasadom harmonijnego kształtowania krajobrazu (Zalecenie UNESCO z 2011 r.), nieuwzględniające kontekstu kulturowo-przyrodniczego i prowadzące do chaosu w przestrzeni publicznej. Zjawiska te powodują negatywne skutki ekonomiczne w perspektywie długofalowej i przynoszą ogromne straty społeczne.

⁴ *Krajobraz kulturowo-przyrodniczy z perspektywy społecznej*, red. naukowa: Sławomir Ratajski i Marek Ziółkowski, Warszawa 2015, wyd. Polski Komitet ds. UNESCO i Narodowe Centrum Kultury

⁵ *Zalecenie UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego*, 2013 [w:] *Dlaczego i jak chronić dziedzictwo kulturowe*, red. naukowa Andrzej Rottermund, wyd. Polski Komitet ds. UNESCO, Warszawa 2014, s. 327–341.

⁶ *Europejska Konwencja Krajobrazowa sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r.* Dz. U. z dnia 29 stycznia 2006 r.

⁷ *Kultura a zrównoważony rozwój. Środowisko, ład przestrzenny, dziedzictwo*, red.naukowa R. Janikowski i K. Krzysztofek, wyd. PK ds. UNESCO, Warszawa 2009 r

Zgodnie z przesłaniem Konwencji ramowej Rady Europy w sprawie znaczenia dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa z Faro z 2005 r.⁸, społeczeństwo, szczególnie w odniesieniu do wspólnot lokalnych, ma kluczowe znaczenie w gospodarowaniu dziedzictwem i przestrzenią.

Do istotnych wniosków z przedstawionych debat, uwzględniających także ewolucję pojęć zachodzącą na forum UNESCO, jest sugestia przejścia od pojęcia zabytku do pojęcia dziedzictwa oraz od pojęcia ochrony zabytków do pojęcia zarządzania dziedzictwem. Należy także uwzględnić potrzebę zrównoważonej ochrony walorów przyrodniczych i kulturowych krajobrazu, zarówno miejskiego, jak i wiejskiego. Powołując się na Zalecenie UNESCO z 2011 roku trzeba podkreślić, że szczególne znaczenie ma harmonizacja zabudowy, uwzględniająca lokalne uwarunkowania, takie jak np. odrębność kulturowa, tradycje w budownictwie i rzemiośle, specyfika ukształtowania terenu, warunki geologiczne, aspekty estetyczne architektury i jej skomponowanie z zielenią, itd.

Istotnym aspektem w procesie podejmowania decyzji, dotyczących usytuowania poszczególnych obiektów i ich zespołów w przestrzeni publicznej, jest kontekst lokalny i ponadlokalny. Kontekst ten stanowi „bezpośrednie i dalsze otoczenie, związane ze znaczeniem i wyjątkowością zabudowy, dzielnicy czy zespołu ruralistycznego, ale także sam kontekst może być źródłem znaczenia i wartości dziedzictwa”⁹. Przedstawione powyżej podejście krajobrazowe jest czynnikiem, obok innych, powodującym potrzebę spojrzenia na nowo na polski system prawny dotyczący ochrony zabytków.

Ale odpowiednie zmiany prawne nie wystarczą, by podnieść społeczną świadomość dziedzictwa i jego otoczenia, uwrażliwić na ład przestrzenny, zarówno w organizmach miejskich, jak i wiejskich. Potrzeba szeroko zakrojonej edukacji tak w szkołach, jak i w systemie edukacji nieformalnej.

Szczególne znaczenie ma włączenie elementów edukacji kształtującej wrażliwość na estetykę otoczenia rozpoczynając od wczesnych lat szkolnych, ale równie ważne jest włączenie interdyscyplinarnego podejścia do zagadnień dziedzictwa i przestrzeni na poziomie uniwersyteckim. Nie można też zapominać o nieocenionej wartości działań licznych organizacji pozarządowych i samorządów troszczących się o ochronę dziedzictwa kulturalnego i przyrodniczego, wrażliwych na zagadnienia przestrzeni publicznej. Spełniają one ważną rolę jako grupa świadomej zasad ochrony, pośrednicząc między różnymi grupami społecznymi i ośrodkami zarządzającymi.

Przedstawiłem tylko niektóre z problemów dotyczących ochrony i konserwacji dziedzictwa, wynikających ze stosowania zasad i kryteriów Konwencji z 1972, a także innych dokumentów przyjętych przez UNESCO. Moim zdaniem, są to problemy, które najczęściej ujawniają się w działaniach ochronnych i konserwatorskich stosowanych przede wszystkim w stosunku do miejsc światowego dziedzictwa i powodują najwięcej niezrozumienia i błędów przy podejmowanych decyzjach.

Problemy dotyczące ochrony dziedzictwa w Polsce występują też w innych Państwach Stronach Konwencji z 1972 roku. Polska delegacja na sesje Komitetu Światowego Dziedzictwa, w których od wielu lat uczestniczą przedstawiciele PK ds. UNESCO jest świadkiem wielu dyskusji na temat stosowanych metod wdrażania Konwencji przy okazji omawiania stanu zachowania miejsc światowego dziedzictwa w różnych krajach ze wszystkich kontynentów. Niekiedy występują kontrowersje w podejściu do

⁸ *Konwencja ramowa Rady Europy w sprawie znaczenia dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa*, przyjęta dnia 27 października 2005 r. w Faro.

⁹ *Krajobraz kulturowo-przyrodniczy z perspektywy społecznej, Wnioski z debaty*, str. 301–305, red. naukowa: Sławomir Ratajski i Marek Ziółkowski, Warszawa 2015, wyd. Polski Komitet ds. UNESCO i Narodowe Centrum Kultury

zagadnień konserwatorskich, wynikających z niezrozumienia Konwencji, ale niejednokrotnie także z powodu przedkładania racji politycznych nad podporządkowanie się międzynarodowym procedurom służącym długofalowej ochronie i mającym na uwadze równowagę geograficzną. Zjawisko to niestety ostatnio nasila się. Wynika to m.in. z trudnego do uniknięcia procesu przeobrażania Konwencji i jej szczytnych ideałów, mających na celu ratowanie dziedzictwa ludzkości dla przyszłych pokoleń, w platformę współzawodnictwa między poszczególnymi krajami o wpisanie jak największej ilości miejsc na Listę światowego dziedzictwa. W ciągu ostatnich lat szybko przekroczyła ona tysiąc (obecnie jest 1052) obiektów, co powoduje ogromne trudności w monitorowaniu ich stanu zachowania i zarządzania. Częściej dochodzi do podważania oceny ciał doradczych wyrażających opinie ekspertów. Od 2013 r., po intensywnej kampanii poprzedzającej wybory do KŚD Polska uzyskała czteroletni mandat członka Komitetu i znalazła się w elitarnej grupie 21 państw decydującej o kształcie Listy światowego dziedzictwa, ale też przyjęła na siebie odpowiedzialność za dalsze wdrażanie postanowień Konwencji. Szczytnym celem naszych prac w Komitecie Światowego Dziedzictwa było działanie na rzecz odwrócenia negatywnych tendencji, ale rzeczywistość okazała się złożona, chociażby poprzez własne trudności z wdrażaniem Konwencji w Polsce. Udało się jednak przeprowadzić skuteczną promocję osiągnięć polskiej szkoły archeologicznej i konserwacji, realizowanych przez polskich ekspertów od Ameryki łacińskiej poprzez basen Morza Śródziemnego po Wietnam. Owocem naszej aktywności w Komitecie Światowego Dziedzictwa przy dużym zaangażowaniu przedstawicieli PK ds. UNESCO było przyznanie Polsce przewodnictwa 41. Sesji Komitetu, która odbędzie się w Krakowie w lipcu tego roku. Przewodniczącym sesji został wybrany przewodniczący PK ds. UNESCO, profesor Jacek Purchla. Sesja w Krakowie prowadzona przez Polaka może stać się szansą na osłabienie polityzacji Konwencji i wzmocnienie głosu eksperckiego, ale także może zainaugurować nowe podejście do kwestii rekonstrukcji i odbudowy, jako dopuszczonej metody konserwatorskiej. Tym bardziej jest to możliwe, że świat oczekuje przywrócenia dziedzictwa Palmyry i Aleppo – miejsc światowego dziedzictwa całkowicie zniszczonych w wyniku wojny, tak jak kiedyś Warszawa. Z pewnością jest to ważne wyzwanie.

UDZIAŁ POLSKI W POCZĄTKOWYCH DZIAŁANIACH NA RZECZ REALIZACJI POSTANOWIEŃ KONWENCJI

Poland's participation in initial efforts to implement resolutions of the Convention

*Krzysztof K. Pawłowski**

SUMMARY: In the period between ratification of the Convention and its coming into effect in 1977, Poland became an important centre for shaping the global identification and cultural heritage preservation system. The 1976 Warsaw Governmental Experts Conference concerning protection and role of historic and traditional complexes allowed for adopting a definition thereof. "A meeting of experts on the improvement and harmonization of systems on the inventories and catalogues of monuments" which took place in Warsaw in 1977, was the next stage.

Polish delegate, who had been chosen a vice-president of the Committee during the first session thereof in 1977, submitted a set of comments on operational

directives on the criteria for historical value, authenticity, urban complexes, and technological artefacts. Polish nominations provided illustration of this intricate matter. These included: urban complex of Cracow, Wieliczka Salt Mine, Warsaw Old Town (rebuilt after WW2), and the former Concentration Camp Auschwitz-Birkenau. Polish ICOMOS presented the "Protection and Management in Cities of Exceptional Monumental Value" programme in 1995, which was subsequently accepted by UNESCO.

KEYWORDS: World Heritage UNESCO, history of UNESCO convention

Zastanawiając się nad Polskimi dokonaniem zwanymi z Komitetem Dziedzictwa Światowego UNESCO wypada rozpocząć od przytoczenia preambuły poprzedzającej tekst Konwencji zawartej w Dzienniku Ustaw z 30 września 1976 r:

RADA PAŃSTWA POLSKIEJ RZECZPOSPOLITEJ LUDOWEJ

Podaje do powszechnej wiadomości:

W dniu 16 listopada 1972 roku została przyjęta w Paryżu przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego.

Po zaznajomieniu się z powyższą Konwencją Rada Państwa uznała ją i uznaje za słuszną zarówno w całości, jak i każde z postanowień w niej zawartych; oświadcza, że wymieniona Konwencja jest przyjęta, ratyfikowana i potwierdzona, oraz przyrzeka, że będzie niezmiennie zachowana.

Dano w Warszawie dnia 6 maja 1976 roku.

Ratyfikacja przez Polskę Konwencji, jaka nastąpiła 26 czerwca 1976 przyczyniła się do przekroczenia liczby 21 państw, które przystąpiły do Konwencji, co pozwoliło na wejście jej w życie.

Tak rychła decyzja polskich władz stała się możliwa dzięki naszej znacznej aktywności na gruncie międzynarodowym, która owocowała bardzo konkretnymi ustaleniami pozwalającymi

* Prof. Arch. Krzysztof K. Pawłowski, Lodz University of Technology

na stworzenie podwalin pod budowę światowego systemu ochrony przede wszystkim dóbr kultury. Kilkuletni okres, jaki upłynął od momentu uchwalenia Konwencji do jej wdrożenia okazał się bardzo istotny dla sprecyzowania nieostrych sformułowań w niej zawartych odnoszących się między innymi do definicji dóbr dziedzictwa światowego oraz prób ustalenia kryteriów oceny ich uniwersalnych wartości, na podstawie których dobro może być wpisane na listę światową. Zasadniczą rolę odegrać miał ICOMOS ustanowiony przez Konwencję jako organizacja doradcza, obok ICCROM-u, do spraw dziedzictwa kultury.

Bardzo ważnym faktem w skali międzynarodowej stało się ogłoszenie przez Radę Europy, organizację bardzo źle widzianą przez władze PRL, gdyż działającą na rzecz obrony praw człowieka, Europejskiego Roku Dziedzictwa Architektonicznego 1975. Dzięki wielkiej dyplomatycznej zręczności profesora Stanisława Lorentza – Polska, jako jedyny kraj z kręgu demokracji ludowych mogła uczestniczyć w tym ważnym ruchu pod egidą ICOMOS-u i zmienioną nazwą na Międzynarodowy Rok Ochrony Zabytków.

Powołany został komitet organizacyjny, a mnie powierzono funkcje sekretarza. Starałem się rozwinąć bogatą działalność, przede wszystkim integrującą różne środowiska w kraju. Miałem również możliwość reprezentowania Polski w spotkaniach i konferencjach zagranicznych. Jednym z ważniejszych było seminarium w Bolonii, gdzie dyskutowaliśmy o „konserwacji zintegrowanej” – pojęciu następnie rozpowszechnionym w innych gremiach. Zwieńczeniem roku 1975 stał się Kongres w Amsterdamie, niezwykle ważny, dzięki deklaracji końcowej, która stanie się bodźcem do rozszerzenia działań do skali globalnej. Podjęło je UNESCO. Aktywność Polski spowodowała, że to nam powierzono w lutym 1976 organizację obrad światowej konferencji ekspertów rządowych do spraw ochrony miejskich zespołów zabytkowych. Uczestniczyli w niej reprezentanci 43 państw i 16 organizacji międzynarodowych. Niektóre z ustaleń konferencji stały się bardzo ważne. Począwszy od objęcia zainteresowaniem na wniosek państw afrykańskich również zespołów tradycyjnych. Okaże się to ważne w późniejszych działaniach Komitetu Dziedzictwa Światowego, aczkolwiek rozróżnienie między zabytkowymi i tradycyjnymi zatarte zostało w angielskiej wersji rezolucji końcowej, gdzie zastosowano pojęcie obszarów historycznych (historic areas), jako obejmujących całokształt problemu ochrony.

Rekomendacja warszawska UNESCO – zwana też Rekomendacją Nairobi, od miejsca odbycia generalnej konferencji UNESCO, która ją zatwierdziła, została zredagowana w wyniku wielodniowych obrad. Korzystając z prerogatyw przewodniczącego obrad uzyskałem zapis mówiący o konieczności ścisłej współpracy konserwatorów z urbanistami i konieczności uwzględnienia problematyki ochrony zespołów zabytkowych w planach zagospodarowania przestrzennego wszystkich szczebli. Za bardzo istotne uznać trzeba rozszerzenie pojęcia zespołu zabytkowego na sferę działalności człowieka. Ten aspekt społeczny stawał się z biegiem czasu coraz ważniejszy¹. Kwestia definicji ochrony i właściwego wykorzystania zespołów miejskich była tym istotniejsza, że sformułowanie w zapisie Konwencji mówiło jedynie o „zespołach budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swą architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową wartość”.

¹ „Każdy zespół zabytkowy lub tradycyjny winien być traktowany w ich charakterze globalnym, jako spójna całość, której równowaga i specyficzny charakter zależą od syntezy elementów składowych obejmujących zarówno działalność ludzką, jak i budowle, strukturę przestrzenną i strefy otaczające” § 2 pkt 3.

To właśnie niewątpliwy sukces konferencji i wiodąca rola naszego kraju ułatwiły podjęcie działań skłaniających polskie władze do ratyfikacji Konwencji. Mogło do tego dojść dzięki przychylności Józefa Tejchmy, wicepremiera i ministra Kultury i Sztuki, który otwierał konferencję w imieniu Rządu Polskiego.

Kolejnym etapem kształtowania wspólnego światowego systemu dokumentacji zabytków, w którym aktywnie uczestniczyliśmy była odbyta we wrześniu 1977 roku w Warszawie Międzynarodowa Konferencja ekspertów UNESCO – ICOMOS na temat unifikacji systemu ewidencji i inwentaryzacji zabytków ukierunkowanej na potrzeby związane z realizacją Konwencji. Była to wysoce specjalistyczna narada, w której uczestniczyli szefowie służb dokumentacyjnych z 11 krajów – 9 z Europy oraz z Kanady i USA oraz przedstawiciele sekretariatu UNESCO i ICOMOS.

Miarą niekiedy niespodziewanych trudności w pozyskaniu konsensusu stała się dyskusja nad zawartością podstawowej dokumentacji dotyczącej zabytkowego obiektu. Wydawało się oczywiste, że jej niezbędnym elementem jest fotografia. Reprezentant Wielkiej Brytanii nie przyjął takiego punktu widzenia, twierdząc, że warunku tego, jako ogólnej zasady nie może spełnić gdyż pierwsze wpisy do rejestru dokonane zostały w jego kraju w drugiej połowie XIX wieku i nie były opatrzone zdjęciami. W tej sytuacji, jako przewodniczący Konferencji, uznałem, że należy poprzestać na sformułowaniu, że w inwentarzu umieszczenie zdjęcia obiektu jest wysoce pożądane, „ich brak może być czasowo akceptowany”². Wspominam o tym niemal anegdotycznym przypadku, by uświadomić, jaką drogę pokonać musiała dokumentacja związana z dziedzictwem światowym. Wymagania odnoszące się do kandydatur na Listę nie były pierwotnie sprecyzowane, stąd niekiedy ich ogólnikowy charakter. Następnie osiągnęły szczyty np. w wielotomowych albumach prezentujących kandydatury japońskie.

Stopniowo pozyskiwane doświadczenia stały się pomocne dla dosyć stanowczego przedstawienia polskiego stanowiska na forum Komitetu Dziedzictwa Światowego na jego inauguracyjnej sesji, która odbyła się w Paryżu w czerwcu 1977 roku, a więc 40 lat temu. Powierzono mi funkcję wiceprzewodniczącego, co okaże się ważne, bo umożliwi uczestnictwo w pracach prezydium Komitetu – określanym mianem Biura.

Na pierwszej sesji dyskutowany był projekt wytycznych dotyczących kwalifikowania dóbr do wpisu na listę światową.

Ustosunkowując się do przedstawionego Komitetowi do oceny opracowania zatytułowanego „Kryteria odnoszące się do wpisu dóbr kultury na Listę Dziedzictwa Światowego”, przekazałem do UNESCO obszernie studium. Stwierdziłem w nim, między innymi, że wydaje się niezbędne opracowanie systemu autonomicznej oceny dla różnej kategorii dóbr. Szczególnie złożony system powinien zostać zastosowany do oceny miejskich ośrodków zabytkowych. Zwracałem uwagę na konieczność szerszego uwzględniania zabytków techniki, wskazując na przykład kopalni soli w Wieliczce.

W odniesieniu do wartości historycznych, które w proponowanych kryteriach uwzględniały tylko wydarzenia o pozytywnym znaczeniu dla rozwoju ludzkości, zwróciłem uwagę, by nie eliminować obiektów dokumentujących zdarzenia wysoce negatywne, których utrzymanie jest niezbędne dla zachowania ich w zbiorowej pamięci. Postulat ten opatrzyłem zapowiedzią, że intencją Polski jest wpisanie dawnego nazistowskiego obozu zagłady Auschwitz-Birkenau.

² Meeting of experts on the improvement and possible harmonisation of systems on inventories and catalogues of monuments and sites used in countries of Europe and North America, Warsaw 26–28 September 1977, Final report.

Krytyczne uwagi dotyczyły również innych, niezbyt fortunnych, sformułowań, ale nasza opinia zawierała również całościową propozycję systemu wartościowania. Zakładał on jej gradację od skali kraju przez strefy kulturowe do skali światowej.

Stało się dla mnie oczywiste, że krótki okres zasiadania we władzach Komitetu należy wykorzystać dla pozyskania wpisów obiektów Polskich.

Uznałem za uzasadnione zaproponowanie czterech wniosków z kategorii kultury: Krakowa, kopalni soli w Wieliczce, zespołu staromiejskiego w Warszawie i dawnego hitlerowskiego obozu zagłady Auschwitz-Birkenau.

Od początku wdrażania w życie Konwencji postulowano zachowanie równowagi, pomiędzy wpisami na Listę Światową dóbr kultury i natury, dlatego wśród 5 propozycji, jakie przedstawiłem w 1978 roku znalazła się również Puszcza Białowieska.

Miałem pełną świadomość, że zgłoszone na Listę kandydatury zespołu staromiejskiego Warszawy odbudowanego po II wojnie światowej stanowiło swoiste wyzwanie, ale uznałem je za w pełni uzasadnione. Problem ten przedstawiałem w licznych publikacjach. Tutaj ograniczę się do przypomnienia, że sprawa akceptacji zespołu staromiejskiego w Warszawie była przez ponad dwa lata przedmiotem ożywionych dyskusji na forum Komitetu oraz mojej korespondencji z Sekretariatem UNESCO.

Jedno z pytań, jakie zadano mi w czasie obrad Biura Komitetu brzmiało: „Gdyby Warszawa nie została zniszczona, czy Polska postulowałaby jej umieszczenie na Liście Światowej?”. Moja odpowiedź brzmiała: NIE!, Gdyż właśnie nie inicjalne wartości tej najstarszej części miasta, lecz jakość i symbolizm jego odbudowy, podkreślające wolę narodu utrzymania i udokumentowania swej tożsamości skazanej na zagładę, legły u podstaw tej propozycji. Pojęcie autentyzmu należy relatywizować odnosząc do epoki odbudowy. W oparciu o opinię panelu ekspertów biuro Komitetu odroczyło decyzję, żądając dodatkowych wyjaśnień. Trzeba było uzupełnić brakujące dane niepublikowanymi dokumentami archiwalnymi. Wydało się też konieczne odstąpienie od pierwotnej propozycji wpisania zespołu Starego i Nowego Miasta poprzez jej ograniczenie do Starego Miasta.

W przesyłce z 29 września 1979 roku przekazałem do UNESCO całość dokumentacji wraz z planem w skali 1: 2000, na którym zakreślona została strefa proponowana do wpisania na Listę Światową. Obejmowała ona obszar Starego Miasta wraz z Zamkiem Królewskim. Fakt ten jest szczególnie godny podkreślenia, gdyż długo w świadomości wielu osób wpis dotyczył całego zespołu Starego i Nowego Miasta. Ta nieścisłość jest łatwiejsza do zrozumienia, gdy uzmysłowimy sobie, że w początkowej fazie działalności Komitetu Dziedzictwa nie były sformułowane ściśle zasady prezentacji dokumentacji, a szczególnie stref ochronnych, odnoszących się do zespołów urbanistycznych, a Nowe Miasto odpowiadało części wprowadzonej później tzw. strefie buforowej.

Ograniczenie zasięgu obszaru proponowanego do wpisu na Listę pozwoliło na uzyskanie opinii ekspertów ICOMOS w następującym brzmieniu: „Dobro odpowiada zasadniczym założeniom Konwencji o Ochronie Światowego Dziedzictwa, gdyż jego wyjątkowa wartość jest powszechnie uznana. Odpowiada szczególnie kryterium wartości historycznych, ponieważ związane jest z wydarzeniem mającym historyczne znaczenie. Po powstaniu w sierpniu 1944 roku stolica Polski została w odwecie unicestwiona przez faszystowskiego okupanta. Wierna rekonstrukcja Starego Miasta symbolizuje wolę zapewnienia przetrwania jednego z ważniejszych dokumentów kultury polskiej i dowodzi w przykładowy sposób skuteczności technik konserwatorskich drugiej połowy XX wieku. Przykład Rynku Starego Miasta stał się w pełni tego słowa znaczeniu słynny. Kryterium

wpływu na inne realizacje może być również zastosowane dla dodatkowego umocnienia tej propozycji, ponieważ odbudowa Starego Miasta w Warszawie wywarła poważny wpływ na rozwój metod w dziedzinie ochrony i konserwacji dzielnic zabytkowych licznych krajów Europy. Biorąc powyższe pod uwagę, kryterium autentyczności nie może być rozpatrywane w wąskim sensie. Stare Miasto tragicznie zniszczone w 1944 roku stanowi wyjątkowe świadectwo rekonstrukcji struktury historycznej z XIII–XIX wieku. W tej wyjątkowej realizacji pojęcie autentyku odnosić należy do lat 1945–1966”.

Na tej podstawie Biuro Komitetu na swym posiedzeniu w maju 1980 roku zaleciło: „wpis ośrodka historycznego Warszawy jako symbolu niezwykle udanej rekonstrukcji, która jest związana z wydarzeniem mającym bardzo poważne znaczenie historyczne.” Dodano przy tym, że „nie będzie mogło być brane pod uwagę wpisanie w przyszłości innych rekonstruowanych dóbr kultury”.

Zgodnie z procedurą ta opinia Biura przekazana została Komitetowi Światowego Dziedzictwa, który odbywał swą sesję w Paryżu w dniach 1–5 września 1980 r.

W rezultacie dyskusji odrzucono zapis mówiący o niemożliwości wpisu w przyszłości innych odbudowanych zespołów i 2 września 1980 r. warszawskie Stare Miasto wraz z Zamkiem Królewskim znalazło się na Liście Światowego Dziedzictwa, równocześnie m.in. z historycznym centrum Rzymu i kościołem Santa Maria Delle Grazie w Mediolanie (z „Ostatnią wieczerzą” Leonarda da Vinci), z maltańską La Vallettą i starożytną Palmyrą.

W 20-lecie Konwencji Michel Parent, ówczesny prezydent ICOMOS, powiedział: „my na pierwszą listę zaproponowaliśmy widokówki, a Pawłowski przedstawił problemy”. Istotnie, taka była moja intencja. Nawet miasto Kraków i Puszcza Białowieska, których kandydatury mogły wydawać się, jako zupełnie oczywiste, takimi nie były.

Zaproponowany wpis Krakowa obejmował nie tylko tradycyjne ujęcie zabytkowego zespołu w obrębie Plant i Wzgórza Wawelskiego, ale również Stradom i Kazimierz. Szczególnie uznanie za Dziedzictwo Światowe Kazimierza, który ówczesnie był w bardzo złym stanie było propozycją odważną. Okazało się to jednak posunięciem o podstawowym znaczeniu dla dalszego losu tej dzielnicy.

Zaproponowanie kandydatury kopalni soli w Wieliczce, które uznane zostało za otwarcie przez Polskę nowych perspektyw w skali międzynarodowej dla zabytków techniki też nie było w 1977 roku oczywiste. Zaledwie rok wcześniej część kopalni wpisana została do rejestru zabytków.

Jak wiadomo Komitet na swej II sesji odbytej w Waszyngtonie postanowił, by ograniczyć do dwóch przykłady z jednego kraju. Z polskich kandydatur na liście znalazł się Kraków i Wieliczka. W ten sposób Kraków został tak uhonorowany, jako pierwsze miasto europejskie, obok stolicy Ekwadoru Quito. Skłoniło mnie to do nawiązania ścisłej współpracy z dyrektorem ekwadorskiego Instytutu Ochrony Zabytków. Znalazło to wyraz w zorganizowaniu pobytu naszej delegacji pod kierunkiem profesora Wiktora Zina w Ekwadorze, a następnie rewizyty w Polsce delegacji tego kraju. Najistotniejszym rezultatem stała się wspólnie przez nas opracowana „Karta Praw i Obowiązków miast wpisanych na Listę Dziedzictwa Światowego. Quito – Kraków”³. Przekazana do UNESCO antycypowała ona o 10 lat powstanie Stowarzyszenia Miast Dziedzictwa Światowego.

Niejednokrotnie zadawano mi pytanie dotyczące motywów, które skłoniły mnie do zgłoszenia dawnych obozów hitlerowskich Auschwitz-Birkenau na Światową Listę Dziedzictwa Kultury. Moja najwzięjsza odpowiedź brzmiała: oczywiście „nie jest to dobro, lecz zło i nie kultury, ale antykultury

³ Opublikowana w materiałach konferencji 30-lecia wpisu Krakowa na Listę Dziedzictwa Światowego, Kraków 2008.

– barbarzyństwa, ale pamięć o tym miejscu należy do sfery kultury.”

Zamysł wprowadzenia obozów na Listę Światową był, jak już wspomniałem, zasygnalizowany przeze mnie z okazji pierwszej sesji Komitetu Dziedzictwa i doprowadził do zmiany zapisu dotyczącego wartości historycznej, które w pierwotnej wersji, przewidywała uwzględnienie jedynie pozytywnych faktów w dziejach rozwoju ludzkości. Do tej sprawy przekonywałem dyrektora generalnego UNESCO Amadou-Mahtar M’Bow’a w czasie jego wizyty w Oświęcimiu w lipcu 1977 roku. Być może nasza dyskusja nie pozostała bez wpływu na zaproponowanie przez Senegal kandydatury wyspy Gorée, która znana była jako ważne miejsce w międzynarodowym targu niewolników. Trzeba jednak dodać, że wyspa Gorée prezentuje również duże walory krajobrazowe. Faktem jest, że to znaczenie ponurej przeszłości stało się podstawowym argumentem, który doprowadził senegalski przykład na Listę Światową.

W czasie dyskusji nad kandydaturą Auschwitz-Birkenau reakcja członków Komitetu była różna. Oficjalnie ją popierano, ale w kuluarowych rozmowach dano mi do zrozumienia, że nie jest wskazane, aby tak kontrowersyjny obiekt znalazł się na pierwszej Liście. Tą argumentację przyjąłem, ale zgłosiłem wniosek, by odrzucone na pierwszej sesji kandydatury do wpisu były dyskutowane w pierwszej kolejności na następnej. Zadbalem o to, by znalazło się to w protokole z obrad, za redakcją którego odpowiadałem jako sprawozdawca generalny waszyngtońskiej sesji, który w imieniu UNESCO podpisał przyjęte uchwały, w tym akceptację dwunastu pierwszych nominacji na Listę Światową, w tym Krakowa i Wieliczki.

Sprawa powróciła więc w czasie sesji w Luxorze, gdzie występowałem już nie jako członek Komitetu, gdyż kadencja Polski wygasła, ale jako wiceprezydent ICOMOS-u*, co umacniało moją pozycję negocjacyjną. Pozyskałem sojusznika w przewodniczącym poprzedniej sesji Komitetu, Davidzie Hales’ie, by wspólnie oprotestować dokument opracowany rzekomo na jego polecenie, a dotyczący kategorii obiektów, które mogą być akceptowane do przyjęcia na Listę Światową. Dawny obóz Auschwitz-Birkenau w ogóle nie był w nim brany pod uwagę.

Najistotniejsze jest to, że w 1979 roku dawny obóz zagłady wpisany został na Listę, co stanie się bardzo istotnym faktem pozwalającym na egzekwowanie jego należytej ochrony.

Już w 1980 roku podjęte zostały przez PKN ICOMOS zabiegi o wpisanie Zamościa na Listę Światową. Ważnym momentem stało się zorganizowanie tu międzynarodowego spotkania z okazji 15-lecia ICOMOS z bardzo aktywnym udziałem władz miasta i jego konserwatora Maryli Sarnik. Sformułowanie odpowiedniego wniosku nastąpiło znacznie później, a w jego argumentacji czynnie uczestniczył Michał Witwicki. Ostateczną akceptację przyjąłem 14 grudnia 1992 roku na sesji komitetu Dziedzictwa Światowego w Santa Fè.

Gdy w rok później ponownie stanąłem na czele Polskiego Komitetu ICOMOS uznałem, że ważnym punktem naszego programu winno być przystąpienie do monitoringu obiektów już wpisanych na Listę Światową, jak i zainicjowanie nowych kandydatur na Listę. W rezultacie na pierwszym, odbytym w marcu 1994 roku, seminarium w Malborku, przedstawione zostały raporty na temat stanu i skuteczności ochrony Krakowa, Warszawy i Zamościa.

Miejsce obrad wybrane zostało pod kątem postulowanej kandydatury malborskiego zamku na Listę Światową. Odbyta przy tej okazji wizyta członków prezydium PKN ICOMOS u prezydenta

* Na mój wniosek, wpis piramid na Listę opatrzone apelem do egipskich władz, bo powstrzymane zostały działania inwestycyjne w ich najbliższym otoczeniu.

miasta Torunia stała się ważnym etapem w zabiegach o nadanie mu światowej rangi. Obie kandydatury zostały zaakceptowane przez UNESCO w 1997 roku.

Niepokojące sygnały o problemach związanych z ochroną najbliższego otoczenia obozów Auschwitz-Birkenau skłoniły PKN ICOMOS do zwrócenia się do Ministerstwa Kultury i Sztuki z wnioskiem o powierzenie mu monitoringu w odniesieniu do problemów ochrony otoczenia obu obozów. Taki zakres opracowania wynikał zarówno z kompetencji ICOMOS, z których wyłączone są problemy muzealne, jak i z faktu, że właśnie sprawy dotyczące zagospodarowania terenów leżących poza obszarami bezpośrednio zarządzanymi przez Muzeum, a powiązanych z funkcjonowaniem miasta Oświęcim, wsi Brzezinka i otaczających gmin, wymagały specjalistycznego doradztwa.

Podstawowym wnioskiem prac związanych z monitoringiem stał się postulat opracowania planu zagospodarowania przestrzennego całego obszaru w powiązaniu funkcjonalnym z miastem i sąsiednimi gminami. Ponadto za szczególnie ważne uznaliśmy ułatwienie dostępu do obozu Birkenau-Brzezinka, dotychczas odwiedzanego tylko przez część osób przyjeżdżających do Oświęcimia. Zaproponowaliśmy, by podjąć działania zmierzające do ściślejszego powiązania obu obozów. Generalnie, działaniom kreatywnym w strefie ochronnej przeciwstawiliśmy zasadę ograniczania nowych inwestycji i funkcji niezwiązanych z obsługą muzeum.

Problemy te stały się szczególnie aktualne wobec przyjęcia przez rząd w czerwcu 1996 roku tzw. Programu Oświęcimskiego, przewidującego znaczny zakres przedsięwzięć inwestycyjnych. Nowe ustalenia nie miały jednak oparcia w planie zagospodarowania przestrzennego. Doprowadziło to do powierzenia naszemu zespołowi (Bożena Chmiel, Danuta Kłosek-Kozłowska, Krzysztof Pawłowski) zadania opracowania wytycznych dotyczących ochrony i kształtowania obszaru wokół były obozów zagłady. Opierając się na porozumieniu zawartym z Rządem RP a Koalicją Organizacji Żydowskich, przesłaliśmy PKN ICOMOS powierzoną funkcję przewodniczącego Międzynarodowego Zespołu Ekspertów i organizację jego narady. Odbyła się ona w dniach 2–3 czerwca 1998 roku w Bielsku-Białej i Oświęcimiu z udziałem 16 specjalistów z zagranicy (w tym dyrektora Centrum Dziedzictwa Światowego) i 32 osób z kraju. Podstawowym celem narady było przedstawienie i poddanie analizie studiów i projektów zagospodarowania dawnych obozów Auschwitz-Birkenau.

Od początku działań Komitetu starałem się przekonać, że jego zadaniem nie jest tylko kwalifikacja kandydatur na Listę Światową, ale również troska o właściwą ich ochronę i zarządzanie. Taka była geneza programu „Ochrona i zarządzanie w miastach o wyjątkowej wartości zabytkowej”, którą przedstawiłem na konferencji 30-lecia ICOMOS w 1995 roku w Krakowie. Następnie został on w pełni zaaprobowany przez UNESCO. W liście z 26 lutego 1996 roku Pan Herman Crespo Toral, Dyrektor Generalny Sektora Kultury, stwierdził m.in.: „Ponieważ w dziedzinie metodologii chodzi o zaproponowanie standardu dotyczącego nie tylko miast wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa, ale generalnie miast zabytkowych, projekt ten interesuje Sektor Kultury. Tenże projekt zwrócił także uwagę Sektora Nauk Społecznych, który jest szczególnie zainteresowany dwoma aspektami: planowaniem urbanistycznym integrującym plan ochrony i zarządzaniem miastami. Jesteśmy przekonani, że wdrożenie tego programu, który zbiega się z programem Centrum Dziedzictwa Światowego oraz ICCROM, przyczyni się do usprawnienia metod i skuteczności rewaloryzacji miast”.

Dzięki poparciu polskiej delegacji przy UNESCO, program ten został przez mnie przedstawiony w lutym 1997 roku na specjalnej konferencji w jej siedzibie. Konferencja, jak to stwierdzono, doprowadziła do pierwszego w historii spotkania komórek UNESCO zajmujących się problematyką miejską. Faktem jest, że następnie problematyka urbanistyczna pojawiła się w programach ICCROM oraz Centrum

Dziedzictwa Światowego. Opracowany przez nas projekt monitoringu przedstawiony w Vademecum Konserwatora Zabytków (II) przetestowaliśmy na przykładzie Zamościa. Program ten dyskutowaliśmy w trakcie międzynarodowego sympozjum „ochrona i zarządzanie miastami wpisanymi i kandydującymi na Listę Światową UNESCO w Europie Środkowo-Wschodniej, Zamość, Lwów, Kamieniec Podolski”. Przyczyniło się ono walnie do osiągnięcia w 1998 roku wpisu Lwowa na Listę Światową.

Powierzenie mi analizy podjętych działań na terenie Evory w 1998 roku i La Valletty w 1999 stanowiły próbę zastosowania jego założeń do tych dwóch miast dziedzictwa światowego.

Dzięki misjom UNESCO miałem możliwość dogłębnego poznania miast o tak wybitnych i zróżnicowanych walorach oraz tak różnorodnej problematyce konserwatorskiej: jak Kazba w Algierze, Saint-Louis du Sénégal, Ilha de Mozambique, które jak Evora i La Valletta znalazły się na liście Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Mogłem przyczynić się do wpisu na Listę Światową obiektów słowackich – Bańskiej Szcawnicy, Spiskiego Hradu i wsi Vlkošinec. Ich ocena była przedmiotem mojej misji odbytej w lipcu 1993 roku. Mój raport zawierał również propozycje metodologiczne dotyczące klasyfikacji miast w skali regionalnej pod kątem ich uznania za dziedzictwo światowe. Wielokrotnie potem powierzano mi ocenę kandydatur miast proponowanych na Listę Światową. Otwarcie muszę stwierdzić, że presja polityczna wywierana na Komitet Dziedzictwa Światowego niejednokrotnie sprawiała, że oceny merytoryczne nie odgrywały zasadniczej roli w podejmowanych decyzjach.

Próba przedstawienia udziału Polski w początkowych dekadach realizacji zadań Konwencji wydaje się wskazywać, że zaprezentowane w moim szkicu (z 2011 roku) „Pierwsze dylematy Komitetu Dziedzictwa Światowego” tylko w niewielkim stopniu zostały rozwiązane. Określony przez mnie, jako dylemat „prenatalny” dotyczył pogodzenia problematyki dziedzictwa kultury z dziedzictwem natury. W swym dogłębnym studium metodologicznym Bogusław Szmygin zadaje pytanie „czy idea ta jest tyleż nowoczesna i obiecująca, co trudna do akceptacji i realizacji”. Odpowiedź nie może być jednoznaczna. Niewątpliwie dążenie do objęcia jednolitym systemem ochrony wszystkich krajów świata, z których część nie dysponuje zasobami dziedzictwa kulturalnego o uniwersalnej wartości sprzyja takiemu holistycznemu ujęciu sprawy. Mogłoby się wydawać, że niebezpieczne upolitycznianie decyzji Komitetu powinno ominąć klasyfikacje dóbr przyrody. Tak się nie stało. Już kandydatura Puszczy Białowieskiej wzbudziła zastrzeżenia inspirowane przez Związek Radziecki, które udało mi się oddalić. Niewielkie terytorium Europy sprawia, że z reguły rozległe obszary chronionej przyrody przekraczają granice państwowe i wymagają dodatkowych uzgodnień, co najmniej bilateralnych.

Trudność pozornie pokonana przez ustalenie w 2005 roku wspólnych kryteriów oceny dóbr kultury i natury polega w największym uproszczeniu na fakcie, że dobra kultury tworzone są przez działanie człowieka, a dobro przyrody jest tym cenniejsze, im mniej on w nie ingeruje.

Jest oczywiste, że typowanie kandydatur na Listę Światową jak i oceny zarządzania już wpisanymi wymagają wysoce specjalistycznych działań. Nie wszystkie ze 192 państw – stron Konwencji dysponuje takim potencjałem. Nakłada to szczególne obowiązki na sprawującą funkcje doradcze naszą Organizację, Międzynarodową Radę Ochrony Zabytków. Mająca się odbyć niebawem pod polskim przewodnictwem, 41 sesja Komitetu Dziedzictwa Światowego w Krakowie, pierwszym europejskim mieście Dziedzictwa Światowego – kolebce polskiej myśli konserwatorskiej jest dobrym miejscem, aby to szczególnie silnie zaakcentować.

PERSPEKTYWY OCHRONY ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA W POLSCE - CZYLI TENTATIVE LIST I PROPOZYCJE MOŻLIWYCH DO ZGŁOSZENIA KANDYDATUR NA LISTĘ ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA

The perspectives of protection of the world heritage in Poland - the tentative list and proposals of nominations to the world heritage list

*Jakub Lewicki**

SUMMARY: The article discusses Polish suggestions of new inscriptions into the UNESCO World Heritage List. The waiting items mentioned in the Tentative List were presented. Currently the Polish version of the List numbers 5 items. They are: Gdańsk, Town of Memory and Freedom (2005), The Augustów Canal (2006), The Dunajec River Gorge in the Pieniny Mountains (2006), Extension to the Joint World Heritage Property "Primeval Beech Forests of the Carpathians (Slovak Republic and Ukraine) and the Ancient Beech Forests of Germany (Germany)" (2015), "Krzemionki", prehistoric flint mines (2016). Other offered suggestions were also presented: The Jewish Cemetery in Łódź, the Ponds in Milicz – medieval fishponds in central Europe, Nowa Huta, the paper mill – Duszniki Zdrój, the Elbląg Canal, Nikiszowiec as a factory-related housing complex,

the cultural landscape of Żuławy area, wooden mosques in the Podlasie Region – Bohoniki and Kruszyniany, the Valley of Palaces and Gardens – the Jeleniogórska Valley, Żyrardów, Warsaw Water Filters and Księży Młyn in Łódź as industrial heritage, the Citadel in Warsaw, and the Słowiński National Park as natural heritage. Among new suggestions the following were indicated: the collegiate church in Pułtusk as an example of Renaissance solutions of linear perspective applied in architecture, the project of a Gothic vault in the church in Szydłowiec as a unique example of the Gothic construction workmanship, and modern wooden churches (e.g. the church in Boguszyce).

KEYWORDS: UNESCO, Tentative List, monuments

The issue of new entries on the UNESCO World Heritage List has long been an object of a lot of interest. For many years, proposals for different nominations have been made, which would presumably deserve protection under the UNESCO Convention. Each of them must meet the following criteria of uniqueness on a global scale:

- outstanding universal value
- integrity
- authenticity

The currently applicable guidelines for entries into the UNESCO World Heritage List have been defined by the 6. Extraordinary Session of the World Heritage Committee, which decided to establish 10 integrated entry criteria (Decision 6 EXT.COM 5.1) as implementation of the World

* Prof. Arch. Jakub Lewicki, Department of Conservation of Monuments and Landscape Protection
Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw
<https://orcid.org/0000-0003-1766-659X>

1. Gdańsk, the old Gdańsk Shipyard, the Imperial Shipyard. Photo: J. Lewicki, 2016.

Heritage Convention.¹ It was then concluded that: “To be deemed of Outstanding Universal Value, a property must also meet the conditions of integrity and/or authenticity and must have an adequate protection and management system to ensure its safeguarding” (point 78 of the guidelines). These values are specified by point 79 of the adopted guidelines: “Properties nominated under criteria (i) to (vi) must meet the conditions of authenticity”. As a basis for the assessment of authenticity, the Nara Document on Authenticity was drawn up, which provides a practical basis to evaluate authenticity of assets submitted to the World Heritage List.

The postulate on integrity or authenticity is an essential demand qualifying an asset to entry into the World Heritage List. In the relevant provisions, it was specified as follows: “The ability to understand the value attributed to the heritage depends on the degree to which information sources about this value may be understood as credible or truthful. Knowledge and understanding of these sources of information, in relation to original and subsequent characteristics of the cultural heritage, and their meaning, are the requisite bases for assessing all aspects of authenticity” (point 80 of the guidelines). Very important for the applied assets is point 82 of the guidelines: “Depending on the type of cultural heritage, and its cultural context, properties may be understood to meet the conditions of authenticity if their cultural values (as recognized in the nomination criteria proposed) are truthfully and credibly expressed through a variety of attributes including: materials and substance; use and function; traditions, techniques and management systems; location and setting; language, and other

¹ *Criteria according to the information on the website of the Polish UNESCO Committee:* <http://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/kryteria/> and <http://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/konwencja/>, effective date 20 X 2016. Among the many documents concerning the entry procedure, selected were the criteria and rules for the entry. Deliberately omitted were the later, detailed regulations for the entry procedure and its changes.

forms of intangible heritage; spirit and feeling; and other internal and external factors.” It was also stated that: “When the conditions of authenticity are considered in preparing a nomination for a property, the State Party should first identify all of the applicable significant attributes of authenticity. The statement of authenticity should assess the degree to which authenticity is present in, or expressed by, each of these significant attributes” (point 85). Also, the very important role the integrity was indicated: “All properties nominated for inscription on the World Heritage List shall satisfy the conditions of integrity” (point 87). It is a very important statement that integrity is a measure of the entirety and integrity of the natural or cultural heritage and its attributes (decision 20 COM IX 1388).² It additionally stresses the importance of these criteria for the entry into the world list. Examining the conditions of integrity, therefore requires assessing the extent to which the property: a) includes all elements necessary to express its Outstanding Universal Value; b) is of adequate size to ensure the complete representation of the features and processes which convey the property’s significance; c) suffers from adverse effects of development and/or neglect. This should be presented in a statement of integrity. The guidelines set this out in the following way: “For properties nominated under criteria (i) to (vi), the physical fabric of the property and/or its significant features should be in good condition, and the impact of deterioration processes controlled. A significant proportion of the elements necessary to convey the totality of the value conveyed by the property should be included. Relationships and dynamic functions present in cultural landscapes, historic towns or other living properties essential to their distinctive character should also be maintained” (point 89).

New nominations are subjected to stricter selection. It consists in:

- reducing the number of entries that are becoming more and more difficult
- searching for a truly unique value and strict selection of submitted assets
- too many European entries, which involves a restriction of applications from Europe in favor of other continents, which have few applications.

All nominations should be made after careful analysis, because the procedure of entry raises huge hopes and emotions of local communities, and each decision on not entering is met with a big disappointment.

Pending nominations are included in the Tentative List.³ Currently, the Polish version of the Tentative List has 5 items. These include (in order of nomination):

- Gdańsk – the Town of Memory and Freedom, submitted in 2005.
- The Augustów Canal, submitted in 2006.
- The Dunajec River Gorge in the Pieniny Mountains, submitted in 2006.
- Extension to the Joint World Heritage Property “Primeval Beech forests of the Carpathians (Slovak Republic and Ukraine) and the Ancient Beech forests of Germany (Germany)”, submitted in 2015.

² Data according to the information contained on the website of the Polish UNESCO Committee: <http://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/konwencja/>, effective from 20 X 2016.

³ Bogusław Szmygin, “Polska a Światowe Dziedzictwo UNESCO – dokonania i perspektywy”, *Ochrona Zabytków*, Yearbook 2014, Vol. 1, pp. 217-220; Bogusław Szmygin, *Światowe Dziedzictwo Kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, the Polish National Committee of ICOMOS, Lublin University of Technology, Warsaw – Lublin 2016, pp. 243-251.

2. Gdańsk, the old Gdańsk Shipyard, the drawing room building (3A), condition in 2016, outside view. Photo: J. Lewicki.

- "Krzemionki", prehistoric flint mines, submitted in 2016.

Until recently, the list included the Tarnowskie Gory Lead-Silver Mine and its Underground Water Management System, submitted in 2013 and entered into the World Cultural Heritage List in July 2017.

An overview of the applications in the Tentative List (pending assets)

Gdańsk – the Town of Memory and Freedom, submitted in 2005

Among the listed candidates, the nomination of Gdańsk aroused the most emotions and therefore it was most widely analyzed. The already made attempts to recognize the global importance of Gdańsk's historical heritage have not yielded positive results. It was the subject matter of two entry nominations that ended in failure. Demands to secure only the area of the Gdańsk Shipyard as the cradle of "Solidarity" with international protection, which was supposed to emphasize "Solidarity's" contribution to the overthrow of communism, have been made for a long time. Therefore, below proposed is the concept of protection of the Gdańsk Shipyard by entering it into the UNESCO List.⁴ In order to fully analyze this problem, the existing measures to protect the Shipyard premises were initially analyzed.

Historical premises of the former Gdańsk Shipyard were the subject matter of many studies, analyses and decisions implementing preservation protection of selected buildings in the area. These were entries into the register, entries into the historic monuments and sites record and enacted local zoning plans. They included only single objects,⁵ and the whole area has been subject to significant

⁴ J. Lewicki, "Stocznia Gdańska i Gdańsk jako kolebka Solidarności – koncepcja ochrony jako pomnika światowego dziedzictwa UNESCO" [in:] *Historia Stoczni Gdańskiej*. Resources from the science session at the European Solidarity Centre, 3-4 November 2016, Gdańsk (in print).

⁵ All the listed entries and decisions according to the websites of the Regional Historic Monuments Protection Office in Gdańsk and the website of the National Heritage in Warsaw.

transformations. Also in the past, various arguments have been made in relation to protection of this area. They presented different approaches to the area – from protection of individual buildings to the demands of comprehensive rigorous protection of the entire premises of the Shipyard.⁶ However, before an entry of the area into the World Heritage List can be made, it is necessary to recognize the area as a historic monument, and then as a Polish Listed Monument. Therefore, we must first demand protection based on Polish provisions of law, and only then it will be possible to submit this nomination to the Tentative List.

Three important groups included in the former Gdańsk Shipyard should be subject to protection under the Polish law (the Act on Protection and Guardianship of Monuments and Sites of 23 July 2003): the first is the former Imperial Shipyard, which is the oldest industrial architecture complex in the area. The second is the old Schichau's Shipyard, which is an important testimony to the industrial heritage from the first half of the 20th century. The third element is the group of buildings focused around the Heritage of "Solidarity" as the most important testimony to the role and transformations of the industrial and social heritage in the second half of the 20th century. Individual objects included in each of the complexes that survived to this day are to be subject to protection. It is necessary to discuss the scope of protection of each of the mentioned complexes.⁷

The most valuable industrial heritage complex within the former Gdańsk Shipyard is Imperial Shipyard. The historical layout of the buildings in the area should be preserved, with particular consideration of ul. Narzędziowców, whose frontages should be protected. The character of all the existing façades and the material used (brick) together with the brick details should be preserved. All the new elements introduced must be subordinated to the historical layout of the buildings, preserved to this day. Individual buildings should be protected by entries into the register of historic monuments and sites. The protection should cover the preserved historical Imperial Shipyard Pool that has high historical and scientific value. All elements related to the repair of the waterfront and the devices protecting it from the raising water level and the danger of possible floods should be subject to protection of the historical and scientific values of this pool. Another important element of the industrial development shaped in the first half of the 20th century is the Schichau's Shipyard. It consists of many structures with similar forms of the façades and with cubage that constitutes a spatial dominant. Also selected elements should be protected. However, the most important element to be protected must be the development complex documenting the tradition of "Solidarity". The complex, extended by other selected elements of the waterfront and shipyard cranes, as well as selected fragments of the Imperial Shipyard and the Schichau's Shipyard, should be the basis for the Polish Listed Monument.

The demand for protection of the designated buildings has been made for a long time and included in most previous studies of the former Gdańsk Shipyard. The proposed scope of protection

⁶ A thorough analysis of the entry criteria was presented by Jakub Lewicki [in:] prof. dr hab. inż. arch. Piotr Lorens, prof. dr hab. Jakub Lewicki, dr Małgorzata Korpała, mgr inż. arch. Paweł Mrozek, mgr inż. arch. Piotr Skrzycki, *Zasady kształtowania przestrzeni Młodego Miasta w kontekście wartości zabytkowej i wytycznych konserwatorskich dla zespołu dawnej Stoczni Gdańskiej*, Gdańsk University of Technology, Gdańsk, July 2016, typescript, pp. 41-44; Piotr Lorens, Jakub Lewicki, *Gdańsk. Młode Miasto. Zasady kształtowania przestrzeni Stoczni Gdańskiej w kontekście wartości zabytkowych i wytycznych konserwatorskich*, Monoplan, Warsaw – Gdańsk 2016, pp. 48-50.

⁷ According to "Zasady kształtowania przestrzeni Młodego Miasta...", typescript, pp. 44-48; *Zasady kształtowania przestrzeni Młodego Miasta...*, pp. 51-54.

assumes their legal protection in the light of the Polish law, which would only then allow further actions.

3. Gdańsk, Hala Olivia, project by Maciej Gintowt, Maciej Krasieński and Stanisław Kuś, 1969–1971, condition in IV 2013. Photo: J. Lewicki.

The concept of entry into the UNESCO List

The complex documenting the tradition of “Solidarity”, which was born in the Gdańsk Shipyard, is one of the most important elements in the area that should be protected. It includes selected buildings and sites associated with the rise of “Solidarity” in 1980 throughout the entire Gdańsk Shipyard, and therefore, the area of Plac Solidarności (the “Solidarity” Place), along with the Monument to the Fallen Shipyard Workers of 1970 and “the Health and Safety Hall” (protected by entry into the register of historic monuments and sites no. 1206 of 6 December 1999), the workplace of Anna Walentynowicz (building no. 42A), of Lech Wałęsa (building no. 86B), and also of Donald Tusk (building no. 31B), whose façades and interiors should be subject to protection. Some of the indicated buildings belong to historical complexes of the Imperial Shipyard and the Schichau’s Shipyard. In the future, the complex, expanded by other selected elements of the waterfront and shipyard cranes and selected fragments of the Imperial Shipyard and the Schichau’s Shipyard, may form the basis for entry into the UNESCO List. It would be possible and desirable to include other distinctive objects in the area – one of which should be the drawing office building. During talks about the protection of the heritage of “Solidarity” and possible entry into the UNESCO List, it is often proposed to incorporate into the complex an object

located outside the area, known as Hala Olivia, designed by Maciej Gintowt, Maciej Krasieński and Stanisław Kuś and commissioned in December 1971. It is a well-preserved building with the original modernist architecture that belongs to the heritage of “Solidarity”. It was here that the historical 1st National Congress of Delegates of the “Solidarity” Trade Union took place in autumn of 1981 (5-10 IX, 26 IX-7 X 1981). Protection of the building, in which the “Solidarity” Trade Union had its seat, would also be necessary.

4. Krzemionki Opatowskie, flint mines, workings (A.-B.). Photo: J. Lewicki, 2017.

It is important to define in light of which criteria the listed buildings can be protected as World Heritage. It seems that the most appropriate here would be criterion VI of the Convention, since the above structures are “directly or tangibly associated with events or living traditions, with ideas, or with beliefs, with artistic and literary works of outstanding universal significance.” This criterion should be used in conjunction with criterion IV as “an outstanding example of a type of building, architectural or technological ensemble or landscape which illustrates a significant stage in human history.” Less important, but also possible to apply to the shipyard buildings would be criterion II as exhibition of “an important interchange of human values, over a span of time or within a cultural area of the world, on developments in architecture or technology, monumental arts, town-planning or landscape design” or criterion V as “an outstanding example of a traditional human settlement, land-use, or sea-use which is representative of a culture, or human interaction with the environment especially when it has become vulnerable under the impact of irreversible change.” Criterion IV would first and foremost concern the post-shipyard buildings as industrial heritage, and their rank as testimony illustrating the civilizational changes and industrial development in the 19th and 20th centuries and its influence on the transformations of societies of the time.

Commencement of the procedure aiming at an entry into the World Heritage List would have to be preceded by a decision on the scope of protection of the area under the Polish law. Therefore, a decision must be issued on the protection of areas and buildings by entry into the register of historic monuments and sites, enacted local zoning plans must be developed, buffer zones designated and, above all, so-called plan for protection of selected areas and buildings must be developed. The next step would be granting the status of a Polish Listed Monument. This is an integral part of initiation of the procedure and nomination of request for entry into the World Heritage List.

Strengths and weaknesses of the nomination

The memorabilia related to the beginnings of “Solidarity” have unique, universal value. We do not need to convince anyone of the importance of the heritage of “Solidarity” from 1980-81 and later. This is a widely recognized symbol both in Europe and in the world. Versatility and uniqueness of this heritage are the strongest point of the nomination of the post-shipyard areas to the World Heritage List.

The weakest point of this nomination is the lack of integrity of the preserved heritage. After 1989, many demolitions occurred on the site, which radically changed the cultural landscape. Many buildings were demolished. An example of this are the surroundings of the Monument to the Shipyard Workers and the Shipyard gate, where was the dismantled canteen, the located a little further building of the former clinic and buildings around the wall of the shipyard. Numerous demolitions included the entire area of the former Gdańsk Shipyard. Therefore, a demand was made for inclusion in the complex of the well-preserved Hala Olivia, which held the memorable meeting of delegates in 1981, as well as the building of the “Solidarity” Trade Union. This way, it was intended to make up for the alleged lack of integrity and authenticity of this entry.

An element that could highlight the unique outstanding universal value of this entry would be the emphasis of the intangible heritage of “Solidarity”. However, this category of the World Heritage is characterized by completely different criteria and regulations on entry. By including the elements related to the heritage of “Solidarity” as intangible heritage, we can avoid the allegation about the lack of integrity of this complex, but then there will be new problems arising from the specific nature of the heritage of “Solidarity”. Its most important intangible value is the value of the symbol, and there is a big difficulty here in defining the scope and nature of such nomination.

The demand for protection of the designated buildings in the area of the old Gdańsk Shipyard has been made for a long time and included in most previous studies on the area. The proposed scope of protection assumes not only legal protection on the basis of the Polish law of the designated buildings and areas, but also international confirmation of their historical rank. It would be necessary to actively include the protected buildings into the newly defined functions, that, at the same time, documented the intended use of these buildings. They would be an attractive cultural element stimulating the development of the area. However, numerous demolitions and transformations of this area significantly decreased its value, especially in light of the guidelines for international protection of the world heritage. Therefore, it is currently difficult to assess the chance of this nomination, and without any special measures taken for protection and promotion of the Gdańsk Shipyard, it is hard to talk about the possibility of recognizing the global rank of that asset as a World Heritage site. It should once again be recalled that initiation of the procedure for entry into the World Heritage List must be preceded by adoption of a decision on the scope of protection of the Gdańsk Shipyard area under the Polish law (entry into the register of historic monuments and sites of selected areas and buildings), development of final local zoning plans, designation of buffer zones and development of so-called protection plan for the area designated for entry and the buildings located there. It is an integral element, enabling initiation of the procedure and nomination of the application for entry into the World Heritage List. Without that, taking any action will be impossible or completely unrealistic.

The Augustów Canal, submitted in 2006

The asset was the object of one entry nomination, which ended in failure. The nomination of the Augustów Canal was evaluated by international experts of ICOMOS and with a negative outcome. The evaluation alleged lack of authenticity of the asset – significant transformations of the historic substance performed in a manner inconsistent with respect for authenticity and the preservation doctrine. The downside of this nomination are also large changes to the environment that may be irreversible. They affected the surrounding cultural landscape. The advocate of the Canal's entry is Belarus, which is a strong point of this nomination. Also demands for covering other Polish canals with international protection and submitting more objects as one nominated asset have been made for a long time. The proposal for nomination of the Elbląg Canal was made, which is affirmed by its very attractive infrastructure and its good condition. Its ramps and auxiliary equipment are admirable. Unfortunately, an element that can lower the rank of the nomination is the performed comprehensive revitalization that replaced some of the original technical elements. Also, a proposal to include the Bydgoszcz Canal into this group appeared (initiative of the Bydgoszcz city authorities)⁸, however, despite its importance for the region, the technical infrastructure is not as interesting as in the case of the Elbląg Canal, and the supra-local importance is much smaller.

5. The Elbląg Canal, ramp. Photo: J. Lewicki, 2016.

To sum up, the Augustów Canal is a valuable technical historic monument, but of local-level importance. Its supra-local role may only be recognized in a broader context – in conjunction with the Belarussian part of the canal. The participation of Belarus in recognition of this entry would be crucial here. And only in the context of a cross-border entry and in conjunction with other waterways, can this nomination have any chance for entry.

⁸ Jakub Lewicki, "Kanał Bydgoski w systemie polskich dróg wodnych" [in:] Adam Kosecki (ed.), *Kanał Bydgoski w systemie polskich dróg wodnych*, Bydgoszcz 2014, ISBN 978-83-61641-70-4, pp. 80-98.

6. Pułtusk, the collegiate, general view of the main nave. Photo: J. Lewicki, 2016.

The Dunajec River Gorge in the Pieniny Mountains, submitted in 2006

This is one of the few Polish proposals regarding natural assets. However, there is no definition of the value of the protected areas. It is necessary to determine the subject matter of protection and its borders. This applies to both the area and the category of entry. It is possible to enter this good as a mixed one, taking into account other values. It is possible to take into account the value of the landscape, including the traditions of the raftsmen and the highlanders in assessing the value and classification of this asset. The supra-local role of this entry can only be considered in connection with Slovakia, whose participation would be very important for any further efforts made for this entry. And only in the context of a cross-border entry and in conjunction with defining all the values of this asset, can the nomination of the Dunajec River Gorge in the Pieniny Mountains have any chance for entry. However, it is necessary to undertake specific steps for an entry of this object and determine its borders and the actual value.

Beech forests (Extension to the Joint World Heritage Property “Primeval Beech forests of the Carpathians (Slovak Republic and Ukraine) and the Ancient Beech forests of Germany (Germany)”, submitted in 2015.

Another proposal is the nomination of beech forests. It should be recalled that so far only one Polish asset has been entered in the category of nature, and the mentioned nomination would be another natural asset from our country. The nomination is an extension of an entry including beech forests in other countries (Primeval Beech forests of the Carpathians – Slovak Republic and Ukraine and the Ancient Beech forests of Germany – Germany), which significantly increases its chances. The nomination has a good chance of realization, all the more so that the World Heritage Committee in Poland supported it and adopted a resolution for Poland to make a request to the World Heritage

Centre to support this nomination.⁹ However, extension of the entry occurred in July 2017 and did not include the Polish asset.¹⁰

7. Szydłowiec, the design vaults on the wall of the north nave. Photo: J. Lewicki, 2016.

“Krzemionki”, prehistoric flint mines, submitted in 2016

Another nominated asset is Krzemionki Opatowskie. The nomination includes the former flint workings (“Krzemionki” Archaeological-Natural Reserve). Intensive operations are carried out for the preparation of the documentation for this nomination. Due to the unique values, it has a good chance of entry, all the more so that the request was submitted to the Tentative List after several years of preparation.

Until recently, the Tentative List included the Tarnowskie Gory Lead-Silver Mine and its Underground Water Management System, submitted in 2013 and entered into the World Cultural Heritage List in July 2017.¹¹ This example shows that effective preparation and consistent operations can easily lead to entry into the Cultural Heritage List. It is necessary to act effectively and according to a plan.

The above list currently includes five proposals, but Krzemionki are the only one most likely to be selected. Application of Gdańsk requires a significant reformulation and defining the protected values, as well as the asset of the Dunajec Gorge in the Pieniny Mountains. Beech forests have recently been entered as a cross-border asset without the participation of Poland. The least chance has the Augustów Canal, and only in formulation of the application as a serial nomination, as well as a cross-border one, with active participation of Belarus.

⁹ Resolution No. 24 of the Polish World Cultural Heritage Committee.

¹⁰ <http://www.unesco.pl/article/1/nowe-wpisy-na-liste-swiatowego-dziedzictwa-na-sesji-w-krakowie/>, effective from 10 VIII 2017.

¹¹ Ibid.

In the existing literature, it has been pointed out that the Polish Tentative List is very short, and the largest Tentative Lists have 30, 40 and even 50 items.¹² Also lists of other countries are subject to nationwide discussion, like, e.g. Germany, which is of great importance for the promotion and protection of these assets. Therefore, in the coming years, it will be necessary to significantly supplement the Tentative List, which can be key to success with future entries.

Other suggestions of nominations for the Tentative List

We should also discuss proposals that are not yet on the Tentative List, nor have they yet become Polish Listed Monuments, but they have values of supra-regional importance.

- the Jewish cemetery in Łódź. A few years ago, emerged a proposal of entry of Jewish cemeteries representing the 19th-century industrial development in Poland, Germany, Hungary and the Czech Republic. In Poland, proposed was the Jewish cemetery in Łódź. There were also different concepts of the entry including other elements of the Jewish heritage. This nomination was discussed a few years ago, now the initiatives on this asset have eased.
- the Milicz ponds – the medieval fish ponds of Central Europe. An idea appeared to submit the nomination, which is an example of the use of fish ponds founded by the Cistercians in the 13th century as a mixed asset. It is necessary to specify its value and the scope of protection. The nomination requires the complex to be recognized as a Polish Listed Monument. Although the idea of submitting that nomination was supported by the World Heritage Committee in Poland, it requires many preparations.
- Nowa Huta as a representative of the heritage of socialist realism. The nomination would cover the works including the most interesting projects from several countries of the former Eastern Europe. The idea to submit Nowa Huta is widely supported by Cracow authorities and has a good chance of inclusion in the Tentative List. However, it is necessary to recognize that asset as a Polish Listed Monument. Another asset that could be included in this group is the Warsaw MDM (the Marszałkowska Residential District).
- the Paper Mill – Duszniki Zdrój – the nomination received a positive opinion of the World Heritage Committee in Poland in December 2015. There are activities carried out towards preparation of the application. It is necessary to analyze the comparative studies already carried out and choose other similar implementations, which in the future could be the subject matter of a serial and cross-border nomination together with the Czech Republic and other countries.
- the Elbląg Canal – entry of this asset in the future would lead to a joint entry of the Augustów Canal into the UNESCO List. The chances of this nomination were discussed above on the occasion of the analysis of the opportunities of the Augustów Canal.
- Nikiszowiec (factory residential complex) – the nomination would require an analysis regarding the universal values of this asset and any actual chance of entry.
- the cultural landscape of Żuławy (a serial nomination together with the Germans and Dutch)
 - an idea appeared to submit this asset, but this nomination is only at an initial stage of analysis.

¹² Szmygin, 2016, p. 248.

- the wooden mosques in the Podlasie region – Bohoniki and Kruszyniany – this could be a serial nomination shared with Belarus or possibly with Lithuania. The nomination has good chances, however, requires a series of further actions.
- the Valley of Palaces and Gardens – Jelenia Góra Valley. This nomination would be a mixed one, including the cultural and natural landscape. It was promoted a few years ago, now requires further intensive steps towards entry into the Tentative List.
- Żyrardów – the asset it was promoted a few years ago as an industrial complex and residential settlement. Today, however, after significant transformations and loss of authenticity, the chances of this complex have decreased significantly.
- Filtry in Warsaw as industrial heritage. The nomination was submitted more than a dozen years ago, currently it is not further analyzed.
- the Citadel in Warsaw – the complex was also submitted many years ago, it is not further analyzed. Even after the past transformations, the universal value of this asset has dropped.
- Księży Młyn in Łódź as industrial heritage. The nomination was widely promoted and submitted more than a dozen years ago, currently it is not further analyzed. Today, after a significant transformations and loss of authenticity, the chances of this complex have decreased significantly.
- Słowiński National Park as natural heritage – also this asset was submitted in the past, it is currently not further analyzed.

8. Boguszyce, the wooden church, interior. Photo: J. Lewicki, 2016.

For each of these applications, it would be necessary to prepare the relevant documentation together with a Management Plan, which is necessary for entering them into the Tentative List. Therefore, the nominations are only at an early stage of preparation. Wider cooperation with foreign partners is also desirable. It is also necessary to submit new proposals, particularly from the areas

where there were fewer new nominations. Each of them must first be recognized as a Polish Listed Monument. Among the new proposal we can indicate:

- the Pułtusk collegiate as an example of the use of Renaissance linear perspective solutions in architecture, known from paintings and sculpture compositions. The nomination would have a chance only after the preparation of the relevant documentation and comparative studies. The asset would have a chance as a serial nomination along with other Renaissance pioneering works in different countries.
- the project of the gothic vaults on the walls of the church in Szydłowiec – as a unique example of the Gothic construction craftsmanship. This entry would have a chance with other works illustrating the development of the Gothic design and construction, for example the church of Saint-Denis or the Gothic design drawings from Cologne and Vienna. This group can also include the works of Barthel Ranisch, a constructor from Gdańsk, both in the form of implementations (selected vaults and Gdańsk churches), but also preserved architectural designs presented in the work “Beschreibung aller Kirchen-Gebäude der Stadt Danzig”, which is one of the most important source studies on construction of Gothic architecture.
- modern wooden churches – this asset could be a new entry or an extension of a current entry. This would include selected modern churches – e.g. the church in Boguszyce, as well as other selected structures.

These examples do not exhaust, of course, the list of proposals of assets, which can be entered into the Tentative List, and then can be serious nominations for an entry into the UNESCO World Heritage List. It is important for the Tentative List to be carefully prepared, and the assets included therein to actually be of outstanding universal value, integrity and authenticity.

MIEJSCA PAMIĘCI NA TLE UNESCO 1972 WORLD HERITAGE CONVENTION ORAZ KRYTERIUM VI W WYTYCZNYCH OPERACYJNYCH JEJ STOSOWANIA

Places of memory under UNESCO 1972 World Heritage Convention and criterion VI of the Operational Guidelines of its implementation

*Wojciech Kowalski**

SUMMARY: Author argues that places of memory can be protected under 1972 UNESCO World Heritage Convention as definition of heritage (art. 1) encompasses „historical value” criterion in relation to all elements of this heritage, namely to monuments, groups of buildings and sites. Such thesis is strongly supported by practical application of criterion VI of Operational Guidelines by World Heritage Committee. Almost all monuments and sites inscribed on the World Heritage List under this criterion are to maintain memory of important events, beliefs, ideas etc. Intangible component was therefore a basis of these inscriptions although presence of material component as “a witness” was also important. It is however specially interesting to note that the Auschwitz Birkenau German Nazi Concentration Camp (1940-1945) was inscribed as the only one symbol of Holocaust what was underlined by the condition that no other such monuments would be inscribed in the future. It seems clear that

by this fact the new principle of „symbolic representation” was adopted by Committee. The problem is that such principle has no legal basis, in particular it cannot be found in the 1972 Convention and for this reason decision establishing it is not binding for future inscriptions. Taking into account delicate and sometimes even political nature of inscription of some places of memory it seems reasonable that already existing practice of „serial inscriptions” can be adopted as a solution in cases of similar sites. It should make possible to leave apart the policy of „symbolic representation” as not only legally defective but leading also to situation where several places of memory of universal importance for whole humanity will stay without any legal protection.

KEYWORDS: UNESCO 1972 Convention, Criterion VI of Operational Guidelines, serial inscriptions.

Problematyka pamięci historycznej i będących jej swoistymi nośnikami, tak zwanych, „miejsca pamięci” jest od szeregu lat przedmiotem nie tylko badań naukowych, ale także w coraz szerszym zakresie interesuje szerszą publiczność. We współczesnym świecie pamięć ta postrzegana jest bowiem jako czynnik ważny nie tylko dla utrzymania lub budowy tożsamości większych lub mniejszych grup społecznych, ale także istotny dla jednostek, które, między innymi, dzięki niej się z nimi identyfikują¹. Kwestia ta jest przeto również tematem sympozjów i konferencji², na marginesie których toczy się

* Prof. Wojciech Kowalski, Faculty of Law and Administration of the University of Silesia in Katowice <https://orcid.org/0000-0001-6532-9796>

¹ Problematyka ta ma obszerną literaturę, por., na przykład, A. Nandi: *Memory work*. In.: W. Fałkowski (ed.): *Culture – Memory – Identities. Memory of the world program and diversified perception of the past*. Warszawa 2013, str. 25 et seq., oraz dalsze materiały zamieszczone w tej publikacji.

² Por., między innymi, konferencje “*The place of memory and memory of place*”, 10 December 2016, Monticello House, Bloomsbury, London, konferencja ICOMOS, “*Place of memory – protection, conservation, interpretation*”, 9 marca 2017, Florencja, Włochy, czy kolejna konferencja ICOMOS, “*Miejsca pamięci – definiowanie, interpretacja – ochrona*, która odbędzie się w Warszawie w dniach 4–5 grudnia 2017 r.

dyskusja wokół związanych z nią zagadnień prawnych. Na jednej z nich autor niniejszego artykułu przedstawił stan ochrony prawnej miejsc pamięci na tle wybranych legislacji krajowych oraz krótkie uwagi w odniesieniu do prawa międzynarodowego³. Wnioskiem tego wystąpienia było stwierdzenie, że ani w krajowych porządkach prawnych ani też na poziomie międzynarodowym nie została dotychczas przyjęta definicja takiego miejsca, jak też żadne z tych przepisów nie odnoszą się bezpośrednio do miejsc pamięci jako takich. Nie oznacza to wszak całkowitego pozostawienia ich poza regulacjami prawnymi, gdyż są chronione na zasadach ogólnych ochrony zabytków, a w niektórych porządkach prawnych wprowadzono nadto dodatkowo specjalne przepisy poddające je ochronie albo poprzez określenie ich rodzaju, albo też przez wskazanie konkretnych obiektów. W sposób szczególnie korzystny dla ochrony omawianych miejsc wyróżnia się na tym tle system anglo-amerykański, który w Anglii pozwala chronić pola bitew⁴, a w USA „objects significant in American history”⁵, takie jak, na przykład, salę Forda, w której zastrzelono prezydenta Abrahama Lincolna⁶.

Na płaszczyźnie prawa międzynarodowego miejsca pamięci mogą być objęte ochroną na zasadzie ogólnej, a to dzięki „szerokiej pojemności” definicji przedmiotu regulacji UNESCO World Heritage Convention z 1972 roku⁷. Podobnie jak reżimy krajowe zawiera ona bowiem kryterium „wartości historycznej”, która jest podstawą kwalifikacji tych miejsc jako składników definiowanego dziedzictwa. Co więcej, odnosi się ono do wszystkich wskazanych wprost i opisanych w art. 1 konwencji rodzajów dziedzictwa kulturowego, to jest: zabytków (monuments), zespołów zabudowy (groups of buildings) i miejsc (sites)⁸.

Dla potrzeb praktycznego stosowania konwencji, a przede wszystkim dokonywania wyboru obiektów zasługujących na wpis na Listę Światowego Dziedzictwa definicja ta została uszczegółowiona

³ W. Kowalski: *Place of memory as a legal concept. Current state and possible developments*, konferencja ICOMOS, „Place of memory – protection, conservation, interpretation”, 9 marca 2017, Florencja, Włochy, w druku.

⁴ Podlegają one wpisowi (listing) do specjalnego rejestru Historic England’s Register of Historic Battlefields.

⁵ *The National Historic Preservation Act of October 15, 1966*, 16 U.S.C., str. 470 et seq. Public Law 89–665 (October 15 1966), Sec. 101. (a) (1) (A). Zgodnie natomiast z National Register Criteria for Evaluation mogą to być obiekty, które, między innymi, „are associated with events that have made a significant contribution to the broad patterns of American history, are associated with the lives of a significant persons”, względnie „have yielded or may be likely to yield, information important in history or prehistory”. Por., szerzej, W. Kowalski: *Kwalifikacja wartości zabytku w świetle prawa Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*. W: B. Szmygin (red): *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*. PKN ICOMOS Warszawa – Lublin 2016, str. 81 et seq.

⁶ *Supra*, str. 82.

⁷ UNESCO 1972 Convention concerning the protection of world cultural and natural heritage. Tekst, por., F. Francioni (ed): *The 1972 World Heritage Convention. A Commentary*. Oxford 2008, str. 411 et seq.

⁸ Art. 1. *For the purpose of this Convention, the following shall be considered as “cultural heritage”*: monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements of structures of an archeological nature, inscriptions, cave dwellings and combinations of features, which are of outstanding universal value from the point of view of history, art and science; groups of buildings: groups of separate or connected buildings which, because of their architecture, their homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art and science; sites: works of man or the combined works of nature and man, and areas including archaeological sites which are of outstanding universal value from the historical, ethnological or anthropological point of view.

w Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention⁹. Sprecyzowano w nich 10 selection criterias, z których 6 odnosi się do dziedzictwa kulturowego. Bliższa analiza tych kryteriów pozwala stwierdzić, że miejsca pamięci mieszczą się ewentualnie jedynie w criterion VI, albowiem wymienione są w nim, między innymi, obiekty „directly or tangibly associated with events (...) of outstanding universal significance”¹⁰. Jak wynika z aktualnego stanu wpisów na Listę Dziedzictwa Światowego (World Heritage List)¹¹ wspomniane kryterium jest podstawą wpisu na listę 11 pozycji, obejmujących bardzo różnorodne obiekty z różnych stron świata.

Dla zbadania funkcjonowania kryterium VI jako podstawy wpisu miejsc pamięci na listę niezbędne jest bliższe przyjrzenie się tym wpisom, co pozwoli w dalszej części artykułu na wyciągnięcie z tej analizy wniosków i rozważenie ewentualnych postulatów de lege ferenda. Ponieważ zaś, jak wspomniano na wstępie, miejsca te nie są prawnie zdefiniowane analizę tę poprzedzić trzeba krótką ich charakterystyką, co pozwoli odróżnić je od innych rodzajów obiektów wpisanych na listę.

Przywołując słowa klasyka badań w tej dziedzinie można najkrócej wyjaśnić, że „A lieu de mémoire is any significant entity, whether material or non-material in nature, which by dint of human will or the work of time has become a symbolic element of the memorial heritage of any community”¹². Przekładając natomiast tę tezę na język sformułowań prawniczych należałoby przede wszystkim zwrócić uwagę na jednoczesne występowanie tu dwóch niezbędnych i uzupełniających się elementów, niematerialnego i materialnego, przy czym ten pierwszy odgrywa rolę decydującą, a drugi jest mu całkowicie podporządkowany i pełni jedynie funkcję nośnika w sensie czysto technicznym. Innymi słowy rzecz ujmując, istotą omawianego pojęcia jest pamięć o ważnym momencie lub okresie historii, która jako element niematerialny jest „ucieleśniona” („uprzedmiotowiona”) w konkretnym i fizycznie wyodrębnionym corpus mechanicum. Ów moment lub okres historii musi być w takim stopniu ważny dla danej grupy społecznej, albo nawet całej ludzkości, że jest nie tylko wart jej pamięci, ale uznany za wręcz konieczny do zapamiętania. To zaś, w perspektywie prawa ochrony dziedzictwa, decyduje o uznaniu związanego z nim materialnego nośnika, „miejsca pamięci”, za zabytek, który stosownie do swego znaczenia podlega wpisowi do odpowiedniego rejestru lub nawet na Listę Dziedzictwa Światowego.

Przechodząc do analizy przypadków zastosowania kryterium VI jako podstawy wpisu na tę listę łatwo zauważyć, że wprawdzie wszystkie 11 opartych na nim wpisów poświęcone są „upamiętnieniu”, ale zachodzą pomiędzy nimi bardzo daleko idące różnice. Na ich tle szczególnie wyjątkowe w skali całej ludzkości są 3 miejsca mające charakter przypomnień i jednocześnie ostrzeżeń przed najważniejszymi zagrożeniami w skali uniwersalnej. Hiroshima Peace Memorial (Japan) ostrzega przed

⁹ *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. WHC.16/01, 26 October 2016, dalej jako: „Wytyczne Operacyjne”.

¹⁰ *Criteria for the assessment of Outstanding Universal Value*, II D; directly or tangibly associated with events or living traditions, with ideas, or with beliefs, with artistic and literary works of outstanding universal significance directly or tangibly associated with events or living traditions, with ideas, or with beliefs, with artistic and literary works of outstanding universal significance.

¹¹ *UNESCO World Heritage Centre – World Heritage List*, <http://whc.unesco.org/en/list>, odczyt 4 lipca 2017 r., dalej jako: Lista Dziedzictwa Światowego.

¹² P. Nora: *From lieux de mémoire to realms of memory*. In: *Nora and Kritzman 1996: XV–XXIV*. Por., szerzej, między innymi, W. Kowalski: *Place of memory...*, w druku.

skutkami najbardziej destruktywnej broni kiedykolwiek stworzonej na świecie¹³, Auschwitz Birkenau, German Nazi Concentration and Extremation Camp (Poland) przed okrucieństwem doświadczonym w XX wieku¹⁴, a Island of Gorée (Senegal) przypomina niewolnictwo jako skrajną formę wyzysku człowieka przez człowieka¹⁵. W ich kontekście niewątpliwie inną wymowę mają przypomnienia w postaci zrekonstruowanego Old Bridge Area of the City of Mostar (Bosnia and Hercegowina), stanowiących odwołanie do pojednania i współpracy po wojnach bałkańskich¹⁶ oraz odbudowanego Rila Monastery (Bułgaria), jako przykładu zachowania tożsamości słowiańskiej w czasach obcej okupacji¹⁷. Jeszcze inne znaczenie mają natomiast, świadectwa, na przykład, pierwszego osadnictwa Wikingów w Ameryce Północnej¹⁸ (L'Anse aux Meadows National Historic Site, Canada), długiej, 6000 letniej tradycji zwyczajów tamtejszych First Nations¹⁹ (Head-Smashed-In Buffalo Jump, Kanada), poszukiwań i odkryć geograficznych²⁰ (Forts and Castles, Volta, Greater Accra, Central and Western Regions, Ghana), powstawania globalnego systemu ekonomicznego i migracji²¹ (Aapravasi Ghat, Mauritius), czy miejsca podpisania Deklaracji Niepodległości i Konstytucji USA, które stały się pierwowzorem dokumentów opartych na podstawowych wartościach demokratycznych o powszechnym znaczeniu, daleko wykraczającym poza kraj ich uchwalenia²² (Independence Hall, USA).

Pewne zaskoczenie na tle omówionych zabytków stanowić może natomiast ostatni, jedenasty wpis oparty na kryterium VI, a mianowicie La Fortaleza and San Juan National Historic Site in Puerto Rico (USA), który reprezentuje przykład systemu fortyfikacji typu europejskiego, przeniesiony na kontynent amerykański²³. Jako taki nie jest on typowym miejscem pamięci, gdyż zgodnie z etymologią słowa „monument – pomnik”²⁴ ma, co prawda, „przypominać” określony typ dawnych budowli, ale chodzi tu przede wszystkim o świadectwo dokumentujące konkretne osiągnięcia techniczne

¹³ “(...) is it a stark and powerful symbol of the most destructive force ever created by humankind (...) fragment oficjalnego uzasadnienia wpisu na World Heritage List, UNESCO World Heritage Centre – World Heritage List, <http://whc.unesco.org/en/list>, odczyt 4 lipca 2017 r.

¹⁴ “(...) the symbol of humanity's cruelty to is fellow human beings in the XX century”, źródło j.w.

¹⁵ “(...) a reminder of human exploitation (...)”, źródło j.w.

¹⁶ “(...) a symbol of reconciliation , international cooperation and the coexistence of diverse cultural, ethnic and religious communities”, źródło, j.w.

¹⁷ “(...) the monument symbolizes the awareness of a Slavic cultural identity following centuries of occupation.”, źródło j.w.

¹⁸ “(...) evidence of the first European presence in North America.”, źródło, j.w.

¹⁹ „(...) evidence of a custom practised by aboriginal people of the North America plains for nearly 6,000 years.”, źródło, j.w.

²⁰ “The remains of fortified trading-posts (... , które) were links in the trade routes established by the Portuguese in many areas of the world during era of great maritime explorations.”, źródło, j.w.

²¹ “The buildings of Aapravasi Ghat are among the earliest manifestations of what was to become a global economic system and one of the greatest migrations in history.”, źródło, j.w.

²² “The universe principles of freedom and democracy set forth in these documents are of fundamental importance to American history and have also had a profound impact on law-makers around the world.”, źródło, j.w.

²³ “(...) a fine display of European military architecture adapted to harbour sites on the American continent.”, źródło, j.w.

²⁴ Por., G. Baldwin Brown: *The care of ancient monuments*. Cambridge 1905, str. 18, w polskiej literaturze por., K. Kowalski: *O istocie dziedzictwa europejskiego – rozważania*. MCK, Kraków 2013, str. 40.

architektury obronnej. Jest to zatem „klasyczny” zabytek, który zależnie od szczegółowych okoliczności, mógłby być zapewne wpisany na listę na podstawie kryterium II, IV lub V.

Mając na uwadze temat artykułu należy przede wszystkim podkreślić, iż poza ostatnim z omówionych wpisów wszystkie pozostałe mieszczą się w zarysowanej wyżej koncepcji miejsc pamięci. Ich głównym celem jest bowiem upamiętnienie ważnych zdarzeń, idei, wierzeń itp., wymienionych w definicji kryterium VI, a zatem element ten, określane jako komponent niematerialny pełni tutaj główną rolę i jest podstawą dokonania tych wpisów na Listę Dziedzictwa Światowego. Niezależnie jednak od ich różnorodności, a co za tym idzie także znaczenia, zasadniczo wszystkie te obiekty charakteryzuje pewna dalsza cecha wspólna, a mianowicie obecność „mocnego” elementu materialnego, stanowiącego swoisty, namacany „dowód” zaistnienia w przeszłości owych zdarzeń itp., które mają być upamiętnione. W uzasadnieniu kolejnych wpisów element ten jest każdorazowo wyraźnie wskazany, na przykład, Old Bridge Area of the Old City of Mostar jako „an outstanding example of a multicultural urban settlement”, Rila Monastery jako „a characteristic example of the Bulgarian Renaissance”, „remains of an 11th century Viking settlement (...) similar to those found in Norse Greenland and Iceland”²⁵, „the remains of fortified trading-posts, erected between 1482 and 1786, can still be seen along the coast of Ghana between Keta and Beyin”²⁶, czy „(...) its architecture is characterized by the contrast between the grim slave-quarters and the elegant houses of the slaves traders”²⁷.

Jaki wniosek wynika z tej analizy w kontekście istoty pojęcia miejsce pamięci, szczególnie w świetle podkreślanej w uzasadnieniu wpisów obecności ważnego komponentu materialnego?

Otóż wypada przypomnieć, że wprawdzie miejsce to jest kombinacją elementu niematerialnego i materialnego, ale podstawowe znaczenie odgrywa w niej czynnik niematerialny, ważny dla grupy społecznej moment lub okres historii. Jest on wprawdzie ściśle związany z elementem materialnym, lecz element ten nie odgrywa jakiegokolwiek własnej roli będąc jedynie nośnikiem elementu niematerialnego. Dla wypełnienia tej funkcji jego postać, kształt, jakość itp., nie mają zatem żadnego znaczenia²⁸, w gruncie rzeczy chodzi tylko o „umiejscowienie” pamięci o konkretnym fakcie, zdarzeniu lub okresie historii. Takie rozumienie omawianego pojęcia doskonale podkreśla jego nazwa, chodzi właśnie o samo „miejsce na ziemi”, z którym wiąże się pamięć czegoś, co się na nim ważnego kiedyś wydarzyło. Dla jej zachowania i pielęgnowania nie jest potrzebny mniej lub bardziej wyraźny „świadek” owej historii, może być ono całkowicie „puste”, liczy się tylko to, iż dany fakt miał właśnie tutaj swe miejsce. Innymi słowy, miejsce pamięci ma przypominać o czymś, czego jako byłego wydarzenia nie widać, podczas gdy dla zabytków istotne jest to, co jest widoczne, co zostało, czy jest kompletne, jak jest zachowane itp.

Patrząc z takiej perspektywy na 10 pierwszych omówionych wyżej z 11 zabytków wpisanych na Listę Dziedzictwa Światowego na podstawie kryterium VI trzeba zauważyć, iż wszystkie te wpisy zostały dokonane nie tylko w wyniku spełniania funkcji upamiętniającej, ale także dzięki istnieniu wyraźnego i znaczącego komponentu struktury zabytkowej, który, jak już wyjaśniono, sam w sobie nie jest

²⁵ L'Anse aux Meadows National Historic Site, Kanada.

²⁶ Forts and Castles, Volta, Greater Accra, Central and Western Regions, Ghana.

²⁷ Island of Gorée, Senegal.

²⁸ B. Szymgin: *Określanie wyjątkowej uniwersalnej wartości dóbr światowego dziedzictwa – krytyczna analiza*. W: B. Szymgin (Red.): *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*. Warszawa 2011, str. 31.

z definicji ważny dla istoty miejsca pamięci. Powstaje w tej sytuacji kluczowe dla niniejszych rozważań pytanie, czy gdyby ten element w ogóle nie istniał, samo miejsce niosące pamięć o fakcie historycznym o powszechnym i wyjątkowym znaczeniu byłoby na tę listę wpisane?

Wydaje się, że gdyby odpowiedź na to pytanie miała być oparta wyłącznie na oglądzie pokazanych wyżej 10 wpisów to bez ryzyka popełnienia wielkiego błędu można relatywnie łatwo uzasadnić negatywną odpowiedź na to pytanie. Jak wspomniano, między tymi, zabytkami zachodzą daleko idące różnice, ale w każdym wypadku występuje wyraźny element materialny, nawet jeżeli nie przedstawia on większej wartości, na przykład, architektonicznej. Aspekt ten podkreślony został w przypadku analizy propozycji wpisania na listę obozu koncentracyjnego w Auschwitz. Jak stwierdził M. Parent, wiceprzewodniczący Komitetu Dziedzictwa Światowego, (...) „aczkolwiek baraki tworzące obóz nie mają znaczenia architektonicznego, to jednak tworzą one zespół zgodny z ponurą funkcją, którą wypełniały”²⁹. Podobnie zaopiniował pozytywnie wpisanie na nią miejsca podpisania Deklaracji Niepodległości i Konstytucji USA (Independence Hall, USA) wskazując jednoznacznie, iż jest ona uzasadniona zarówno przez wartości architektoniczne obiektu jak i jego „outstanding historical value”, „a wystąpienie tylko jednego z tych aspektów nie byłoby wystarczające do zakwalifikowania zabytku na listę zgodnie z wymogami konwencji”³⁰.

Zdecydowanie odmienna odpowiedź na to pytanie nasuwa się jednak po dokładnej analizie definicji art. 1 Konwencji. Otóż w zawartej w tym artykule definicji miejsca wynika, że są to nie tylko łączne dzieła człowieka i natury, ale również obszary (areas), w tym również miejsca archeologiczne³¹. Takie sformułowanie, wskazujące bezpośrednio obszary, które to pojęcie obejmuje dopiero „także” miejsca specjalne, to jest archeologiczne, nie powinno pozostawać wątpliwości, iż konwencyjna definicja dziedzictwa kulturowego zalicza do niego także same miejsca jako takie, jeżeli posiadają wyjątkową, uniwersalną wartość historyczną, etnologiczną lub antropologiczną. W szczególności zaś chodzi tu o wyodrębnione części powierzchni ziemi, które mogą być w ogóle niezabudowane lub w inny sposób ukształtowane przez człowieka, a których znaczenie wynika tylko ze związku z historią, etnologią lub antropologią. Taka w pełni uprawniona interpretacja art. 1 konwencji prowadzi wprost do wniosku, że zawarta w nim definicja obejmuje miejsca pamięci w ich omówionym już wcześniej, „klasycznym” znaczeniu. Pozwala także odpowiedzieć twierdząco na zadane wyżej pytanie. Tak, gdyby materialny komponent substancji zabytkowej w ogóle nie istniał, samo miejsce niosące pamięć o fakcie historycznym, powszechnym uniwersalnym znaczeniu może być wpisane na Listę Dziedzictwa Światowego.

Konkluzja ta rodzi oczywiście dalsze naturalne pytanie, dlaczego takie wpisy nie są w praktyce dokonywane, skoro z jednej strony, jak już wspomniano, rola znaczenia miejsc pamięci stale wzrasta, z drugiej zaś sformułowanie art. 1 konwencji jest całkowicie jasne i daje do tego pełną podstawę

²⁹ “(...), although the huts which make it up are of no architectural interest (in contrast to Gorée), they do nevertheless form an ensemble which owe its coherence to the sinister function they fulfilled”. UNESCO doc: CC-79/CONF.003/11, Paris, 11 October 1979, str. 21, raport M. Parenta.

³⁰ “It is, however, worth noting that its listing is justified by its nature as an “architectural work”, and by its „outstanding historical value”; one alone of these qualifications would not have been enough for this property to be included in the classification, as laid down by the Convention”. UNESCO doc: CC-79/CONF.003/11, Paris, 11 October 1979, Annex, Raport M. Parenta, str. 8.

³¹ “sites: works of man or the combined works of nature and man, and areas including archaeological sites which are of outstanding universal value from the historical, ethnological or anthropological point of view”. (art. 1 Konwencji).

normatywną?

Już na wstępie można powiedzieć, że od samego początku stosowania Konwencji istniała świadomość jednoznacznej treści omówionego wyżej art. 1, ale szybko pojawiła się tendencja do szukania argumentów przeciwko takim wpisom. Wątpliwości co do ich skutków oraz wspomniane argumenty ujawniły się już wyraźnie, na przykład, w trakcie obrad trzeciej sesji Komitetu Dziedzictwa Światowego w 1979 roku. Z jednej strony cytowany już M. Parent podkreślał konieczność jednoczesnego istnienia dwóch elementów zabytku, to znaczy, zarówno wartości architektonicznych obiektu jak i jego „outstanding historical value” przy dyskusji nad wpisem Independence Hall, USA, gdyż, jak wspomniano, „wystąpienie tylko jednego z tych aspektów nie byłoby wystarczające do zakwalifikowania zabytku na listę zgodnie z wymogami konwencji”. Z drugiej zaś ten sam ekspert po bliższej analizie tekstu tej konwencji uznał za co do zasady możliwe zakwalifikowanie do wpisu na listę również sławnych pól bitewnych, które są „pustymi przestrzeniami”, chociaż opatrzył to zastrzeżeniem konieczności jak najściślejszego stosowania kryteriów własnych Komitetu. Jako argument powołał sformułowanie art. 1 konwencji w odniesieniu do definicji miejsc, która poprzez użycie słów „areas including archaeological sites” nie ogranicza pojęcia tych „areas” tylko do terenów zawierających warstwy archeologiczne, ale także obejmuje inne, nie posiadające wyróżniających się elementów architektonicznych³².

Zastanawiając się nad przyczynami wyraźnego preferowania czynnika materialnego i swoistej niemożności „oderwania się” od niego można przypuszczać, że wynika to z oparcia Konwencji na europejskiej tradycji rozumienia zabytku, które koncentruje się przede wszystkim właśnie na tej warstwie³³. Stąd też przyjęta w niej koncepcja dziedzictwa kulturowego kładzie główny nacisk na jego substrat materialny, czy inaczej mówiąc na substancję zabytkową” (physical fabric³⁴). Stąd już prosta droga do konstrukcji cytowanej już wyżej definicji dziedzictwa kulturowego art. 1, w której we wszystkich przypadkach trzech rodzajów dziedzictwa kulturowego, wymienionych we wskazanym przepisie, pierwszoplanowym składnikiem tego dziedzictwa jest zawsze komponent materialny, będący dziełem człowieka. Dla dwóch pierwszych pozycji jest to oczywiste, gdyż wymienione są w nich wprost zabytki i zespoły budowli z podaniem ich przykładów, na przykład, dla pierwszych; dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby itd., dla drugich; budowle oddzielne lub łączne itd. Wyjątek dopuszczony został dopiero przy opisie miejsc (sites), którymi mogą być dzieła człowieka lub wspólne dzieła natury i człowieka oraz „obszary” (areas), w tym także strefy lub stanowiska archeologiczne.

Takie podejście potwierdzają, między innymi, niektóre kryteria warunkujące dokonanie wpisu na Listę Dziedzictwa Światowego, na przykład, „autentyzm” i „integralność” danego zabytku. W Wytycznych Operacyjnych wyraźnie wskazano, że będzie on uznany za autentyczny, jeżeli stanowi prawdziwe i wiarygodne „źródło informacji” (information source) o swoich wartościach kulturowych (para 81), które wyraża za pośrednictwem, między innymi, swojej formy, techniki i materiałów, z których został wykonany (para 82)³⁵. Kryterium integralności jest zaś miernikiem kompletności (wholeness) oraz stanu zachowania (intactness) zabytku i jego atrybutów, a zatem ustalając jego

³² UNESCO doc: CC-79/CONF.003/11, Paris, 11 October 1979, Annex, Raport M. Parenta, str. 8.

³³ Jeżeli chodzi o historyczne antecedencje por., G. Baldwin Brown, op cit., str. 16 et seq. Inne podejście cechuje kraje dalekowschodnie, gdzie liczy się przede wszystkim forma zabytku.

³⁴ F. Francioni (ed): *The 1972 World...*, str. 48.

³⁵ Para 82: “(...) if their cultural values (...) are truthfully and credibly expressed through a variety of attributes including: – form and design; – material and substance; (...).

spełnienie bada się, czy zabytek posiada wszystkie elementy, niezbędne do wyrażenia jego wyjątkowej, powszechnej wartości, a nadto, w jakim stopniu uległ szkodliwym skutkom rozwoju lub zaniedbania (para 88)³⁶.

Mając na uwadze wykazaną koncentrację tradycji i Konwencji jako jej „produktu” na czynniku „substancji zabytkowej” trudno się zasadniczo dziwić trudnościom w odejściu od przyjętego „od zawsze” trybu rozumienia pojęcia zabytku i zaakceptowaniu koncepcji „miejsca pamięci” pozbawionego tego czynnika, które może wobec tego być, mówiąc kolokwialnie, nawet zupełnie „puste”.

Powracając do cytowanego raportu M. Parenta z 1979 roku należy podkreślić, że już wówczas przyjęto zasady ograniczania wpisów miejsc pamięci na Listę Dziedzictwa Światowego, które, jak pokazuje lektura dalszych dokumentów, nie utraciły swej aktualności. Wyjaśnione są one w analizie propozycji wpisu na listę obozu koncentracyjnego w Auschwitz, a następnie powtórzone w konkluzjach raportu. Otóż aprobując wpis tego obozu Autor podkreślił, że dokonuje się go w wyniku szerszej interpretacji terminu „site”, co z jednej strony otwiera drogę do wpisów także znanych pól bitewnych i innych miejsc pozbawionych walorów architektonicznych, ale jednocześnie Auschwitz winien być wpisany jako miejsce symboliczne dla wszystkich ofiar i jako takie pozostać jedynym wpisem tego rodzaju³⁷. Druga zalecona zasada to konieczność „ekstremalnej selektywności” przy wyborze miejsc takich jak „sławne bitwy”, gdzie nie ma elementu architektonicznego. Autor raportu zwrócił wreszcie uwagę na potrzebę rozważania, czy nadają się do wpisu niektóre miejsca pozbawione znaczenia architektonicznego, które były sceną pozytywnych zdarzeń historycznych, wielkich odkryć naukowych bądź legendarnych lub niezwykłych zdarzeń³⁸.

Zasady te zostały podsumowane zbiorczo w konkluzji raportu, gdzie Autor omawia politykę wpisywania zabytków na listę. Zauważa on dopuszczalność szerokiej interpretacji pojęcia sites, która nie wyklucza „areas” pozbawionych architektury³⁹, ale jak podkreśla, winna być ona stosowana

³⁶ Para 88: *Integrity is a measure of the wholeness and intactness of (...) cultural heritage and its attributes. Examining of the conditions of the integrity, therefore requires assessing the extend to which the property: a) includes all elements necessary to express its outstanding universal value ; (...); c) suffers from adverse effects of development and/or neglect.*”

³⁷ *“(i) on the broader reading of the term “site” areas ... which are of outstanding universal value from the historical...point of view), Auschwitz should undeniably be placed on the List. (...) (iii) Nevertheless, and in order to preserve its symbolic status as monument to all the victims, Auschwitz should, it seems, remain in isolation. In other words, we recommend that it should stand alone among cultural properties as bearing witness to the depth of horror and of suffering, and the height of heroism, and that all other sites of the same nature be symbolized through it.”* UNESCO doc: CC-79/CONF.003/11, Paris, 11 October 1979, Annex, Raport M. Parenta, str. 21. Por., także treść wpisu: Auschwitz Birkenau. German Nazi Concentration Camp (1940–1945), <http://auschwitz.org/n/museum/unesco/>

³⁸ *“In any case we would favour an extremely selective approach toward places like “famous battlefields”, where there are no architectural features of not within area in question. We must also consider the suitability of certain “places” without architectural merit, which were the scene of a positive historical event, such as a great scientific discovery, or a legendary or fabulous event”,* j.w., str. 22.

³⁹ *“So far as “sites” are concerned, one is inclined to adopt the widest interpretation, which does not exclude “areas” devoid of architecture which are of outstanding interest from the historical, artistic or scientific points of view”,* j.w. str. 23.

restryktywnie w praktyce⁴⁰. Podkreślając podstawową zasadę zależności doniosłości historycznej zabytków, grup zabudowy i miejsc od posiadania przez nie elementu materialnego o oczywistej jakości (tangible features of self-evident quality), wskazuje jednocześnie, że w przypadku miejsc reprezentujących pozytywne i negatywne strony historii ludzkości będą one mogły być wpisywane na zasadzie wyjątkowych symboli, każdy jako przykład innych miejsc przypominających podobne wydarzenia⁴¹. Na tej zasadzie, konkluduje M. Parent, „Auschwitz znajdzie się na liście, ale nie będzie precedensem całej serii podobnych miejsc, podczas gdy zabytki i miasta historyczne w sposób nieunikniony stworzą całe „rodziny”. Na listę nie powinno wpisywać się także całych serii sławnych pól bitewnych czy miejsc urodzenia itp., sławnych osób”⁴².

Nieodparte przywiązanie do znaczenia substancji zabytkowej dla wpisów na Listę Dziedzictwa Światowego ujawnia konkluzja tej części wywodów Autora raportu, gdzie pisze o tym, że dopiero po osiągnięciu przez listę odpowiedniego wyczerpania i reprezentatywności „konkretnych” zabytków możliwe będzie ponowne przemyślenie tej zasady. Niezależnie od wszystkiego będzie to, jak ujawnia, bardziej kwestia celowości niż interpretacji litery konwencji⁴³.

Opisane zasady nie uległy zasadniczej zmianie w trakcie kolejnych dyskusji na temat kryterium VI. W analizie ewolucji jego sformułowania i stosowania dokonanej na posiedzeniu Komitetu Dziedzictwa Światowego w Helsinkach w 2001 roku podkreślono wyrażoną już w 1979 roku obawę o zbyt dużą liczbę wniosków o wpis na podstawie tego kryterium, obniżającą w efekcie znaczenie Listy Dziedzictwa Światowego. Przypomniano także potencjalne polityczne trudności, jakie mogą wyniknąć, na przykład, z motywacji nacjonalistycznej wniosków dotyczących wydarzeń historycznych lub znanych osób, co będzie sprzeczne z celami Konwencji⁴⁴. Spowodowało to zmianę kryterium VI poprzez wykreślenie w 1994 roku miejsc związanych z osobistościami. Wcześniej było to formalnie dopuszczalne, gdyż kryterium to wymagało, aby miejsce było „mocno powiązane z ideami lub wierzeniami, z wydarzeniami bądź z osobami o wyjątkowej historycznej wadze lub znaczeniu”⁴⁵. Omawiając dotychczasową praktykę uznano, między innymi, że Auschwitz jest miejscem unikalnym (unique), co stanowi podstawę ograniczenia innych podobnych miejsc na listę, a także zwrócono uwagę na opozycję niektórych państw wobec wpisu na listę Hiroshima Peace Memorial (Genbaku Dome) w 1996 roku. W części końcowej

⁴⁰ „This argument may lead us to a rather broad classification: we should be all the more restrictive in limiting its applicability”, j.w., str. 23.

⁴¹ „(...) sites representing the positive and negative sides of human history will only be visited with real force if we make the most remarkable into unique symbols, each one standing for the whole series of similar events”, j.w. str. 24.

⁴² “On this principle, Auschwitz would be placed on the List, but would not be a precedent for a whole series of similar sites, whereas monuments or historic towns will inevitably form whole “families”. We should also be reluctant to include whole series of famous battlefields or birth places, etc., of great men”, j.w., str. 24.

⁴³ “In our opinion, only when the List has achieved a degree of consistency, and can claim to be representative of “concrete” cultural property, will it be possible to reconsider this principle, which is, after all, more a matter of expediency than of statutory interpretation of the Convention”, j.w., str. 24.

⁴⁴ “Particular attention should be given to cases which fall under criterion (vi) so that the net result would not be a reduction in the value of the List, due to the large potential number of nominations as well as to political difficulties. Nominations concerning, in particular, historical events or famous people could be strongly influenced by nationalism or other particularisms in contradiction with the objectives of the World Heritage Convention”. WHC-01/CONF.208/INF.13, Paris, 3 December 2001, pkt 10, str. 2.

⁴⁵ K. Piotrowska: *Uzasadnienie wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa w przeszłości i obecnie*. W: B. Szmygin (Red.): *Wyjątkowa uniwersalna...*, str. 15. Analiza j.w. str. 3.

analizy wskazano, że rezultatem tych okoliczności było dalsze ograniczenie stosowania kryterium VI, w szczególności przez wprowadzenie zasady stosowania go tylko łącznie z innym kryterium. Jak podkreślono, pociągnęło to za sobą niemożliwość dokonania wpisu na Listę Dziedzictwa Światowego jedynie na podstawie związku, między innymi, z wydarzeniami historycznymi⁴⁶.

Jak nie trudno zauważyć, postanowienie to wzmocniło rolę „czynnika materialnego” i zamknęło drogę do wpisywania na listę miejsc pamięci, w którym odgrywa on małą rolę. W trakcie posiedzenia Komitetu w 2001 roku zdawano sobie z tego sprawę, co, między innymi, uwidoczniło się w spostrzeżeniach odnotowanych w protokole. Stwierdzono na przykład, że zasada stosowania kryterium VI jedynie z innym kryterium powoduje wyraźną przewagę dziedzictwa materialnego i ogranicza uznawanie znaczenia wartości niematerialnych, co zmusza do zapytania, w jaki sposób dokonywane będą wpisy miejsc pamięci w przyszłości⁴⁷. Uwagi te poszerzono na posiedzeniu Biura Komitetu w Paryżu w 2001 roku o spostrzeżenie praktyczne, między innymi, co do braku spójności (consistency) stosowania tego kryterium w wyniku odmiennej percepcji jego roli i stosowania⁴⁸.

Kwestia omawianego kryterium była też przedmiotem obrad specjalnego posiedzenia ekspertów UNESCO w Warszawie w 2012 roku. Podkreślono na nim, między innymi, że do związków kulturowych z danym miejscem należy zaliczyć także pamięć i spójność⁴⁹, a nadto, że idee oraz zdarzenia itp., powinny cechować się wyjątkową uniwersalną wartością i winny być związane bezpośrednio z miejscem, które będzie miało podstawowe znaczenie dla zrozumienia tego związku i będzie nominowane do wpisu (punkt 13, str. 170)⁵⁰. Trzeba jednocześnie zauważyć, że ważna dla ochrony miejsc pamięci wskazówka o pamięci spójności spójności znalazła się jedynie w protokole i nie ma swego odzwierciedlenia w przyjętych rekomendacjach. Podkreślono w nich jedynie konieczność dalszego rozwijania zaleceń co do oceny wyjątkowego, uniwersalnego znaczenia ogólnie pojętych idei i zdarzeń oraz ich bezpośredniego związku z miejscem nominowanym do wpisu na podstawie kryterium VI, jak również potrzebę opracowania definicji i warunków pojęć autentyczności oraz integralności w jego kontekście⁵¹.

Zreferowane dokumenty pokazują ogromne trudności w stosowaniu kryterium VI nie tylko w praktyce, ale także już na poziomie jego rozumienia i interpretacji. Ujawniają jednoznaczną

⁴⁶ “This restriction in the application of criterion (vi) makes the inscription of the property solely on the basis of the association with events or living traditions, with ideas (...) impossible”. WHC-01/CONF.208/INF.13, Paris, 3 December 2001, pkt 10, str. 3.

⁴⁷ “If the application of cultural criterion (vi) is restricted to being used only in conjunction with other cultural or natural criteria, it is not apparent how other outstanding “places of memory” will be inscribed on the World Heritage List in the future.” WHC-01/CONF.208/INF.13, Paris, 3 December 2001, str. 10.

⁴⁸ “... lack of consistency of application due to different perceptions of its role and application...”, WHC-01/CONF.208/INF.13, Paris, 3 December 2001, Annex VI, str. 27.

⁴⁹ “...cultural associations that have been recognized include, among others, memory and conscience, ...”. International World Heritage. Expert meeting on Criterion VI, 28–30 March – 2012 Warsaw, Poland, str. 170, pkt 12.

⁵⁰ “The meeting considered that it was essential for the use of criterion (vi) to demonstrate both that the idea, event etc., was of outstanding universal significance and that it was directly or tangibly linked to the site being nominated...”, j.w., str. 170, punkt 13.

⁵¹ “C. Recommendations (...). 30 (...). Guidance should cover: (...) b) Assessment of the outstanding universal significance of the ideas/events etc., for criterion (vi); c) Assessing whether the links between the ideas/events etc., of outstanding universal significance and the nominated site are direct or tangible for criterion (vi); d) Definition of conditions of authenticity and integrity for such associations, especially for criterion (vi);...” j. w., str. 173. Warsaw 2012

tendencję do niezwykle restryktywnego stosowania konwencyjnego pojęcia sites, skrajnie ograniczającego uznanie za takie „klasycznych” miejsc pamięci, w szczególności tych, które nie posiadają znaczącego komponentu materialnego. Szczególnie daleko idącym ograniczeniem jest wprowadzenie zasady „symbolicznej reprezentacji” danego miejsca, którego wpis na Listę Dziedzictwa Światowego ma zastąpić wpisanie wszystkich innych miejsc tego samego rodzaju. Powołując takie uzasadnienie wpisano na listę obóz koncentracyjny Auschwitz jako jedyną reprezentację miejsc zagłady i terroru.

Nie wchodząc w tym miejscu w kwestie merytoryczne dotyczące ograniczenia wpisów takich miejsc pamięci wolno podnieść wątpliwości, czy wprowadzenie owej zasady „symbolicznej reprezentacji” jako takiej ma wystarczające uzasadnienie prawne. Otóż niewątpliwie zgodnie z art. 11 ust. 5 Konwencji, Komitet Dziedzictwa Światowego ma pełne prawo do ustalania kryteriów, na podstawie których dokonuje wpisów na Listę Dziedzictwa Światowego⁵². O ile jednak można się zgodzić z wspomnianymi wyżej zabiegami o takie formułowanie i interpretowanie kryteriów, aby uchronić listę przed nadmiernym upolitycznieniem, czy utratą rzeczywistego znaczenia, o tyle wydaje się, że wprowadzenie zasady „symbolicznej reprezentacji” nie da się pogodzić z art. 1 Konwencji. Jak już wyjaśniono wyżej, przepis ten daje jednoznaczną podstawę do dokonywania wpisów miejsc pamięci na listę i nie przewiduje jakichkolwiek ograniczeń bądź wyjątków. Wykluczenie zatem a priori możliwości wpisu całej kategorii miejsc pamięci jest krokiem zbyt daleko idącym i naruszającym ten przepis. Jest on przecież normą konwencyjną i ma charakter podstawowy dla całej konstrukcji ochrony światowego dziedzictwa kulturowego. Czym innym jest wszak uprawniona interpretacja takich norm, w tym poprzez ustanowienie kryteriów ich stosowania, a czym innym ograniczenie przedmiotowe możliwości dokonywania wpisów sites. Takie jest de facto równoznaczne ze zmianą art. 1 Konwencji w odniesieniu do tych miejsc, a zatem nie może być rozumiane inaczej niż działanie *contra legem*. Co warto jednocześnie dodać, to fakt, iż od samego praktycznie początku istniała świadomość wątpliwej podstawy takiego ograniczenia, wyrażona chociażby w cytowanym już sformułowaniu M. Parenta o możliwości ponownego przemyślenia tej zasady w przyszłości, co będzie, jak Autor ten podkreślił w sposób znamieny, „kwestią ewentualnej zmiany celów, a nie interpretacji Konwencji”. Być może właśnie z braku umocowania konwencyjnego zasada ta została wprowadzona „w życie” nie poprzez wprowadzenie jej do formuły kryterium VI, ale jedynie w decyzji o wpisie Auschwitz na listę. Warto zauważyć, że wprowadzone w tym kryterium ograniczenie stosowania go łącznie z innymi kryteriami, które może także być uznane za prawnie wątpliwe, ma formę niezwykle delikatną, określone zostało bowiem jedynie jako pożądanе, a nadto jako tylko „przekonanie” Komitetu⁵³, a nie jego decyzja, jak w przypadku stanowczego wyłączenia możliwości dokonywania wpisów miejsc podobnych do Auschwitz⁵⁴. Doprawdy trudno wytłumaczyć, na jakiej podstawie, wobec jasnego sformułowania art. 1 konwencji i kryterium VI, omawiana zasada wprowadzona w decyzji o konkretnym wpisie może być uznawana za wiążącą dla następnych wpisów.

Niezależnie od kwestii ściśle normatywnych warto pokreślić negatywne skutki praktyczne stosowania takiej zasady. Otóż bowiem mimo zamieszczenia w Konwencji art. 12, zgodnie z którym

⁵² Art. 11 ust. 5: *The Committee shall define the criteria on the basis of which a property belonging to the cultural or nature heritage may be included in either of the lists mentioned above in paragraphs 2 and 4 of this article*”.

⁵³ *“The Committee considers that this criterion should preferably be used in conjunction with other criteria”*.

⁵⁴ *“The Committee decides to “restrict the inscription of other sites of a similar nature”. Auschwitz Birkenau. German Nazi Concentration Camp (1940–1945), <http://auschwitz.org/n/museum/unesco/>*

brak wpisu na listę nie przeczy temu, że konkretny zabytek nie cechuje się wyjątkową, uniwersalną wartością, a zatem powinien być także chroniony, to jednak ochrona konwencyjna dotyczy głównie zabytków na nią wpisanych⁵⁵. Dla innych zabytków pozostaje zatem ochrona jedynie na podstawie przepisów wewnętrznych danego państwa, która wszak czasem może być w praktyce iluzoryczna, na przykład wtedy, kiedy dane miejsce pamięci nie świadczy dobrze o historii tego państwa lub jest obce jego kulturze, co mogło się zdarzyć w wyniku, na przykład, zmiany granic.

Poszukując w tej sytuacji innej podstawy prawnej ochrony miejsc pamięci trzeba zwrócić uwagę, iż mimo konstytucyjnego znaczenia dla nich elementu niematerialnego nie mogą być chronione w oparciu o Konwencję UNESCO o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego⁵⁶. Z definicji bowiem zamieszczonej w art. 2 ust. 1 tego aktu wynika, że są to “praktyki, wyobrażenia, wiedza i umiejętności” i powiązane z nimi “instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturowa”⁵⁷. O ile sama konstrukcja przedmiotu tego rodzaju dziedzictwa podobna jest *prima facie* do koncepcji miejsca pamięci, w obu przypadkach jest to bowiem kompozycja elementu niematerialnego i materialnego, o tyle komponent niematerialny wydaje się mieć w tym przypadku zupełnie inny charakter. Pokazują to podane w tym samym przepisie przykłady tak zdefiniowanego dziedzictwa, a mianowicie, “a) tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego; b) sztuki widowiskowe; c) zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne; d) wiedza i praktyki dotyczące przyrody rozumianego wszechświata; e) umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym”⁵⁸.

Dodatkową cechą uniemożliwiającą objęcie miejsc pamięci tą definicją jest fakt, iż określone w niej dziedzictwo musi być “żywe”⁵⁹, to znaczy, “przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości (...)”⁶⁰.

Skoro nie ma możliwości ochrony szeroko pojętych miejsc pamięci tą konwencją to jakie są inne

⁵⁵ “In case of the World Heritage Convention, it is not a mystery that, even with the presence of art. 12, the Convention is concretely and efficiently implemented only with regard to the properties inscribed in the World Heritage List and/or in the List of World Heritage in Danger, and effective protection is granted almost exclusively to such properties”. F. Lenzerini, W: F. Francioni (ed): *The 1972...*, str. 217–218, także str. 407.

⁵⁶ *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Paris, 17 October 2003. Doc. MISC/2003/CLT/CH/14. Por., nadto, J. Blake: *Developing a New Standard-setting Instrument for the Safeguarding of Intangible Heritage. Elements for Consideration*. UNESCO Paris 2001, Doc. CLT-2001/WS/8 Rev.

⁵⁷ Tłumaczenie według K. Zalaszińska (Red.): *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury*. Warszawa 2014, str. 410–411. W wersji angielskiej tekst ten brzmi: “The intangible cultural heritage means the practices, representations, expressions, knowledge, skills, as well as instruments, objects, artifacts and cultural spaces associated therewith, that communities groups and, in some cases, individuals recognize as part of their cultural heritage”.

⁵⁸ Tekst polski j.w., wersja angielska: “The intangible cultural heritage is manifested *inter alia* in the following domains: (a) oral traditions and expressions, including language; (b) performing arts; (c) social practices rituals and festive events; (d) knowledge and practices concerning nature and the universe; (e) traditional craftsmanship”, art. 2 ust. 2 konwencji.

⁵⁹ Por., na ten temat szerzej H. Schreiber w komentarzu do tej konwencji, K. Zalaszińska (Red.): *Konwencje UNESCO...*, str. 414.

⁶⁰ Tekst polski j.w., pełna wersja angielska: “This cultural heritage, transmitted from generation to generation, is constantly recreated by communities and groups in response to their environment, their interaction with nature and their history, and provides them with a sense of identity and continuity, thus promoting respect for cultural diversity and human creativity”, art. 1, ust. 1 konwencji.

ewentualnie rozwiązania? Podchodząc do tego pytania czysto teoretycznie myśleć wolno o rozważeniu kilka wchodzących tu w grę opcji. Zawsze wyobrazić sobie można podjęcie opracowania nowej konwencji, poświęconej ochronie tych miejsc *sui generis*. Wziąwszy pod uwagę dyskusje nad przyszłością programu Memory of the World⁶¹ trzeba stwierdzić, że propozycje nowych konwencji w obrębie ochrony dziedzictwa wprawdzie się pojawiają, ale pamiętając o podkreślonej już wyżej „trudnej naturze” ochrony miejsc pamięci w ramach obowiązującego stanu prawnego zadanie takie wydaje się praktycznie nierealne. Już przecież opracowanie i przyjęcie konwencji o dziedzictwie niematerialnym nie było zadaniem łatwym⁶², a temat miejsc pamięci uważany jest za kontrowersyjny i niosący potencjalne problemy polityczne. Mniej radykalną opcją byłoby w takim razie rozważenie nowelizacji samej World Heritage Convention, aby omawiana kwestia znalazła w niej pełniejszy wyraz. Postulat nowelizacji był już poddany analizie, ale nie rozważano przy tej okazji problematyki miejsc pamięci⁶³. Wydaje się jednak, iż z powodów, dla których opracowanie specjalnej konwencji uznano wyżej za mało realne również jej zmiana nie wydaje się być propozycją rokującą nadzieję szybkiego powodzenia.

Najbardziej realistyczne wydaje się w świetle powyższego doprecyzowanie formuły kryterium VI w ten sposób, aby uwzględniało ono uwagi na temat zasady „symbolicznej reprezentacji” w kontekście art. 1 Konwencji i umożliwiło wpisywanie na listę miejsc pamięci⁶⁴.

Unikając natomiast „ruszania” wymienionych dokumentów warto może wziąć pod uwagę rozwiązanie, które wynika z praktyki stosowanej przez Komitet Dziedzictwa Światowego po roku 1979, kiedy to wpisano na listę obóz koncentracyjny Auschwitz. Otóż praktyka ta dopuszcza wpisywanie nie tylko poszczególnych zabytków i zespołów zabytkowych, ale także, tak zwanych „serial nominations”, czyli „wpisów zbiorowych”, składających się z obiektów rozproszonych na dużym obszarze, ale łącznie ilustrujących, na przykład, ważne międzynarodowe szlaki handlowe itp. Wpisom tym nie stoi na przeszkodzie rozmieszczenie takich zabytków na terytorium dwóch lub więcej państw. Wręcz przeciwnie, jest to element pozytywny wniosku, pozwalający na uzyskanie dla niego większego poparcia, a nadto ułatwiający uzasadnienie propozycji wpisu jako mającego rzeczywście międzynarodowe znaczenie. Przy większej ilości elementów zabytkowych ujmowanych jako pewna całość traci czasem także znaczenie fakt braku spełnienia przez niektóre z nich wszystkich kryteriów kwalifikacyjnych, w tym, między innymi, wymogów kompletności i stanu zachowania.

Przykładami wpisów tego rodzaju mogą być rozproszone zespoły zabytków Qhapaq Nan, Andean Road System oraz Prehistoric Pile Dwellings around the Alps. Pierwszy z nich składa się z 273 zabytków położonych na obszarze ponad 6,000 km, które łącznie ilustrują „the social, political, architectural and engineering achievements of the network, along with its associated infrastructure for trade, accommodation and storage, as well as sites of religious significance”. Wspomniane obiekty położone są na terenie 6 państw, Argentyny, Boliwii, Chile, Kolumbii, Ekwadoru i Peru, zajmują łącznie

⁶¹ Por., między innymi, R. Edmondson: *The legal status of Memory of the World – time for a convention*. W: W. Fałkowski (ed.): *Culture – Memory – Identities. Memory of the World Program and diversified perception of the past*. Warsaw 2013, str. 58 et seq.

⁶² *First Preliminary Draft of an International Convention for safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Doc. CLT-2002/CONF.203/CLD.1.Por., także J. Blake: *Developing a New Standard-setting Instrument for the Safeguarding of Intangible Heritage. Elements for Consideration*. UNESCO Paris 2001, Doc. CLT-2001/WS/8 Rev.

⁶³ F. Francioni, F. Lenzerini: *The future of the World Heritage Convention*, W: F. Francioni (ed): *The 1972...*, str. 403 et seq.

⁶⁴ Por., W. Kowalski: *Place of memory as a legal concept ...*, w druku.

powierzchnię 11,407 ha, ale ochrona obejmuje także 663,070 ha strefy ochronnej (buffer zone)⁶⁵. Drugi z tych wpisów zbiorowych to z kolei 111 z 937 odkrytych dotychczas osiedli prehistorycznych położonych wokół Alp, z okresu 5,000 to 500 p. Chr. Osiedla te znajdują się na terenie Austrii, Francji, Niemiec, Włoch, Słowenii oraz Szwajcarii, a rozmieszczone są na obszarze o łącznej powierzchni 274 ha otoczonym strefą ochronną o łącznej powierzchni 3,961 ha⁶⁶.

W przypadku obozów koncentracyjnych i miejsc zagłady zastosowanie wspomnianych wpisów zbiorowych pozwoliłoby objąć tylko jednym wpisem nie tylko sam obóz Auschwitz, ale także inne miejsca tego rodzaju utworzone przez ten sam aparat terroru w tym samym czasie. Upadłby tym samym argument wysuwany za przyjęciem zasady „symbolicznej reprezentacji”, który ma zatrzymać osobne zgłaszanie na listę wielu podobnych miejsc.

W ramach ogólnego podsumowania powyższych wywodów należy stwierdzić, że jedynym realnym rozwiązaniem sprawy ochrony miejsc pamięci jest konieczność „powrotu do źródeł”, to znaczy do interpretowania i stosowania konwencji zgodnie z jej literą. Nie ma bowiem wątpliwości, że art. 1 konwencji stanowi pełną i wystarczającą podstawę do wpisywania na Listę Dziedzictwa Światowego miejsc pamięci, spełniających oczywiście kryterium powszechnej uniwersalnej wartości. Może to mieć miejsce także w postaci tak zwanych wpisów zbiorowych. Podstawą ograniczania lub nie dopuszczania do wpisów takich miejsc nie może być ani argument o braku komponentu materialnego ani też wpisywanie jedynie pojedynczych reprezentantów miejsc jako ich symboli. Polityka taka nie znajduje bowiem wystarczającej podstawy w konwencji. Negatywne skutki takiej polityki wpisów są natomiast daleko idące, gdyż poza zasięgiem Konwencji pozostanie wiele miejsc pamięci, które mogą spełniać kryterium wyjątkowego powszechnego znaczenia i być nawet dla ludzkości ważniejsze niż wpisy już dokonane.

⁶⁵ UNESCO >> Culture >> World Heritage List >> The List >> Qhapaq Nan, Andean Road System

⁶⁶ UNESCO >> Culture >> World Heritage List >> The List >> Prehistoric Pile Dwellings around the Alps

ROLA „LIGI POLSKICH MIAST I MIEJSC UNESCO” W OCHRONIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

*The role of the “League of Polish Cities and UNESCO Sites” in
the preservation of Cultural Heritage*

*Zbigniew Fiderewicz**

SUMMARY: „League of Polish Cities and UNESCO Sites” [„Liga Polskich Miast i Miejsc UNESCO”] was founded in 2004, on the 2nd Forum of Polish Cities and UNESCO Sites in Jawor. The League was established by local government representatives and curators of Polish UNESCO List Sites. In 2005 the Local Tourist Organisation Association „League of Polish Cities and UNESCO Sites” was set up, which was officially registered in and started to operate 2006. The League is located in Toruń, and it has its registered office in the Toruń City Hall.

The statutory objective of the League is to initiate and support actions aimed at maintaining in good condition Polish cities and sites inscribed in the World Heritage List, ensuring their proper use and promotion. According to the League, a model action guaranteeing conditions for proper protection of UNESCO sites is the

creation of dedicated funds, similar to the National Fund for the Revaluation of Historic Buildings and Monuments in Krakow, with an annual amount of funds granted from the budget of the Chancellery of the President of the Republic of Poland. Similar actions could be undertaken with regard to the Historic Monuments.

In 2012 the League established a financial support scheme, financed from its own funds, in the form of a grant for the purpose of pursuance of the Association’s statutory tasks, in particular financing necessary investments in conservation work, restoration works and other works carried out on sites inscribed in the UNESCO World Heritage List.

KEYWORDS: League of Polish Cities and UNESCO Sites, protection of the World Heritage.

Idea powstania Ligi

Pomysł na powstanie Ligi zrodził się w głowach samorządowców, którzy na terenie swoich gmin posiadają obiekty wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Celem przyświecającym powstaniu Ligi było zinstytucjonalizowanie wspólnych starań o ochronę, promocję i zachowanie wyjątkowych w skali świata obiektów dziedzictwa kulturowego.

Historia powstania Ligi

W dniu 26 czerwca 2004 r., podczas II Forum Polskich Miast i Miejsc UNESCO w Jaworze, reprezentanci samorządów i opiekunów polskich obiektów z Listy UNESCO podpisali porozumienie o utworzeniu Stowarzyszenia. W dniu 25 października 2005 r. w Zamościu powołano do życia Stowarzyszenie Lokalna Organizacja Turystyczna „Liga Polskich Miast i Miejsc UNESCO”. W marcu 2006 r. Stowarzyszenie zostało oficjalnie zarejestrowane i rozpoczęło działalność. Siedziba Ligi

* Zbigniew Fiderewicz, President of the Management Board of the Association The League of Polish Cities and UNESCO Sites

znajduje się w Toruniu. Biuro Ligi mieści się w Urzędzie Miasta Torunia.

Działalność Ligi

Statutowym celem Ligi jest inicjowanie i wspieranie działań zmierzających do utrzymania w dobrym stanie, właściwego wykorzystania i promocji polskich miast i miejsc wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Realizując swoje cele statutowe Liga wyznaczyła priorytetowe kierunki swoich działań.

Jednym z priorytetów Ligi było zainicjowanie powołania Narodowego Funduszu Ochrony Polskich Obiektów UNESCO. W dniu 20 maja 2016 r. Walne Zebranie Członków Stowarzyszenia „Liga Polskich Miast i Miejsc UNESCO” przyjęło treść rezolucji skierowanej do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W treści niniejszej rezolucji Członkowi Ligi zaapelowali o ustanowienie przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego nowego funduszu pomocowego obejmującego wszystkie polskie obiekty wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Modelem wartym rozszerzenia swojej formuły jest w opinii Ligi Ustawa o Narodowym Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa z roczną pulą środków pochodzących z budżetu Kancelarii Prezydenta RP. Zamierzeniem Ligi nie jest jednak zabranie niczego miastu Kraków (który notabene jest również członkiem Ligi), a rozszerzenie wypracowanej formuły i stworzenie możliwości podziału środków pomiędzy wszystkie zabytki wpisane na Listę UNESCO.

Postulaty Ligi dotyczące funduszu prezentowaliśmy niejednokrotnie na forach publicznych. W latach 2012–2013 uczestniczyliśmy w Kongresie Regionów w Świdnicy, w ramach którego moderowaliśmy panele tematyczne wskazujące na potrzebę ustanowienia funduszu celowego na utrzymanie obiektów UNESCO i pomników historii, znajdującego się w gestii Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami równa wszystkie zabytki wobec prawa, nie wyszczególniając żadnego. Trudno się jednak nie zgodzić z faktem, że te o szczególnej wartości historycznej, naukowej i artystycznej mają status pomnika historii nadanego zgodnie z rozporządzeniem przez Prezydenta RP lub też z inicjatywy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, ze względu na ich unikatową wartość kulturową bądź przyrodniczą dla ludzkości znalazły się na prestiżowej Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO. Zabytek uznany za dobro narodowe i światowe jest nie tylko powodem do dumy, ale niesie za sobą zobowiązania dla państwa-strony. Przyjęcie powyższych kryteriów jest w opinii Ligi zasadniczą przesłanką do objęcia pomocą finansową państwa wszystkich obiektów UNESCO oraz miejsc uznanych za pomniki historii.

Kolejnym z priorytetowych działań Ligi jest potrzeba oznakowania turystycznego polskich miejsc UNESCO. Pismem z dnia 29 maja 2013 r. Zarząd Ligi Polskich Miast i Miejsc UNESCO wystąpił z wnioskiem do Ministra Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej o oznakowanie polskich miejsc UNESCO przy autostradach, drogach ekspresowych oraz pozostałych drogach krajowych. Do niniejszego pisma załączyliśmy wnioski Regionalnych Organizacji Turystycznych, na obszarach których znajduje się rodzima spuścizna kulturowa, popierających wniosek naszego Stowarzyszenia.

Członkowie Zarządu dwukrotnie uczestniczyli w posiedzeniu Sejmowej Podkomisji Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki, która w 2014 i 2016 r. podejmowała temat oznakowania turystycznego. Postulowaliśmy wprowadzenie nowego drogowego znaku turystycznego do rozporządzenia Ministrów Infrastruktury i Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 31 lipca 2003 r. w sprawie znaków i sygnałów drogowych. Jako Liga staraliśmy się uzmysłowić fakt, że logo światowego dziedzictwa jest znakiem rozpoznawalnym na całym świecie, a umieszczenie go na drogowym znaku turystycznym

wpłyne bezpośrednio na podniesienie świadomości turystycznej o występowaniu na terenie Polski unikatowych w skali świata obiektów.

W ramach bieżącej aktywności w latach 2007–2011 Liga była partnerem projektu pn. Toruń – Hanza nad Wisłą realizowanego przez Gminę Miasta Toruń. W ramach projektu zrealizowano wiele inwestycji polegających na modernizacji i konserwacji jednych z najważniejszych obiektów użyteczności publicznej jak również o dużym znaczeniu dla rozwoju turystyki. Inwestycje te kompleksowo przyczyniły się do powstania nowego produktu turystycznego związanego z dawną historią miasta Torunia i jego rolą w ówczesnej Europie, związaną z przynależnością do Związku Wielkiej Hanzy.

W 2011 r. Stowarzyszenie wsparło działania samorządów w związku z wejściem w życie w dniu 1 stycznia 2011 r. zasadniczych zmian dotyczących podatku od towarów i usług i objęciem prac konserwatorskich i restauratorskich przy zabytkach 23-proc. stawką VAT. Zarząd Stowarzyszenia wystąpił w tej sprawie ze stosownym apelem do Premiera Rządu RP.

W październiku 2011 r. Liga była współorganizatorem XIV Forum Konserwatorów w Toruniu i moderatorem panelu dyskusyjnego Pomnik Historii – Lista UNESCO. I co dalej? Ideą toruńskiego panelu dyskusyjnego było spotkanie osób zarządzających polskimi miejscami uznanymi za pomnik historii oraz szczytującymi się już faktem wpisem na Listę UNESCO z przedstawicielami instytucji odpowiedzialnych za ochronę dziedzictwa w Polsce.

W roku 2012 Zarząd Stowarzyszenia podjął decyzję o dofinansowaniu – zadania pn. Nawet nie wiem, że się uczę – niedyrektywna edukacja jako forma wypoczynku dla młodzieży realizowanego przez swojego członka – Parafię Ewangelicko-Augsburską w Świdnicy. Realizacja projektu umożliwiła wakacyjny pobyt na Dolnym Śląsku młodzieży z Torunia, Zamościa i Wieliczki w sierpniu 2012 r., uczestniczących w „żywych lekcjach” historii, historii sztuki, geografii, oraz w warsztatach dziennikarskich i fotograficznych.

W latach 2012–2013 Liga występowała na forum Kongresu Regionów w Świdnicy moderując autorskie panele dyskusyjne. W ramach III Kongresu Regionów w 2012 r. przygotowaliśmy panel dyskusyjny Komu potrzebne jest dziedzictwo?, zaś w roku 2013 panel dyskusyjny Na ratunek zabytkom. Nowa perspektywa finansowa Unii Europejskiej 2014–2020 – szansa na ochronę i zachowanie dla obiektów UNESCO oraz pomników historii Prezydenta RP.

W 2012 r. Liga w ramach własnych środków utworzyła mechanizm wsparcia finansowego w formie dotacji na cele związane z realizacją zadań statutowych Stowarzyszenia, zwłaszcza na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i innych zadań realizowanych przy obiektach wpisanych na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Na przestrzeni lat „małe granty” ze środków Ligi trafiły do Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Świdnicy i Parafii Rzymskokatolickiej w Lipnicy Murowanej.

W roku 2016 r. podczas Walnego Zebrania Członków Stowarzyszenia nastąpiło podpisanie listu intencyjnego pomiędzy Narodowym Instytutem Dziedzictwa a Ligą Polskich Miast i Miejsc UNESCO stanowiącego wyraz zgodnej woli do podjęcia wzajemnej współpracy w zakresie działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego.

NOTKI BIOGRAFICZNE

Bogusław Krasnowolski

(ur. 1943) dr hab., prof. Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, wykładowca na Akademii Sztuk Pięknych, od 1990 wiceprzewodniczący Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa, historyk sztuki i historyk, autor licznych publikacji naukowych zwłaszcza z zakresu średnio-wiecznej urbanistyki Małopolski, sztuki Krakowa i Małopolski, problematyki konserwatorskiej.

brasnowol@interia.pl

Magdalena Meller

dr inż., dyplom uzyskany w 2007 roku na Politechnice Wrocławskiej w zakresie architektury i urbanistyki ze specjalnością architektury krajobrazu. Absolwentka Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu (1999 r.) oraz Podyplomowego Studium Ochrony i Konserwacji Zabytkowych Założeń Ogrodowych w Warszawie SGGW (2001). Autorka ponad 100 prywatnych ogrodów przydomowych właścicielka firmy Ogrody Magdaleny (od 2005 r.). Projektowanie terenów zieleni oraz rewitalizacje zabytkowych zespołów dworsko parkowych. Adiunkt Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu na Wydziale Inżynierii Środowiska i Gospodarki Przestrzennej, Zakład Gospodarki Przestrzennej i Geodezji. Promotorka około 20 prac inżynierskich na Uniwersytecie Przyrodniczym w Poznaniu.

Karolina Kowalska

autorka pracy inżynierskiej pod kierunkiem dr inż. Magdaleny Meller „Historia a stan aktualny wybranych terenów zieleni miejskiej miasta Gniezno z dominantą Pomnika Historii” (2.02.2017). Studentka Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Wydział Inżynierii Środowiska i Gospodarki Przestrzennej.

Karolina Szczepanowska

absolwent UMK w Toruniu, archeolog (specjalność archeologia architektury), absolwent Studiów Podyplomowych z Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Dziedzictwa Architektonicznego.

Pracuje w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Gdańsku w Wydziale ds. Zabytków Nieruchomych. Zainteresowania: architektura, konserwacja zabytków, ochrona dziedzictwa kulturowego, archeologia okresu nowożytnego.

karolina.szczepanowska@wp.pl

Zbigniew Paszkowski

prof dr hab. inż. arch., urodzony w 1955 roku w Krakowie, absolwent Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, doktorat 1986, habilitacja 1997. Zatrudniony na Politechnice Szczecińskiej od 1982 roku. Od 2000 profesor ndzw. Politechniki Szczecińskiej/ZUT w Szczecinie. Architekt, założyciel biura projektowego Urbicon w Szczecinie, autor wielu projektów i realizacji architektonicznych, modernizacji budynków i publikacji specjalistycznych. Od 2010 prodziekan Wydziału Budownictwa i Architektury ZUT. Od 2014 profesor zwyczajny.

prof.paszkowski@gmail.com

Jakub Ignacy Gołębiewski

dr inż. arch., asystent w Katedrze Historii i Teorii Architektury Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie. Autor w działalności naukowej podejmuje kwestie rewitalizacji przestrzeni poprzemysłowych i frontów wodnych; sztuki w przestrzeni publicznej oraz architektury tymczasowej. W roku 2016 obronił pracę doktorską pt. „Perspektywy rewitalizacji Międzyodrza w Szczecinie przy zastosowaniu tymczasowych interwencji przestrzennych”.

ji.golebiewski@gmail.com

Izabela Kozłowska

dr inż. arch., adiunkt w Katedrze Historii i Teorii Architektury Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie. Absolwentka Politechniki Szczecińskiej, doktorat 2008. Od 2010 roku adiunkt ZUT w Szczecinie. Architekt, główny projektant wielu realizacji architektonicznych. Obszar badań naukowych: historia architektury i urbanistyki, dziedzictwo militarne, ochrona dziedzictwa kulturowego.

iza.tarka@wp.pl

Marcin Gawlicki

dr hab. inż. arch. profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, kierownik Katedry Projektowania Krajobrazu w Instytucie Architektury Krajobrazu, badacz i historyk architektury, konserwator zabytków, autor ponad stu pięćdziesięciu opracowań studialnych, ekspertyz, zrealizowanych projektów oraz publikacji krajowych i zagranicznych, m.in. monografii „Zabytkowa architektura Gdańska w latach 1945–1951, kształtowanie koncepcji odbudowy i konserwacji”, wojewódzki konserwator zabytków w Gdańsku (1991–2003), dyrektor Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków (2007–2010), przewodniczący Komitetu ds. Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce (2007–2010).

Ewelina Kowalska

doktor nauk prawnych, adiunkt w Centrum Prawa Własności Intelektualnej Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego. Rozprawę doktorską na temat Własność zabytku a dyskrejonalna władza konserwatorska obroniła z wyróżnieniem w listopadzie 2016 r. Autorka publikacji m.in. z zakresu prawa ochrony dziedzictwa kultury. Od 2015 r. wpisana na listę adwokatów Okręgowej Rady Adwokackiej w Gdańsku.

e.kowalska@prawo.ug.edu.pl

Sławomir Ratajski

prof. zw. dr hab., ur. 16.06.1955 w Warszawie

Wykładowca na Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, gdzie kieruje Pracownią Koncepcji Artystycznych na Wydziale Sztuki Mediów. Artysta malarz i teoretyk kultury. Specjalizuje się w sztuce i estetyce współczesnej oraz w problematyce ochrony dziedzictwa materialnego i niematerialnego zgodnie z założeniami Konwencji UNESCO. Autor i współautor kilkudziesięciu prac naukowych i publicystycznych dotyczących zagadnień związanych ze stosowaniem zasad Konwencji UNESCO, edukacji artystycznej i medialnej. Uczestnik delegacji polskiej biorącej udział w pracach UNESCO w tym Komitetu Światowego Dziedzictwa i Komitetu Dziedzictwa Niematerialnego. Sekretarz Generalny Polskiego Komitetu do spraw UNESCO od 2007 r. Członek Komitetu Światowego Dziedzictwa w Polsce od 2008 roku. Członek Rady do spraw dziedzictwa niematerialnego przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego od 2015 roku. Jako sekretarz stanu w Ministerstwie Kultury i Sztuki w latach 1997–2000 zajmował się m.in. polityką kulturalną państwa na poziomie krajowym i międzynarodowym.

Jakub Lewicki

historyk architektury i konserwator zabytków, dr hab. w dziedzinie architektury i urbanistyki o specjalizacji historia architektury i konserwacja zabytków, prof. nzw., kierownik Zakładu Konserwacji Zabytków i Ochrony Krajobrazu UKSW i Dyrektor Instytutu Architektury i Urbanistyki PWSZ w Nysie, wykłada historię architektury i konserwację zabytków, twórca programu kierunku Ochrona Dóbr Kultury i Środowiska. Autor ponad 120 publikacji z zakresu konserwacji zabytków i historii architektury oraz licznych niepublikowanych prac studialnych będących efektem badań terenowych. Wiceprezes Sekcji Polskiej DOCOMOMO, a także członek ICOMOS.

jakublewicki@poczta.onet.pl

Małgorzata Korpała

dr, konserwatorka dzieł sztuki, absolwentka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; wykładowca w Instytucie Architektury i Urbanistyki w Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej w Nysie, a także w Instytucie Historii Sztuki na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Zajmuje się pracami konserwatorskimi z zakresu malarstwa i rzeźby polichromowanej, badaniami konserwatorskimi w zabytkach architektury, jest autorką wielu publikacji z zakresu konserwacji i badań w zabytkach architektury.

Wojciech Kowalski

prof. zw. dr hab. Wojciech Wiktor Kowalski ukończył studia wyższe na Uniwersytecie Jagiellońskim, a na Uniwersytecie Śląskim przeszedł wszystkie etapy kariery naukowej uzyskując w 2005 roku tytuł naukowy profesora. Opublikował łącznie ponad 100 artykułów w tym około połowę w językach obcych. Jest także autorem lub współautorem 10 monografii, z których cztery ukazały się w języku angielskim. W ramach podanych liczb ponad 80 artykułów oraz wszystkie monografie dotyczą prawa ochrony dziedzictwa kulturowego ze szczególnym uwzględnieniem restytucji dzieł sztuki. W ostatnim czasie opublikował także pierwsze swoje prace z historii ceramiki, w tym katalog kolekcji fajansu z Delft oraz artykuł na temat fajansu delikatnego J. Wedgwooda. W druku znajdują się następne publikacje, między innymi, dotyczące majoliki niderlandzkiej i fajansów z przedstawieniami statków gdańskich.

Wygłosił szereg referatów prezentujące pozycje prawną i polityczną Polski w zakresie likwidacji skutków II wojny światowej w dziedzinie dóbr kultury na ponad 100 konferencjach w kraju i zagranicą. Na szczególną uwagę wśród nich zasługuje cykl wykładów wygłoszonych w 2001 roku w Haskiej Akademii Prawa Międzynarodowego, opublikowanych następnie w odrębnym tomie wykładów Akademii pt: *Restitution of Works of Art pursuant to Private and Public International Law*. Hague Academy of International Law, Recueil des cours, Vol. 288. Matrinus Nijhoff, Dordrecht, Boston, London 2002.

Od 1998 roku pracuje w Ministerstwie Spraw Zagranicznych RP, gdzie pełnił funkcję Pełnomocnika Ministra ds. Restytucji Dóbr Kultury. W tej roli doprowadził do odzyskania szeregu cennych dzieł sztuki, które utracone zostały przez Polskę w czasie II wojny światowej. Reprezentował też nasz kraj jako ekspert bądź przedstawiciel na forum organizacji międzynarodowych, w tym przede wszystkim UNESCO. Był nadto wiceprzewodniczącym Komitetu Dziedzictwa Kulturowego Rady Europy w Strasbourgu. Jest członkiem ICOMOS oraz Stowarzyszenia Historyków Sztuki.

Waldemar Jerzy Affelt

dr inż., st. wykładowca na Wydziale Inżynierii Lądowej i Środowiska Politechniki Gdańskiej; autor metodyki wartościowania zasobów dziedzictwa kulturowego techniki TECHNITAS. Ekspert Komisji Europejskiej ds. programu Horyzont 2020, członek-specjalista Komitetu Historii Nauki i Techniki Polskiej Akademii Nauk, członek Głównej Komisji Konserwatorskiej, prezes organizacji pozarządowej Stowarzyszenie Zabytkowa Gdynia, członek ICOMOS i TICCIH. Tematyka badawcza: techno-estetyka, kultura pamięci i koncepcja kłącza w milieu zabytku techniki.

e-mail: w_affelt@v.umk.pl, waldemar.affelt@wilis.pg.gda.pl

Anna Jagiellak

Absolwentka UMK w Toruniu – Ochrona Dóbr Kultury i Oxford Brookes University – Historic Conservation. Stypendystka English Heritage i Fundacji Roberta Boscha. Doświadczenie zawodowe: Urzędy konserwatorskie w Londynie i w Berlinie. Obecnie Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków.

Obszary działalności zawodowej: Działania na rzecz zachowania dzieła odbudowy Starego Miasta w Warszawie, tradycyjne techniki i technologie w konserwacji zabytków, promocja i kreowanie dziedzictwa kulturowego.

email: ajagiellak@um.warszawa.pl

SERIA WYDAWNICZA PKN ICOMOS

W serii wydawniczej PKN ICOMOS ukazały się następujące publikacje:

1. Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce (2008)
2. Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych (2009)
3. Ochrona, konserwacja i adaptacja zabytkowych murów: Trwała ruina II (2010)
4. Zabytki drugiej połowy XX wieku – waloryzacja, ochrona, konserwacja (2010)
5. System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje (2011)
6. Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr Światowego Dziedzictwa (2011)
7. Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego (2012)
8. Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków (2012)
9. Wartościowanie zabytków architektury (2013)
10. Fortyfikacje nowożytne w Polsce – badania, realizacje, projekty. Zagospodarowanie do współczesnych funkcji (2014)
11. Nauczanie i popularyzacja ochrony dziedzictwa (2014)
12. Wartość funkcji w obiektach zabytkowych (2014)
13. Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce (2015)
14. Systemy wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy (2015)
15. Założenia systemu służb konserwatorskich w Polsce (2016)

Publikacje dostępne są w wersji PDF na stronie PKN ICOMOS:
<http://www.icomos-poland.org/index.php/publikacje-pkn-icomos>

